

ІСТОРІЯ: УКРАЇНА І СВІТ

(Інтегрований курс)

суспільство

еволюція

людина

періодизація

первісність

УДК 94(477)*кл7(075.3)

Щ 96

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

(наказ Міністерства освіти і науки України від 05.02.2024 № 124)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Підручник розроблено за модельною навчальною програмою «Історія: Україна і світ. 7–9 класи (інтегрований курс») (варіант 1) (авторський колектив програми: *Д. О. Секиринський, Н. С. Власова, О. В. Желіба, В. О. Кронгауз, І. Я. Щупак*)

Авторський колектив підручника:

**Ігор Щупак, Дмитро Секиринський,
Наталія Власова, Владислав Кронгауз**

Авторський колектив модельної навчальної програми та підручника висловлює щирю вдячність колегам-науковцям, чії глибокі фахові експертні висновки, поради, пропозиції та зауваження допомогли створити цей підручник, а також сприяли втіленню ідей інтеграції в практику української освіти: **Світлані Візер**, доценту Київського державного університету імені Михайла Драгоманова, кандидату історичних наук; **Ігорю Гиричу**, професору, доктору історичних наук; **Сергію Громенко**, професору, кандидату історичних наук; **Вікторії Кіреєвій**, доценту, завідувачці кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету, кандидату історичних наук; **Людмилі Нестеренко**, професору Запорізького національного університету, кандидату історичних наук; **Олександрю Потильчаку**, професору Київського державного університету імені Михайла Драгоманова, доктору історичних наук.

Щиро вдячні кожному і кожній, хто долучився до створення цієї навчальної книжки, за розуміння і співпрацю. А ще більше сподіваємося на співпрацю з вами, шановні колеги, — з тими, хто буде з підручником працювати, вчити і вчитися, думати, діяти і мріяти.

Щупак І. Я., Секиринський Д. О., Власова Н. С., Кронгауз В. О.

Щ96 Історія: Україна і світ : Підручник інтегрованого курсу для 7 класу закладів загальної середньої освіти / Київ: УОВЦ «Оріон», 2024. 288 с. : іл.

ISBN 978-966-991-296-1.

УДК 94(477)*7кл (075.3)

© Щупак І. Я., Секиринський Д. О.,
Власова Н. С., Кронгауз В. О., 2024
© УОВЦ «Оріон», 2024

ISBN 978-966-991-296-1

ДОРОГІ НАШІ ДРУЗІ, ГЛИБОКО ШАНОВНІ, МУДРІ Й МУЖНІ СЕМИКЛАСНИКИ І СЕМИКЛАСНИЦІ!

Нам з вами випало жити в історичні часи зміни епох. Усі ми є творцями історії людства, активними учасниками і учасницями боротьби за перемогу Добра. Адже всі ми вкладаємо в цю перемогу все своє життя. Ви, опановуючи знання і плануючи своє майбуття. Ми, члени авторського колективу, працюємо в школах і ліцеях, живемо у Дніпрі, Харкові, Запоріжжі, захищаємо нашу країну в лавах територіальної оборони, волонтеримо, розвиваємо науку й освіту, пишемо програми і підручники. Так ми всі разом намагаємося впливати на історію не лише особисту, а й усього світу.

Всі ми вчимося, думаємо, діємо, мріємо про Перемогу і наближаємо її щодня. Тому таким важливим для всіх нас стало вивчення історії. І не просто засвоєння фактів і дат, а й розуміння сутності процесів, що відбуваються.

Якщо говорити про головну мету інтегрованого курсу **«Історія: Україна і світ»**, то на сторінках цього підручника ми прагнемо ознайомити вас із основними формами суспільного життя в минулому, способами функціонування суспільства і його складових, сформуванню основи критичного мислення та особистісного ставлення до історичних подій. При цьому наголосити на подіях вітчизняної та світової історії, необхідних для розуміння витоків і результатів найважливіших історичних процесів, які сформували сучасне обличчя людства. Ми прагнемо разом із вами створити образ минулого, що дає можливість зрозуміти найважливіші явища в історії людства та їх значення для сучасної людини.

Не забуваємо, що наш підручник — діяльнісний. Адже багато висновків ви маєте зробити самостійно.

Тож вирушаємо: до пізнання і осмислення історії людства.

Навчаючись — перемагаємо!

*Із повагою до кожної і кожного з вас,
авторський колектив*

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПІДРУЧНИКОМ?

Дорогі однодумці і друзі!

Ви тримаєте в руках не звичайну книжку. Ми задумали її як підручник, що може долати усталені межі, своєрідний інтерактивний путівник сторінками історії людства, котрий навчає мислити, розкриває таємниці минулого і логіку історії, допомагає виявляти творчі здібності під час вивчення історії України і світу. Робота з цим підручником — це подорож не тільки його сторінками, а й онлайн-застосунками, які зроблять навчальні матеріали цікавими та сучасними.

До підручника авторським колективом створено електронний додаток, на якому кожен і кожна з вас знайдуть додаткові тексти, цікавинки, онлайн-ігри, відео, 3D-сцени, тести для самоперевірки, навчальні презентації та багато інших матеріалів, що дають можливість користуватися «розширеною» версією цієї книжки. Деякі завдання, карти, тексти, навіть параграфи ви знайдете саме в цьому е-додатку.

Окремо розміщені QR-коди з покликаннями на важливі історичні дати та на флеш-картки, які допоможуть Вам їх запам'ятати, практичні роботи і узагальнення.

В електронному додатку розміщені також доповнені версії параграфів підручника, які допоможуть вам глибше зрозуміти історичний процес.

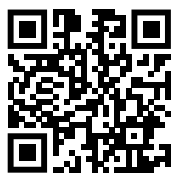
Для шановних колег авторським колективом розроблено методичний блог, де розміщуються корисні матеріали, планування, презентації та інші методично-історичні «смаколики». Адже всі ми — вчителі, які намагалися створити наш вимріяний підручник максимально зручним для вчительства і захопливим для учнівства.

Тож, вперед до пізнання історії!

Запрошуємо в інтерактивний і актуальний, захопливий і багатовимірний, цілісний і інтегрований світ нашого підручника!

Електронний
додаток
до підручника
[qr.orioncentr.
com.ua/fa6ED](http://qr.orioncentr.com.ua/fa6ED)

Методичний блог
[qr.orioncentr.
com.ua/C7YqH](http://qr.orioncentr.com.ua/C7YqH)

ЗМІСТ

Вступ. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

§ 1. Поняття «первісність», «Стародавній світ» і «Середні віки».....	7
--	---

ІСТОРІЯ ПЕРША. ПЕРВІСНІ ЧАСИ

§ 2. Походження людини і суспільства. Людина і природа	14
§ 3. Найдавніші мисливці та збиральники	20
§ 4. Первісні скотарі та землероби	26
§ 5. Первісні скотарі та землероби на землях України	33

ІСТОРІЯ ДРУГА: ДЕРЖАВИ І СУСПІЛЬСТВА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

§ 6–7. Царства та імперії Стародавнього світу	41
§ 8. Племінні союзи кочовиків.....	55
§ 9. Держави-поліси Стародавньої Еллади.....	60
§ 10. Держави Стародавнього Риму.....	70

ІСТОРІЯ ТРЕТЯ: ЕКОНОМІКА І СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ У СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ

§ 11. Землеробство та скотарство у Стародавньому світі.....	80
§ 12. Ремесло і торгівля у Середземномор'ї.....	80
§ 13. Суспільства Стародавнього світу. Рабовласництво і колонат.....	80
§ 14. Демографічні процеси. Міграції та колонізація.....	80
§ 15. Війни у Стародавньому світі.....	80
§ 16. Велике переселення народів. Розселення слов'ян.....	81

ІСТОРІЯ ЧЕТВЕРТА: ДУХОВНИЙ СВІТ СТАРОДАВНЬОЇ ЛЮДИНИ

§ 17. Міф і міфологія.....	89
§ 18. Релігії Стародавнього світу	97
§ 19. Виникнення християнства	104
§ 20–21. Писемність, освіта, наука і мистецтво.....	108
§ 22. Узагальнення: «Первісне суспільство та Стародавній світ».	
Тематичне оцінювання.....	108

ІСТОРІЯ П'ЯТА: СЕРЕДНЬОВІЧНІ ІМПЕРІЇ

§ 23. Середньовічні імперії. Візантійська імперія — наступниця Риму.....	110
§ 24. Франкська імперія на Заході.....	118
§ 25. Арабський халіфат	129
§ 26. Священна Римська імперія та її сусіди	135
§ 27. Русь-Україна: від Аскольда до Святослава	141
§ 28–29. Русь — середньовічна імперія.....	149
§ 30. Політична роздробленість середньовічних держав.....	158
§ 31. Середньовічні держави кочовиків.....	169
§ 32. Узагальнення: «Середньовічні держави». Тематичне оцінювання.....	177

ІСТОРІЯ ШОСТА: ДЕРЖАВИ РОЗВИНЕНОГО ТА ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§ 33. Зовнішня колонізація. Хрестові походи.....	179
§ 34. Реконкіста та утворення Іспанського королівства. Німецька експансія на Схід.....	179

§ 35. Станово-представницькі монархії в Європі. Міста-республіки та інші держави в Італії.....	179
§ 36. Французьке королівство.....	179
§ 37. Англійське королівство.....	180
§ 38. Держави Центральної Європи.....	180
§ 39. Королівство Руське.....	180
§ 40. Українські землі в складі Королівства Польського, Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського і Угорського королівства	180
§ 41. Держави «східного типу». Князівство Московське	181
§ 42. Крим у Середньовіччі. Кримське ханство	181
§ 43. Утворення Османської імперії	181
§ 44. Узагальнення: «Держави розвиненого та пізнього Середньовіччя». Тематичне оцінювання.....	181

ІСТОРІЯ СЬОМА: ЕКОНОМІКА І СУСПІЛЬСТВО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ

§ 45. Людина і природа в Середньовіччі.....	183
§ 46. Стани середньовічного суспільства. Феодалізм.....	189
§ 47. Духівництво: «ті, хто молиться». Християнська церква в житті середньовічного суспільства.....	194
§ 48. Лицарство: «ті, хто воює»	200
§ 49. Середньовічні війни.....	205
§ 50. Селяни: «ті, хто працює».....	211
§ 51. Середньовічне місто і його мешканці.....	216
§ 52. Особливості суспільства Русі-України та руських земель	224
§ 53. Суспільство кочовиків	232
§ 54. Конфлікти в середньовічному суспільстві.....	238
§ 55. Узагальнення: «Економіка і суспільство Середньовіччя». Суспільні процеси». Тематичне оцінювання.....	244

ІСТОРІЯ ВОСЬМА: ДУХОВНИЙ СВІТ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§ 56–57. Духовний світ середньовічної людини	246
§ 58–59. Католицька і православна церкви у пізньому Середньовіччі. Середньовічні ересі та боротьба з ними.....	245
§ 60. Іслам у Середньовіччі.....	255
§ 61. Богословська думка у Середньовіччі. Схоластика.....	271
§ 62. Середньовічна освіта.....	277
§ 63. Середньовічна архітектура і мистецтво.....	277
§ 64. Узагальнення: «Духовний світ Середньовіччя». Тематичне оцінювання.....	277

УЗАГАЛЬНЕННЯ. СПАДЩИНА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§ 65. Здобутки середньовічної Європи. Криза європейського Середньовіччя. Середні віки в Русі-Україні	278
---	-----

ВСТУП.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

§ 1.

ПОНЯТТЯ «ПЕРВІСНІСТЬ», «СТАРОДАВНІЙ СВІТ» І «СЕРЕДНІ ВІКИ»

Пригадайте. Що означає поняття «історична періодизація»? Що вам відомо про періодизацію всесвітньої історії?

Людина є «історичною» істотою. По-перше, вона змінюється з плином часу та є результатом історичного розвитку, а по-друге — свідомо чи випадково впливає на цей розвиток. Люди виступають одночасно і учасниками, і авторами історії. Тож історія — це не просто розповідь про минуле, а пошук у ньому відповідей на питання, які є важливими для нас сьогодні.

Поміркуймо!

Як ви розумієте вислів польського письменника і журналіста Габріеля Лауба: «Археологи викопують із землі історію, яку закопали політики»? Про яку роль людини в історії говорить автор?

Суспільство, в якому ми живемо, намагається зрозуміти себе, знайти відповіді на питання: «Хто ми?», «Який сенс нашого існування?», «Яке місце в історії людства ми займаємо?». Але усвідомити своє місце в житті можна, лише порівнюючи себе з іншими, — з тими, хто живе в інших країнах, а також із тими, хто жив у далекі часи.

Вам уже відомо, що для зручності вивчення історії людства історики запровадили умовний поділ її на певні хронологічні періоди — **періодизацію**. Таких періодів виділили шість:

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ	ПЕРВІСНІСТЬ	від появи людини (приблизно 2,5 млн роки тому) до 3000 р. до н. е.	
	СТАРОДАВНІЙ СВІТ	3000 р. до н. е. — 476 р.	
	СЕРЕДНІ ВІКИ	середина V ст. — кінець XV ст.	
	РАННІЙ НОВИЙ ЧАС	кінець XV — кінець XVIII ст.	
	НОВИЙ ЧАС	кінець XVIII ст. — 1914 р.	
	НОВІТНІЙ ЧАС	1914 р. — сьогодні	

Поміркуймо!

Спираючись на знання з історичної хронології, спробуйте обґрунтувати наведену на попередній сторінці періодизацію чи запропонувати власну.

У цьому навчальному році ми зосередимося на трьох перших періодах історії людства.

1. ПЕРВІСНІСТЬ

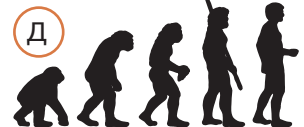
Перша стадія розвитку людства отримала назву «*первісність*», деякі історики вживають також поняття «*доісторичний період*». Цей період починається від виникнення людини та її відокремлення від світу тварин. Вважають, що це відбулося близько 2,5–3 млн років тому, а першою ознакою появи людини стало виготовлення та постійне використання знарядь праці. *Це найтриваліша доба в історії людства* — тільки для деяких спільнот вона закінчиться близько 3000 р. до н. е., а для більшості територій триватиме набагато довше.

Діємо: практичні завдання

Зіграйте в історичне лото. Співставте з ілюстраціями процеси, які відбулися у розвитку людства за доби первісності. Зібравши «історичне лото», складіть коротку розповідь про добу первісності в історії людства.

ПЕРВІСНІСТЬ

1. Завершення **антропогенезу** — процесу біологічного розвитку до формування людини сучасного фізичного типу
2. Формування мислення і поява мови
3. Розселення людей по всіх континентах
4. Формування перших форм господарювання
5. Утворення суспільства
6. Виникнення релігійних уявлень і різних форм культури

Завершенням доби первісності вважають виникнення перших *цивілізацій*.

Варто запам'ятати!

Цивілізація — спільнота людей, об'єднана певним рівнем суспільної організації, матеріальної та духовної культури, світогляду і традицій.

Відсутність писемності у первісні часи дуже ускладнює дослідження цього періоду. Майже єдиним доступним видом джерел залишаються *речові джерела* — предмет дослідження археологів. Деяку інформацію дають сьогодні також спостереження етнографів за нечисленними племенами, що за різних причин досі перебувають на стадії первісного суспільства.

Діємо: практичні завдання

Пригадайте, що вам відомо про період первісності з курсів історії 5 і 6 класів. Прокоментуйте комікс, користуючись своїми знаннями.

2. СТАРОДАВНІЙ СВІТ

З виникненням перших цивілізацій світ починає змінюватись більш динамічно. З'явилися перші *держави* — переважно у формі монархій. Найпотужніші з них спочатку утворилися на Стародавньому Сході — у Месопотамії та Єгипті. Пізніше їх змінять імперії — Вавилонська, Ассирійська, Перська. Творення перших держав відбувалося також на території Індії й Китаю. Цей процес супроводжувався технічним розвитком, ускладненням форм господарювання, виникненням нових соціальних груп. Поширилися завоювання та військові конфлікти. Виникли розвинуті форми культури та мистецтва, майже всі сучасні релігії.

Найяскравішою сторінкою історії Стародавнього світу став період *античності* (від лат. *antiguus* — «давній»), який складається з історії Стародавньої Греції та Стародавнього Риму.

Винайдення писемності дозволило розширити джерельну базу для вивчення цієї доби — поряд з речовими джерелами історики отримали *писемні*, а також деякі пізніші записи усних джерел (міфів, легенд, переказів). Однак, на жаль, кількість їх невелика, тому багато проблем стародавньої історії залишаються сьогодні невивченими.

3. СЕРЕДНІ ВІКИ

Термін *«середньовіччя»* виник у XV ст. в Італії. Тогочасні дослідники захоплювались культурними здобутками античності. Весь період від падіння Риму видавався їм часом загального занепаду, *«темними віками»*. Тому цю тисячу років вони стали дещо зневажливо називати *«середніми віками»* — часом «посередині» між величчю античного світу та його «відродженням» у XV столітті.

Таке ставлення до Середньовіччя було зумовлене перш за все тим, що зміни в суспільному, господарському і духовному житті відбувалися повільно. До будь-яких нововведень люди ставились підозріло, чекаючи від них переважно загроз і негараздів. *Середньовіччя* — доба панування традицій та звичаїв, прихильності до «доброї старовини».

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку, подану на наступній сторінці. Обговоріть у групах, як вплинули представлені зміни на життя середньовічного суспільства. Чи погоджуєтесь ви, що «*епоху Середньовіччя можна назвати періодом невігластва та застою*»?

ЄВРОПЕЙСЬКЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Формуються майже всі сучасні європейські країни та етноси, зокрема український

Виникають перші держави сучасного типу, правові й судові системи

Формується більшість сучасних європейських мов

Виникають самоврядні міста, отримує новий рівень виробництво і торгівля

Формується система освіти, мистецтво, література, архітектура

Християнство сприяє формуванню моралі та цінностей європейського світу

Хронологічними межами Середньовіччя для Європи частина істориків вважає 476–1492 роки, тобто період між падінням Західної Римської імперії та відкриттям Америки Христофором Колумбом. Треба розуміти, що така хронологія є умовною. Точніше буде визначати цю добу як період в історії Європи, що тривав **із середини V ст. до кінця XV ст.**

4. ТРАДИЦІЙНЕ (ДОІНДУСТРІАЛЬНЕ) СУСПІЛЬСТВО

Усі три зазначені історичні періоди поєднуються спільним поняттям — *«традиційне суспільство»*. Іноді таке суспільство ще називають *«доіндустріальним»*.

• Воно характеризувалося:

→ низьким рівнем технічного розвитку та пануванням ручної праці

→ головним значенням сільського господарства та його натуральним характером

→ сталою соціальною структурою та жорстким поділом населення на певні групи

→ державою переважно у формі монархії

→ пануванням **релігійного світогляду**

А головне — таке суспільство боялося змін, убачаючи в них передусім загрозу для свого виживання. Тому воно було прихильне до традиції та спиралося на минуле, прагнуло весь час відтворювати його у своєму сучасному житті. У доіндустріальному

суспільстві люди не ділили себе на нації, адже нації тоді ще не сформувалися. Виникли тільки певні територіальні спільноти. Самоусвідомлення людини визначалося релігією, належністю до певної соціальної групи та місцем проживання.

Поміркуймо!

Як ви розумієте подану цитату? Поміркуйте, чому для людства важливо вивчати всі періоди своєї історії. «Наша пам'ять складається наполовину з власних спогадів, наполовину — з пам'яті суспільства, в якому ми живемо... Колективна пам'ять суспільства і є його історія».

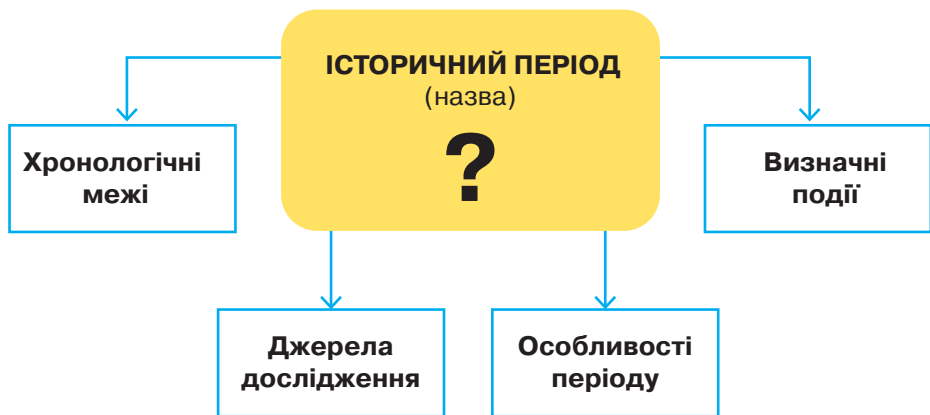
ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «первісність», «Стародавній світ», «Середньовіччя», «періодизація». З кожним із цих понять складіть 2–3 речення.
2. Як ви розумієте тезу: «Людина — істота історична»?
3. Що таке цивілізація? Як і де виникали перші цивілізації?

II. Обговоріть у групі

Об'єднайтеся в дослідницькі групи: «Первісність», «Стародавній світ», «Середньовіччя». Скористайтеся запропонованим шаблоном і за допомогою додаткових джерел інформації створіть інфографіку обраного групою історичного періоду.

III. Мислю творчо

На основі штучного інтелекту згенеруйте зображення, які відображають періоди: «Первісне суспільство», «Середньовіччя», «Античність». Укладіть історичні довідки до кожного з цих періодів. Озвучте результати роботи у класі.

ІСТОРІЯ ПЕРША: ПЕРВІСНІ ЧАСИ

ІСТОРІЯ ПЕРША: ПЕРВІСНІ ЧАСИ

§ 2.

ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ І СУСПІЛЬСТВА. ЛЮДИНА І ПРИРОДА

Пригадайте. Які ознаки характерні для людини як для істоти біологічної, а які — як для соціальної? Схарактеризуйте їх.

1. ОСНОВНІ ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ

Від давнини й до сьогодні люди намагаються знайти відповідь на питання: «Звідки ми взялися і чому ми саме такі?» Однозначної відповіді на ці питання людство досі не має. Існує багато теорій та припущень щодо походження людини. Найдавнішою з них є теорія **божественного творіння світу** взагалі та людини зокрема. Вона стверджує, що світ і людей створив Бог. Таке уявлення виникло ще у стародавньому світі й існує в сучасному. Ані підтвердити, ані спростувати цю теорію неможливо — вона залишається питанням віри, як і сама релігія.

Існує також низка **наукових теорій**, але жодна з них не є остаточно доведеною. Наприклад, своїх прихильників має теорія **космічного походження**, згідно з якою все живе на Землі з'явилося внаслідок втручання інопланетних сил і походить з космосу.

Але найбільшого поширення набула **еволюційна теорія**, основи якої в середині XIX століття сформулював англійський науковець **Чарльз Дарвін**.

РЕЛІГІЙНА

(Людина — творіння Бога)

У Давньому Єгипті вірили, що люди утворилися зі сліз бога Ра

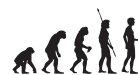

КОСМІЧНА

(Людина — це прибульці з інших планет, які тут оселилися у незабутні часи)

На інших планетах існують цивілізації

ЕВОЛЮЦІЙНА

Англійський учений Чарльз Дарвін

Еволюційний (поступовий) розвиток від мавпоподібних предків

Варто запам'ятати!

Еволюція (біологічна) — поступовий розвиток живих організмів від найпростіших форм до більш складних.

Згідно з цією теорією походження людини стало результатом поступового повільного перетворення живих організмів під впливом зовнішніх природних умов. Саме на такому баченні базується теорія **антропогенезу** — процесу еволюційного формування людини сучасного біологічного типу.

Поміркуймо!

Чому саме еволюційна теорія набула найбільшої популярності? За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, які аргументи наводять прихильники та противники еволюційної теорії на захист своєї позиції.

2. ВИНИКНЕННЯ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ АНТРОПОГЕНЕЗУ

Безпосереднім предком людини більшість учених вважає *людиноподібну тварину*, рештки якої були знайдені у *Південній Африці*. Антропологи назвали її «**австралопітек**» (від лат. *australis* — південний і грец. *pithekos* — мавпа). Вважають, що приблизно 4,5 млн років тому в теплому й вологому кліматі Африки відбулися певні зміни, що призвели до зменшення кількості лісів та перетворення їх у степи — *савани*. Через це австралопітеки були змушені перейти до більш небезпечного способу життя на відкритому просторі. Це, у свою чергу, потребувало вміння ставати на задні кінцівки, щоб заздалегідь помічати загрозу та відстежувати здобич для харчування. Так виникло **прямоходіння**, яке, крім того, дозволило звільнити передні кінцівки для тримання каменю чи палиці.

Діємо: практичні завдання

Перейдіть за QR-кодом або покликанням і за допомогою платформи Mozaik 3D перегляньте 3D-сцену «Еволюція людини». Складіть коротку довідку до української Вікіпедії на тему: «Еволюційна теорія виникнення людини».

qr.orioncentr.com.ua/qcnH9

У 1959 році, під час розкопок в Олдувайській ущелині в Південній Африці, англійські археологи *Луїс* та *Мері Лікі* знайшли фрагменти кісткових залишків давністю приблизно 1,8 млн років, а поруч з ними — камінці зі штучно загостреним краєм. Саме

ці камінці вчені вважають найдавнішими *знаряддями праці*, а істоту, що їх виготовляла, назвали **Homo habilis** — «людина уміла». Саме вміння виготовляти знаряддя праці антропологи вважають першою ознакою людини.

Поступово люди почали розселятися на нових територіях Північної Африки, Азії та Європи. Дісталися первісні люди й території сучасної України. Найдавнішою в Україні вважається стоянка первісних людей, яку знайшли в 1974 році на Закарпатті, біля села **Королево**. Цій стоянці близько 1 млн років. Але тут жили люди вже іншого біологічного типу — пітекантропи.

Пітекантроп

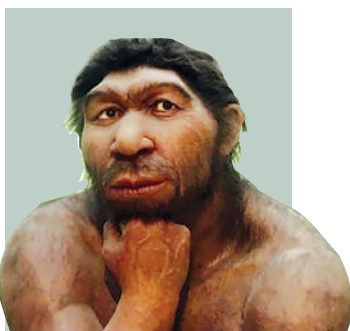
близько 1,5 млн років тому (від грецької *pithekos* — мавпа та *anthropos* — людина)

- Середнього зросту, досить міцної статури, мали вправні руки, набагато прямішу поставу та більший обсяг мозку

- Не вміли видобувати вогонь, але навчилися його використовувати, якщо він виникав природним шляхом, переважно від блискавки; удосконалили знаряддя праці — з'явилися ручне рубило, палиця-копачка

Усіх цих людей дослідники поєднують назвою **Homo erectus** «людина, що ходить прямо»

синантроп (від *Sina* — Китай) у Китаї

Неандерталець

близько 300 тис. років тому (знайдено у долині Неандерталь у Німеччині)

- Були схожі на сучасну людину, тільки нижчі, більш кремезні та менш рухливі

Різке похолодання — «льодовиковий період» — змусив їх навчитися видобувати вогонь і виготовляти примітивний одяг з кори, листя дерев і шкір тварин.

На території України вони залишили рештки поселень у печері Киїк-Коба у Криму.

Нарешті, приблизно 40 тис. років тому, з'явилася людина сучасного біологічного типу, яку науковці назвали **Homo sapiens** — «людина розумна». Перші залишки таких людей знайшли у печері *Кро-Маньон у Франції*, тому в антропологів вони отримали назву **кроманьонці**. Ці люди вже були зовні схожі на сучасних. До типу **Homo sapiens** належить усе нинішнє людство.

Сучасні дослідження довели, що тривалий час неандертальці та кроманьонці існували одночасно. Пізніше неандертальців витіснили більш рухливі та розумні **Homo sapiens**. На території України кроманьонці з'явилися також приблизно 40 тис. років тому. Археологами знайдено кілька сотень стоянок — на Поділлі, Закарпатті, Наддніпрянщині, у Криму, на Волині. Найвідоміші стоянки біля селища Мізин на Черніговщині та Кирилівська на території сучасного Києва.

Історичні подробиці

Деякі вчені вважають, що існує зв'язок між приготуванням їжі, скороченням кишкового тракту та збільшенням мозку людей. Оскільки довгі кишки та великий мозок є основними споживачами енергії, одночасно мати і те, й інше неможливо. Приготування їжі призвело до скорочення кишківника та зменшення споживання ним енергії. Таким чином був відкритий шлях до збільшення мозку.

Представлена послідовність існування біологічних типів людей називається **антропологічною періодизацією первісності**. Але не всі науковці схильні з нею погоджуватися.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Ізраїльський історик Ювал Ной Гарарі:

«Хибним є погляд на ці види як на вишикуваних у пряму лінію нащадків, де ті, хто працює, породили прямоходячих, ті — неандертальців, а вже ті еволюціонували в нас. Така лінійна модель створює враження, що в будь-який момент Землю населяв лише один тип людей, а всі інші були просто старішими моделями нас самих. Насправді ж, починаючи приблизно з 2 мільйонів до 10 тис. років тому, світ у той самий час був домівкою для кількох видів людей».

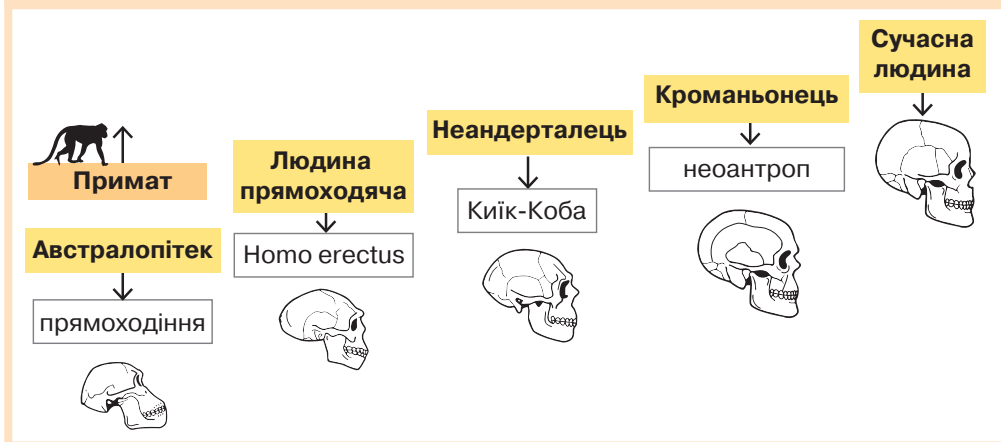
? Чи погоджуєтеся ви з думкою історика?

Чи могли, на вашу думку, різні типи людей існувати на Землі одночасно?

Діємо: практичні завдання

Розкрийте поняття «антропогенез». За допомогою матеріалів параграфа та додаткових джерел інформації прокоментуйте наведену нижче схему.

3. ПІДСУМКИ АНТРОПОГЕНЕЗУ

У процесі антропогенезу сформувались основні *визначальні особливості людини*. По-перше, порівняно з тваринами люди мають надзвичайно **великий обсяг мозку**. Перші люди мали обсяг близько 600, а сучасні люди — у середньому 1200–1400 кубічних сантиметрів. Це визначило рівень інтелекту людини.

По-друге, *прямоходіння* дозволило звільнити руки для виконання складних завдань, зокрема для вироблення та використання знарядь праці, зброї та інших інструментів. Разом з тим прямоходіння *має свої вади*: хребту доводиться постійно підтримувати надзвичайно важкий череп. За це ми платимо хворобами судин, проблемами, пов'язаними з артеріальним тиском та роботою опорного-рухового апарату.

По-третє, *людина досить слабка фізично*. Вона не має міцних зубів та пазурів для захисту, тому може виживати лише у спільноті, яка забезпечить взаємодопомогу. Постійної підтримки громади людина потребує у процесі виховання дітей, у здобуванні їжі тощо. Таким чином, виживали тільки ті, хто міг утворити міцні соціальні зв'язки. Необхідною умовою цього виступав обмін інформацією про навколишній світ. Найефективнішим засобом, що сприяв обміну інформацією, була мова. Тож як бачимо, соціальна взаємодія стає надійним ключем до виживання і відтворення людства.

Поміркуймо!

Як ви розумієте цитату американського астрофізика й письменника Ніла Деграсса Тайсона: «Теорія еволюції, як і теорія гравітації, — це науковий факт. Еволюція — це реальне явище. Прийняти свою спорідненість із усім живим на землі — це не просто науково, це, на мою думку, ще й запаморочливий духовний політ»? Сформулюйте власне визначення поняття «еволюція».

Крім біологічних особливостей, природа і клімат впливали на спосіб життя людей. Умови степу чи лісу, наявність річок чи гір, життя на морському узбережжі чи в пустелі — все це визначало основні заняття та організацію людської громади. Все життя людей визначалося природно-кліматичними умовами, а вся давня історія людства є історією боротьби за виживання та необхідні для цього ресурси.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/I2DDA

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте анімацію. Виконайте творчий проєкт «Первісна людина і природа». Визначте, наскільки тісно були пов'язані природні умови та біологічні особливості і спосіб життя людей.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «еволюція», «кроманьйонець».
2. Назвіть відомі вам теорії походження людини. Складіть у зошиті порівняльну таблицю за зразком.

Теорія (назва)	Сутність теорії
----------------	-----------------

II. Обговоріть у групі

Об'єднайтеся в групи. За допомогою матеріалів параграфа та додаткових джерел інформації дослідіть особливості, притаманні кожному типу людини на різних етапах антропогенезу.

Тип людини	Особливості
------------	-------------

III. Мислю творчо

Уявіть себе антропологом / антропологинєю. Проведіть міні-дослідження за допомогою ресурсів штучного інтелекту (ШІ). Скориставшись додатковими матеріалами, створіть за допомогою ШІ модель зовнішності австралопітека, пітекантропа, неандертальця тощо.

§ 3. НАЙДАВНІШІ МИСЛИВЦІ ТА ЗБИРАЛЬНИКИ

Пригадайте, що позначають поняттям «ера». Як здійснюється лічба часу на «лінії часу»?

1. СПОСІБ ЖИТТЯ ПЕРВІСНОЇ ЛЮДИНИ. ПРИВЛАСНЮВАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО

У найдавніші часи чисельність людей була невеликою. Тож для виживання цілком вистачало ресурсів, які можна було знайти в природі. Першими знаряддями праці були загострені камінці та дерев'яні палиці. За їх допомогою люди викопували їстівні корені рослин, розривали нори дрібних тварин. Крім того, вони збирали дикі фрукти, ягоди, гриби, яйця птахів. Такі заняття називають *збиральництвом*.

Групи людей, озброєних важкими палицями та камінням, займалися *полюванням* на тварин — спочатку дрібних, а згодом усе більших. Якщо знаходили річки чи озера, то використовували можливість для *рибальства*. Такий тип господарства історики називають *привласнювальним*.

Поміркуймо!

Пригадайте з курсу історії 6 класу, коли та за яких обставин виникло привласнювальне господарство. Назвіть його ознаки. Запропонуйте власне визначення цього поняття.

Більшість груп людей постійно пересувалась, кочуючи з місця на місце у пошуках їжі. Так поступово люди *розселилися по світу*. Коли джерела їжі на певній території були багатими, групи затримувались на одному місці, створюючи тимчасові сезонні поселення — *стоянки*. Уздовж морів і річок, багатих на рибу та дичину, засновувались навіть постійні рибальські селища, які ставали першими постійними поселеннями людей.

Діємо: практичні завдання

Пригадайте з курсу історії 6 класу, які стоянки первісних людей на землях України вам відомі. Скориставшись опорною схемою і картою, поданими в електронному додатку, схарактеризуйте їх.

Життя людей змінилося після різкого похолодання, яке настало на Землі близько 100 тис. років тому, і визначене

дослідниками як «льодовиковий період». Крига, завтовшки до двох кілометрів укрила північну частину планети. Вижили переважно великі тварини, добре захищені від холоду: мамонти, печерні ведмеді, великі хижаки. Полювати на них треба було в інший спосіб — полювання стало «загінним». Мисливці готували величезні ями-пастки, в які зі списами в руках галасом заганяли тварину, а потім добивали її зверху.

Люди опанували вогонь, почали шити одяг з хутра тварин, стали використовувати печери як житло, а згодом навчилися його будувати. Проте близько 12 тис. років тому клімат знову змінився — став теплішим, і льодовик почав танути. Це знову привело до зміни умов життя людей.

Поміркуймо!

Роздивіться історичний комікс. Подумайте, як кліматичні зміни позначилися на житті первісних людей. Якого значення набуло збиральництво? Чи могло танення льодовика пожвавити рибальство? Які знаряддя праці могли виникати внаслідок потепління?

2. ЗНАРЯДДА ПРАЦІ. АРХЕОЛОГІЧНА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ПЕРВІСНОСТІ

У 1816 році, готуючи виставку первісної культури у Данському національному музеї, археолог *Християн Томсен* запропонував розташувати експонати у порядку винайдення

сприяли зміцненню зв'язків між людьми. До того ж протягом спільного проживання колективу більшість його членів стали родичами. Так сформувався рід — *постійний колектив родичів, що поєднаний уявленням про спільного предка*. Для організації повсякденного життя роди утворили **родові громади**.

Варто запам'ятати!

Родовá громадá — постійний колектив кровних родичів, який має спільну територію проживання, спільну власність, господарство та організацію суспільного життя.

Життям родової громади керували родичі старшого віку — *старійшини*. Усе, що мала громада, вважалось *колективною власністю*. Розподіл здобичі був зрівняльним — їжі було небагато, тому всі члени роду отримували рівну частку.

У міру зростання кількості населення збільшувалась і чисельність родових громад. Кілька родів, що жили в одній місцевості, почали все частіше взаємодіяти між собою. Між ними встановилися господарські та родинні стосунки, сформувалася спільна мова, звичаї та традиції. Так утворилися *племена*.

Варто запам'ятати!

Плém'я — об'єднання кількох родів, які мають спільну територію, мову, звичаї та поєднані господарськими й родинними стосунками.

4. ВИНИКНЕННЯ РЕЛІГІЇ

Розвиток мислення людей спонукав їх до пошуку відповідей на питання: *Хто ми? Звідки ми взялися? Як утворився навколишній світ?* Для гнучкої співпраці у великих групах потрібний був спільний *світогляд*.

Варто запам'ятати!

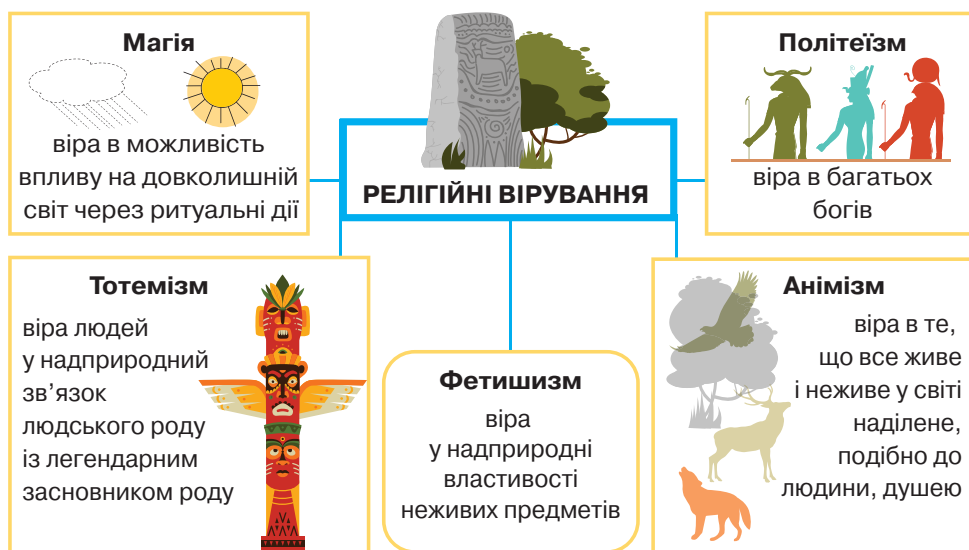
Світо́гляд — форма самосвідомості людини і суспільства, система узагальнених поглядів щодо місця людини у світі та взаємовідносин з ним.

Давні люди не усвідомлювали, чим вони відрізняються від природи, що їх оточує. Їм здавалося, що дерева, каміння, тварини також мислять, відчувають, та можуть спілкуватися з людьми. Віру первісних людей у те, що як вони самі, так і все у природі має душу, вчені назвали *анімізмом*.

Із цього й виникло уявлення про спорідненість людей із тваринами та рослинами: кожен рід став вважати когось із них

своїм предком, а отже, і захисником. Така віра отримала назву **тотемізм**. Вірили і в надприродні властивості деяких матеріальних предметів, переважно чудернацької форми чи незрозумілого походження. Такі предмети називали фетишами, а поклоніння їм — **фетишизмом**.

Основна проблема полягала в тому, що люди були безпорадні перед могутністю багатьох природних явищ, яких дуже боялися. Не вміючи пояснити ці явища, люди вважали, що їх спричиняють **духи** — надприродні істоти, які керують світом. Пізніше наймогутніших духів назвуть **богами**. Їх уявлятимуть у вигляді людей чи тварин, згодом будуть вирізати з дерева чи каменю їхні зображення — **ідолів**.

Виникало головне питання — як людям вплинути на духів і богів та залучити їх до власної підтримки? Це завдання мала виконати **магія** — *система ритуальних дій з метою впливу на надприродні сили*. До магічних дій відносили **молитви** — звертання до богів з проханнями, **пожертви** — дарунки богам у вигляді харчів, впольованих тварин, та інші **магічні ритуали**.

Здійснювали такі ритуали особливі люди — **шамани** або **жерці**, у слов'ян їх називали **волхвами**. Вони займали особливе місце у племені, були не тільки виконавцями ритуалів, а й носіями знань, лікарями, наставниками, суддями, хранителями традицій.

Так у первісному суспільстві виникла **релігія** — віра людей в існування надприродних сил та їхній вплив на людське життя.

Вважається, що перші релігійні уявлення були в неандертальців — у них виник звичай ховати мертвих, а отже, уявлення про потойбічний світ та продовження існування душі після смерті.

Варто запам'ятати!

Релігія (від лат. *religio* — зв'язок) — форма світогляду, в основі якого лежить віра в існування надприродних сил та їхнє панування над світом.

Анімiзм (від лат. *anima* — душа) — віра в існування в тілі людини її двійника — душі, від якої залежать життя особи, її фізіологічний і психологічний стан.

Тотемiзм (індіан. *от-отем* — його рід) — віра в надприродну спорідненість груп людей (роду, племені) з певними видами тварин, рослин.

Фетишизм (порт. *fetico* — зачарована річ) — віра в існування у матеріальних об'єктів надприродних властивостей.

Магія (лат. *magia* — чаклунство) — віра в можливість впливу на довколишній світ через ритуальні дії.

Ду́хи, бо́ги — надприродні істоти, котрим у віруваннях приписується здатність впливати на життя людей.

Ритуа́ли (від лат. *ritualis* — обрядовий) — усталена послідовність символічних дій, обрядів, визначена традицією.

Жерці́ — особи, що здійснювали ритуали богослужіння у ранніх релігіях.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Як виникли первісні вірування? Поясніть поняття: «релігія», «магія», «анімізм», «тотемізм», «фетишизм».
2. Охарактеризуйте археологічні періоди за періодизацією.
3. Коротко схарактеризуйте життя первісної людини. Як вплинули на існування первісних людей «льодовиковий період» та потепління?

II. Обговоріть у групі

Об'єднайтеся в групи. Прочитайте уривки текстів, подані в е-додатку до підручника. Створіть інфографіки про первісні стоянки у с. Мізин та у Киїк-Кобі.

III. Мислю творчо

Роздивіться зображення пам'ятної монети. Поясніть, чому, на вашу думку, художник зобразив на ній саме такі символи. Створіть ескіз монети, присвяченої первісній людині.

Пам'ятна монета «Палеоліт». Дата випуску: 2020 р.
Художник Роман Чайковський

§ 4. ПЕРВІСНІ СКОТАРІ ТА ЗЕМЛЕРОБИ

Пригадайте, які особливості мають кочовий та осілий способи життя. Як на спосіб життя людини впливають природно-кліматичні умови?

1. НЕОЛІТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ ТА ПРОДУКТИВНЕ ГОСПОДАРСТВО

Після завершення льодовикового періоду клімат продовжував теплішати. Умови життя людей ставали більш сприятливими, відповідно збільшувалась чисельність населення. Прогодувати спільноти, що зростали, за рахунок природних ресурсів ставало все складніше. Вижити людству допомогли два відкриття.

Перше з них зробили жінки-збиральниці. Вони помітили, що зерно, які падають у землю, згодом проростають новими паростками. А отже, їх можна саджати та вирощувати цілеспрямовано у зручному для людей місці. Так зі *збиральництва* виникало землеробство. Початок його датується приблизно 9,5 тис. р. до н. е. на території Західної Азії — цей регіон вчені назвуть «*Родючим Півмісяцем*».

У цьому ж місці відбулося і друге відкриття: мисливці почали вибірково відловлювати придатних для розмноження тварин певних видів та розводити їх у власних господарствах. Досвід взаємодії з тваринами люди вже мали — ще у мезоліті була приручена собака, яка стала помічником на полюванні та охоронцем. Тепер бралися за тих тварин, що давали їжу та шкіри. Так з *мисливства* виникало **скотарство (тваринництво)**. Збиральництво, мисливство та рибальство, звісно, не зникли, але перетворилися на допоміжні заняття. Господарство стало **продуктивним**, або **відтворювальним**.

Поміркуймо!

Спробуйте самостійно дати визначення поняття «*відтворювальне*» (продуктивне) господарство. З курсу історії 6 класу пригадайте, як поява відтворювального господарства вплинула на життя людей.

Цей перехід, завдяки надзвичайній важливості для подальшої історії людства назвали «*неолітичною революцією*».

Варто запам'ятати!

Неолітична революція — перехід в епоху неоліту від привласнювального до відтворювального типу господарства, виникнення тваринництва, землеробства. Цей процес сприяв також зародженню ремесел та торгівлі.

Поділ історії первісного суспільства на добу привласнювального і добу відтворювального господарства є основою *історичної періодизації* первісності.

2. МОТИЧНЕ ЗЕМЛЕРОБСТВО ТА ВІДГІННЕ ТВАРИННИЦТВО

Варто запам'ятати!

«Родючий Півмісяць» — регіон на Близькому Сході, що включає частину Західної Азії та Північної Африки, один із первісних центрів зародження землеробства.

Історичні подробиці

Загалом виявлено 56 видів рослин, придатних для розведення. У регіоні «Родючого Півмісяця» з них зростають 32 види, у той час як у Східній Азії — 6 видів, у Центральній Америці — 5. Серед сільськогосподарських тварин тут є 7 видів, у тому числі найголовніші — вівці, кози, свині, корови. У Східній Азії таких видів 5, у Південній Америці — 1, а в інших регіонах світу їх немає взагалі.

Поміркуйте, чому неолітична революція почалася саме в регіоні Родючого Півмісяця.

Робота з картою

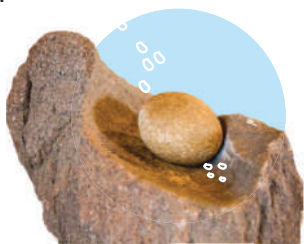
Розгляньте карту. Подумайте, чому «Родючий Півмісяць» отримав таку назву. Які особливості клімату сприяли появі землеробства саме на цих територіях?

Для того щоб засіяти поле, його треба було обробити. Тому винайшли **мотику** — палицю з наконечником з рогу чи каменю. Оскільки вона стала головним знаряддям землеробів, то і землеробство назвали **мотичним**. Для збору врожаю використовували серпи, які виготовляли з кістки або рогу зі вставками із загострених сколків каменю.

Поміркуймо!

Роздивіться зображення. Як зміни в господарюванні людини вплинули на її побут?

Зернотерка

Серп

Мотика

Землеробство вимагало багато часу і важкої праці, а головне — тепер люди мушили жити поблизу полів. Це змінило їхній спосіб життя — він став *осілим*. Там, де можна було збирати багаті врожаї, люди створювали спочатку сезонні, а згодом і постійні поселення. Вони почали зводити будинки та зерносховища, винайшли нові інструменти — кам'яні коси, товкачі та ступки для розтирання зерен (зернотерки).

Поміркуймо!

За висловом сучасного ізраїльського історика Ювала Гарарі: «*Не ми одомашнили пшеницю. Це вона одомашнила нас*». Як ви розумієте цей вислів? Чи погоджуєтеся ви з ним?

Тваринництво спочатку відігравало допоміжну роль. Одомашнені тварини давали людям жири, молоко, м'ясо, вовну, шкіру. Згодом їх стали використовувати як тяглову силу та транспортний засіб. Але у степах, де була достатня кількість кормів для худоби, виникла можливість перетворити скотарство на основне заняття людей. Скотарі змушені були постійно шукати нові пасовища, переганяючи стада худоби з місця на місце. Так виникло *відгінне тваринництво*, а спосіб життя скотарів став напівкочовим — вони мали постійні поселення, а стада випасали на степових просторах. Деякі племена стали повністю *кочовими* і постійно переміщувались степом. Скотарі пересувалися за стадами на возах, жили в шатрах-наметах, які можна було легко розібрати й перевезти на нове місце.

Отже, відмінні способи господарювання зумовили й різні способи життя давніх людей — *осілий* і *кочовий*. Деякі історики назвали поділ племен на землеробські і скотарські *першим суспільним поділом праці*.

3. ремесла й обмінна торгівля

Нові заняття людей потребували більш досконалих знарядь праці. Люди *покращили обробку каменю* — навчилися його *свердлити* та *шліфувати*. Помітили вони і те, що глина стає твердою після опалення її на вогні. Опалений посуд дозволяв зберігати зерно, напої та готувати їжу. З опаленої глини можна було зводити будівлі, складати пічки. З волокон льону і вовни навчилися виробляти тканини та шити з них одяг.

Діємо: практичні завдання

Сьогодні посуд з глини набуває нової популярності. Існує безліч магазинів і виробників, які пропонують такий посуд як екологічний та сучасний. Наприклад, інтернет-магазин «Етнохата» пропонує покупцям вироби з натуральної глини, а сам посуд виготовляється методом «молочного випалу», коли виріб у процесі обробки купається в молоці або просочується молоком.

За допомогою QR-коду або покликання перейдіть до онлайн-застосунку Pottery Master: Ceramic Art та спробуйте створити власний шедевр з глини в режимі онлайн. Поміркуйте, чому подібний посуд знову набуває популярності у сучасному світі.

qr.orioncentr.com.ua/pGHPW

У місцевостях, де були поклади міді, яка дуже легко плавилась на вогні, люди почали виробляти з неї ножі, сокири, наконечники зброї. Для цього виготовляли форму з глини чи каменю і заливали до неї розплавлену мідь.

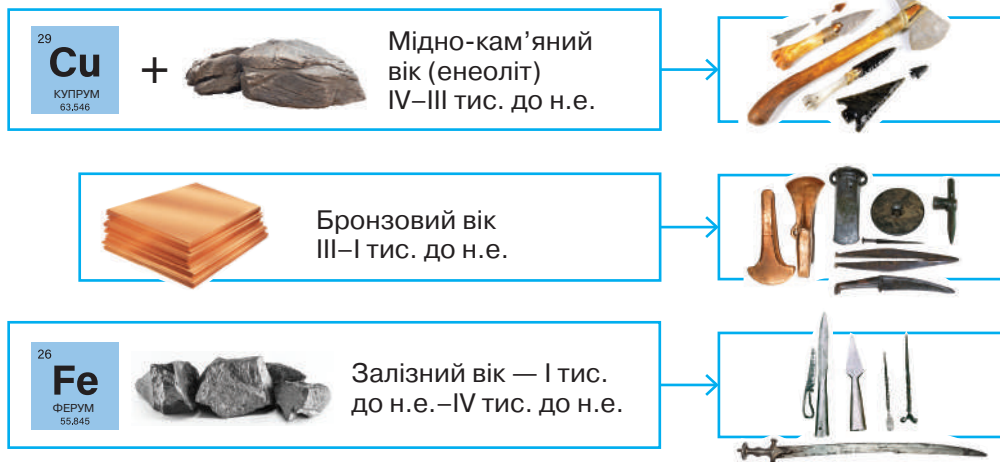
Застигаючи, вона набувала необхідної форми. Початок обробки міді став початком **доби металів**. Мідь — м'який метал, знаряддя з неї легко тупилися та плющилися. До того ж вона доволі рідко зустрічається у природі. Згодом мідь навчилися сплавляти з оловом та отримали набагато твердіший сплав — **бронзу**.

Поміркуймо!

Пригадайте, які археологічні періоди передували добі металів. Від чого залежить назва кожного археологічного періоду? Які особливості притаманні цим періодам?

ДОБА МЕТАЛІВ

Виготовлення та обробка металів, винайдення тканин і кераміки потребували значного часу та особливих навичок. Тому цим у громадах займалися окремі люди — зародилося *ремесло*. Так виник *другий суспільний поділ праці*.

Поділи праці спричинили необхідність *обміну продуктами виробництва*. Землероби потребували продуктів тваринництва, скотарі — продуктів землеробства, і ті, й інші — ремісничих виробів, а ремісники — їжі. Обмін мав відбуватися в зручно розташованих місцях, до яких треба було довести продукти. Так зародилася *торгівля*. Спочатку вироби просто міняли — таку форму називали *обмінною торгівлею*. Але дуже важко було визначити ціну товару та правильну його кількість для обміну. Тоді *у ролі «грошей»* стали використовувати коштовні предмети — хутра, шкіри, худобу, рідкісні камінці тощо. На межі II–I тис. до н. е. виникли металеві гроші у вигляді злитків, а згодом — карбовані монети. Торгівля стала *грошовою*, а місця ремісничого виробництва та обміну перетворюються на міста. Виокремлення торгівлі як окремої сфери людської діяльності стало *третьім суспільним поділом праці*.

Діємо: практичні завдання

За матеріалами параграфа складіть і заповніть у зошиті або нотатнику порівняльну таблицю суспільних поділів праці за зразком.

Поділ	Особливості	Зміст
-------	-------------	-------

4. ЗМІНИ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ

Вдосконалення знарядь праці і трудових навичок людей супроводжувались змінами у житті суспільства. Земля, як і раніше, належала громаді, але поле стали ділити на ділянки — *наділи*, кожен з них обробляла окрема родина. Така родина мала власні знаряддя праці та худобу, їй же належав і зібраний врожай. Так зародилася *приватна власність*, що прийшла на зміну власності колективній. Змінився і склад громади: тепер до неї входили не тільки родичі, але важливіше — це ті люди, що жили поруч і були *сусідами*. Замість родової виникла *сусідська громада*.

Люди стали виробляти більше, ніж їм було потрібно для виживання — з'явився *надлишковий продукт*, який став предметом обміну та торгівлі. До того ж, за різних обставин, одна родина стала виробляти продукту більше і якісніше, ніж інша. У такий спосіб частина родин стала багатими, а частина — бідними, і виникла *майнова нерівність*. Незаможні зазвичай потрапляли в залежність до своїх багатших сусідів. Зростання чисельності людей та бажання збагачення призвели до частих конфліктів між громадами за найкращі місця проживання.

Діємо: практичні завдання

Подумайте і виділіть чинники, які сприяли появі майнової та соціальної нерівності.

Ця ж верства стає носієм першої в історії форми *влади* — здатності і можливості за допомогою авторитету, заохочення або

примусу, *впливати на дії інших*. Суспільна організація з часом ставала все складнішою. Племена, що проживали на близькій території, встановлювали тісніші зв'язки та утворювали **союзи племен**. Невдовзі деякі з них утворюють **держави**.

Вироблення надлишків їжі та нові технології виробництва давали змогу все більшій кількості людей скупчуватися у великих селах, а згодом — у **містах**. Тісніші соціальні зв'язки між людьми потребували спільних вірувань та міфів, які б їх об'єднували. Потребувала такого об'єднання і влада. Первісні форми релігії поступово перетворюються на розвинуті **релігійні культу**, а розвиток мови призводить до виникнення **писемності**.

Варто запам'ятати!

Культ (від лат. *cultus* — поклоніння) — зовнішній вияв поклоніння, служіння божеству; сукупність прийнятих у тій чи іншій релігії обрядів, свят, ритуалів, звичаїв.

Таким чином, доба первісного суспільства добігає свого кінця — утворюються перші **цивілізації**. Ознаками їх можна вважати, зокрема, наявність держав, міст, соціального поділу між людьми та рівня духовної культури, який породжує писемність.

ЗАПИТАННЯ / ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «неолітична революція», «Родючий Півмісяць», «культ», «військова демократія».
2. Які зміни у житті суспільства спричинила «неолітична революція»? Як це вплинуло на продуктивність праці?
3. Які зміни в житті первісних людей пов'язані з «Родючим Півмісяцем»?
4. Як виникли мотичне землеробство та відгінне тваринництво?

II. Обговоріть у групі

Об'єднайтеся в групи. За матеріалами параграфа порівняйте особливості господарювання та побуту первісних скотарів і землеробів. Які особливості (плюси / мінуси) мали кочовий та осілий способи життя? Укладіть термінологічний словник до тем «Первісні скотарі» та «Первісні землероби». Обговоріть результати роботи в класі.

III. Мислю творчо

Уявіть себе мешканцем / мешканкою первісного поселення скотарів або землеробів. Яким міг би бути ваш звичний день? Складіть коротку розповідь методом сторітелінгу.

§ 5.

ПЕРВІСНІ СКОТАРІ ТА ЗЕМЛEROБИ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

Пригадайте. Що таке «археологічна культура»? Якими є її ознаки? Що вам відомо про стоянки первісних людей на теренах України?

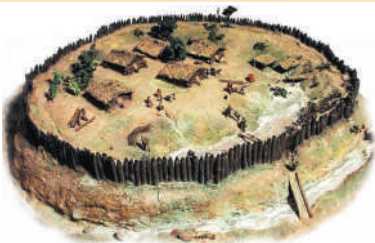
Після відходу льодовика, на території майбутньої України утворились природно-кліматичні зони — лісова, лісостепова та степова. Існування на межі цих зон визначило всю подальшу історію місцевого населення. Подібно до всього людства за часів неоліту мешканці давніх українських земель переходили до відтворювального господарства. У лісовій і лісостеповій зонах його провідною формою стало землеробство, а у степовій — скотарство. Відповідно, землероби вели осілий спосіб життя, а скотарські племена стали кочовиками.

1. ТРИПІЛЬСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА

У племен, які заселили терени сучасної Правобережної України, основним заняттям було осіле мотичне землеробство, що доповнювалось домашнім тваринництвом. Їхня культура, яку археологи назвали *культура Кукутень*, сформувалася близько VI тис. до н.е на території сучасної Румунії, звідки її носії просунулись на українське Правобережжя. В Україні ця культура отримала назву «трипільської» за назвою села Трипільля біля Києва, де вона вперше була відкрита в 1893 році українським археологом Вікентієм Хвойкою. Тому цю культуру часто називають «культура Кукутень-Трипільля».

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання скористайтеся ChatGPT. Згенеруйте за допомогою чату чек-лист «7 ознак Трипільської культури». Проаналізуйте отримані відповіді. Чи можна вважати їх коректними? Як можна перевірити правильність відповідей, які генерує ШІ (штучний інтелект)?

Реконструкція трипільського городища (протоміста)

[qr.orioncentr.com.ua](http://qr.orioncentr.com.ua/nJBek)
/nJBek

У заповіднику
«Трипільська культура»
на Черкащині

Питання про витоки цієї культури залишається дискусійним. Частина дослідників намагається довести, що *трипільці* — це місцеві племена «праукраїнців», які здавна мешкали між річками Дністром і Бугом. Насправді ж «праукраїнцями» трипільці бути не могли, адже у VI–III тис. до н. е. навіть слов'яни ще не існували як окрема спільнота.

Інша група істориків вважає, що батьківщиною трипільців була Мала Азія, звідки вони прийшли на Балканський півострів, а вже потім потрапили на територію України. Саме походженням з регіону «Родючого Півмісяця» вони пояснюють значні досягнення трипільців у багатьох сферах.

Нарешті існує точка зору, що трипільська культура творилася не одним «народом», а різними племенами, частина яких дійсно вийшла з Малої Азії, а частина була місцевими спільнотами, які запозичили культурні надбання прибульців. Остаточно походження трипільців не з'ясоване. Але в будь-якому разі вплив трипільської культури на землях майбутньої України був суттєвим.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Михайло Відейко:

«Упродовж двох з половиною тисячоліть Трипілля було східним форпостом цивілізованого життя на теренах Старої Європи. Трипільська культура стала провідником її впливу далі — на північ, південь та схід».

? Залучивши додаткові джерела інформації, аргументовано підтвердьте або спростуйте думку історика.

Більшість істориків вважає, що ця культура існувала в IV–III тис. до н. е. і припадала на добу енеоліту.

Свої поселення трипільці зазвичай будували на високих місцях біля води, або в інших важкодоступних місцях. Вони мали особливе планування. Усі житлові будинки (площею від 30 до 150 м²) були розташовані концентричними колами навколо великого майдану. На майдані розміщувалися різні громадські споруди. Від нього променями розходились вулиці. Розміри найбільших поселень сягали 200–400 га, мешкали у них до 25 тис. осіб. Завдяки цьому їх іноді називають «*протомістами*».

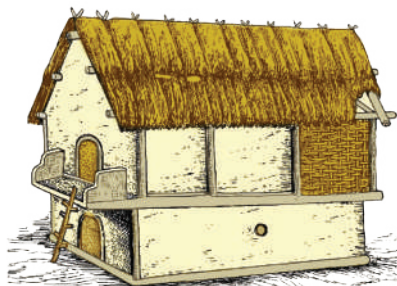
Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте 3D-модель трипільського житла. За допомогою матеріалів параграфу та додаткових джерел інформації, складіть детальний опис будинків трипільців. Спробуйте самостійно озвучити та провести уявну екскурсію.

qr.orioncentr.com.ua/89ute

Реконструкція двоповерхового будинку, с. Майданецьке

В Україні знайдено залишки близько 2 тисяч таких поселень. Найвідоміші з них знаходилися біля сучасних селищ *Майданецьке, Тальянки, Доброводи, Веселий Кут* та ін.

Трипільці займалися землеробством — спочатку мотичним, а згодом *орним*. Перехід до нього відбувся після винайдення *рала*, яке тягли домашні тварини. У трипільців це робили воли, хоча в господарствах розводили і коней. Орне землеробство приносило більші врожаї.

Знаряддя виготовлялись не лише з каменю, а і з міді — тож люди навчилися обробляти метал. Але найкраще про ремісничі вміння трипільців свідчить кераміка. Недарма археологи відносять Трипільську культуру до «*спільнот мальованої кераміки*».

Посуд ліпився вручну та обпалювався у печах. Далі його розфарбовували червоним, білим і чорним кольорами. До речі, у кожному поселенні чи місцевості був свій особливий орнамент. Кераміка мала і господарське, і релігійне призначення.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання відвідайте віртуальну екскурсію «Печерою Вертеба» — єдиним в Україні підземним музеєм трипільської культури. Печера знаходиться у Борщівському районі Тернопільської області і належить до обласного краєзнавчого музею. Понад 600 років вона була надійною схованкою і ритуальним святилищем для стародавніх трипільців. Які особливості кераміки трипільців ви помітили? Чим найбільше вас вразила віртуальна екскурсія?

qr.orioncentr.com.ua/0sQwT

Як і всі їх сучасники, трипільці *вклонялися силам природи*. Імена їхніх богів нам не відомі, але залишилися зображення, що свідчать про шанування духів родючості, землі, сонця та місяця, а також про культ бика та небесного змія. Такі вірування були характерні для всіх землеробів.

Тож, хоча люди Трипільля і не були прямими предками українців, але вони *залишили на українських землях низку культурних досягнень*: відтворювальне землеробське господарство, традиції орного землеробства та домашнього тваринництва, набір сільськогосподарських культур, форму та правила будівництва житла, зародки мистецтва.

Трипільська культура поступово згасла після 3000 р. до н. е. Швидше за все це сталося через вичерпання екологічних ресурсів — падіння врожайності землі та чергові кліматичні зміни, що спричинили постійні посухи. Землероби були вимушені зміщуватись у степову зону та переходити до скотарства. Поступово трипільці розчинилися серед інших археологічних культур.

2. СЕРЕДНЬОСТОГІВСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА

У степу склалися особливі умови життя, а отже, і своєрідні археологічні культури. У 1928 році на одній із трьох скель («стогів») у руслі Дніпра (нині територія міста Запоріжжя) археологи виявили поселення доби енеоліту — *Середній Стіг*, яке дало назву археологічній культурі.

Час існування *середньостогівської археологічної культури датується IV — серединою III тис. до н. е.* Вона була поширена в степовій зоні — між річками Дніпро і Дон. Степ середньостогівці використовували як велике пасовисько для худоби. Розводили овець, кіз, корів, а також коней.

Середньостогівці практикували саме *відгінне скотарство*. За такої організації господарства одна частина населення жила осіло, а інша, переважно чоловіки, — займалася сезонним випасом худоби.

Робота з картою

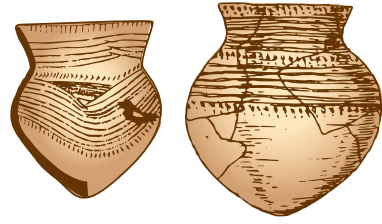
Розгляньте карту, подану на шмуці до цього розділу (с. 13). У яких природних зонах сформувалася трипільська, а в яких — середньостогівська археологічна культура? Визначте райони їх поширення та місця знахідок видатних пам'яток.

Поселення будували на узбережжях річок, інколи — на островах і важкодоступних скелях. Подеколи поселення огоро-

джували. Таке розташування було зумовлене потребою захищатися від ворожих нападів. Жили середньостогівці у *напівземлянках* — будинках, частково заглиблених у землю. Поруч із будинками облаштовували вогнища, майстерні для ремесел, загопи для худоби.

Середньостогівська культура
(гостродонна кераміка)

Отже, в степу все більше поширювалося відгінне скотарство. Цьому сприяли подальше потепління, зміна і настання п'ятсотлітньої посухи. Боротьба за виживання в таких складних кліматичних умовах загострила стосунки між кочовиками і землеробами. Постійна небезпека з боку степу змушувала землеробів придумати надійну систему захисту. Це стало однією із причин вдосконалення суспільного ладу в землеробів. Якщо у трипільців ще не було укріплених поселень-городищ із постійною охороною, то в епоху заліза вони виникли скрізь. Ці городища як предтечі майбутніх фортець були одночасно громадськими, ремісничими і релігійними центрами.

3. ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯН

Важливим для розуміння подальшої історії України є вирішення проблеми *походження слов'ян*. Воно потребує відповіді на низку питань: *Коли та на якій території сформувалися племена слов'ян? Яким був їхній спосіб життя? Яка їхня самоназва та як їх називали сусідні народи?*

Головна складність тут полягає в тому, що слов'яни як окрема спільнота чітко фіксуються в джерелах тільки з V–VI ст. н. е. Однак, за даними лінгвістів, слов'янська мовна сім'я склалася в середині II тис. до н. е. Таким чином, очевидно, що коріння слов'ян треба шукати набагато раніше V–VI ст. Де вони сформувалися та під яким ім'ям фігурують у стародавніх джерелах — питання відкрите.

Конкретні обриси слов'янської прабатьківщини, обставини процесу формування слов'ян, співвідношення ранніх слов'ян з різними археологічними культурами — усі ці питання продовжують залишатися предметом *дискусій*. Спроби виявити ланцюжок, наступність слов'янських культур на часовому відрізку від XV ст. до н. е. до V–VII ст. н. е. залишаються на рівні гіпотез.

Найпоширеніші з них:

НАЙДАВНІШІ ЗГАДКИ ПРО СЛОВ'ЯН

У результаті багаторічних археологічних пошуків розташування слов'янської «прабатьківщини» отримало більш-менш загальноприйняте трактування. Її ядро розміщувалося *в межах міжріччя верхньої течії р. Вісли, Середнього Подніпров'я, верхів'їв Дністра і Південного Бугу, басейні р. Прип'яті*. Це підтверджується і даними лінгвістики, згідно з якими слов'янська мова виникла далеко від моря і від гір, в рівнинних листяних лісах. Аналіз слів, запозичених слов'янами в інших народів, показує, що в цей час вони сусідили з германцями, балтами, іранцями, дако-фракійцями, кельтами та іллірійцями. Якщо розмістити перераховані народи на карті, то вийде приблизно вищезазначена територія.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте історичний комікс. Які проблеми дослідження походження слов'ян на ньому зображені? Спираючись на матеріали параграфа, наведіть аргументи на користь однієї з теорій походження слов'ян. До якої теорії схиляєтесь ви?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «археологічна культура», «протомісто».
2. Де і в який період існували трипільська та середньостогівська археологічні культури?
3. Які теорії походження слов'ян ви знаєте?

II. Обговоріть у групі

Об'єднайтеся у групи. За матеріалами параграфа та додаткових джерел інформації, заповніть порівняльну таблицю трипільської і середньостогівської культури за зразком.

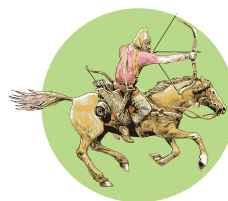
Археологічна культура	Хронологічні межі	Територія поширення	Особливості побуту і господарства	Кераміка
-----------------------	-------------------	---------------------	-----------------------------------	----------

III. Мислю творчо

Уявіть себе дослідником / дослідницею історії давніх слов'ян. Доберіть по 5 аргументів на користь кожної теорії походження слов'ян. Займіть власну позицію.

ІСТОРІЯ ДРУГА: ДЕРЖАВИ І СУСПІЛЬСТВА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

ІСТОРІЯ ДРУГА: ДЕРЖАВИ І СУСПІЛЬСТВА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

§ 6–7.

ЦАРСТВА ТА ІМПЕРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Пригадайте. Що таке «влада»? Що означає поняття «суспільна ієрархія»? Що таке «держава»? Як ці поняття співвідносяться одне з одним?

1. ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВ

Збільшення кількості населення, перехід до землеробства та осілого способу життя призвели до скупчення людей у місцях, найбільш придатних для ведення господарства. Протягом V–IV тис. до н. е. в регіоні «Родючого Півмісяця» виникли міста з десятками тисяч мешканців. Життя в них потребувало більш досконалих форм керування суспільством та дотримання загальних обов'язкових норм поведінки.

Поміркуймо!

Пригадайте, за яких умов виникали перші міста. Чому з появою міст з'являється необхідність удосконалення системи управління суспільством?

До того ж майнова і соціальна нерівність утворила певну **соціальну ієрархію**. Норми поведінки (звичаї і традиції, а пізніше — закони) мали її підтримувати, щоб *запобігати внутрішнім конфліктам*, інакше вони б зруйнували спільноту. Для цього потрібно було узгодити інтереси різних соціальних груп. Забезпечити таке завдання могла тільки нова форма організації влади — **держава**.

Ознаками держави є наявність управлінського апарату, постійного війська, законів та системи податків. **Необхідною умовою для виникнення** держави був спільний світогляд її населення — міфи та вірування, які об'єднували людей навколо влади. Тож управління суспільством, його військовий захист, організація релігійного та господарського життя стали окремою сферою діяльності. Племінні вожді перетворилися на монархів, спочатку — виборних, а згодом — спадкових.

Перші держави виникли у **Стародавньому Сході**. Цим терміном історики позначають Північну Африку та Азію. Найраніше це сталося у регіоні «Родючого Півмісяця» — перехід до цивілізації тут відбувся на початку **III тис. до н. е.** Посушливий клімат змусив землеробів скупитися у долинах великих річок — Тигру, Євфрату та Нілу. *Тому ці цивілізації називають «річковими».*

Робота з картою

Розгляньте карту. На яких територіях виникають перші держави? Пригадайте, які природно-кліматичні особливості мав регіон «Родючого Півмісяця».

2. СТАРОДАВНІЙ ШУМЕР

Перші відомості про *цивілізацію шумерів* сягають **III тис. до н. е.** Можливо, вона виникла і раніше. Походження цього народу не відоме, але у зазначений час він уже створив міста у міжріччі річок *Тигр* та *Євфрат*. Цей регіон мав назву **Міжріччя**, або **Месопотамія**. Кожне місто було окремою державою. Влада в містах шумерів концентрувалася в руках вождя, який з часом перетворився на монарха. Шумери називали його **лугаль** (велика людина).

Монарх вважався земним представником бога — покровителя міста. В уявленнях шумерів кожне місто належало одному

з богів, який і був справжнім його володарем. Завданням монарха було правильно зрозуміти волю богів та дбати про підданих. Для цього зводилися храми, будувалися канали та греблі, розвивалося господарство. Найбільшими містами шумерів були *Ур*, *Лагаш*, *Кіш*, кожне з них мало свою владу.

Шумери не були войовничими, але траплялися і конфлікти. Внутрішні — виникали між монархами та жерцями — *енсі*, які періодично претендували на більший вплив. Були і зовнішні конфлікти між окремими містами.

Близько 2350 р. до н. е. очільник міста *Умма Лугальзагесі* захопив низку міст Месопотамії і зробив своїм центром місто Урук. Цей монарх першим в історії висунув претензії на весь тогочасний світ — від Перської затоки до Середземного моря. Так зародилася ідея «**всесвітньої монархії**». Наступники Лугальзагесі — царі Ура навіть прийняли титул «*володар чотирьох сторін світу*». За царя *Ур-Намму* було створено перший з відомих історикам кодекс *писаних законів*. Наприкінці III тис. до н. е. Ур був центром блискучої цивілізації. Але вторгнення з Аравійської пустелі поклато край містам-державам шумерів.

3. СТАРОДАВНІ ВАВИЛОН ТА АССИРІЯ

Більшість стародавнього населення Західної Азії складали племена *семітів*. Вважають, що вони були скотарями-кочовиками. Посушливий клімат пустелі змушував їх шукати нових, більш сприятливих для виживання земель. Рухаючись, вони змішувалися з сусідніми народами, утворюючи нові спільноти. Так сталося і з шумерами.

Близько 2250 р. до н. е. правитель Аккада у північній Месопотамії Саргон (*пізніше його назвуть Давній*) підкорює все Міжріччя та землі на північ від нього. Аккадська держава стала першою в історії **імперією** — спробою втілення ідеї «всесвітнього царства».

Варто запам'ятати!

Імперія — велика монархічна держава з багатонаціональним складом населення та значними територіями, здобутими переважно силою; специфічний тип політичної системи, що характеризується пануванням центру над окраїнами, прагненням до розширення світового впливу.

Ключовими ознаками імперії є, по-перше, проживання під владою центру значної кількості різних народів, їх мовне і

культурне розмаїття, а по-друге, постійне прагнення до розширення (експансії) та зміни кордонів. **На 2,5 тис. років імперія стане найпоширенішою формою держави у світі.**

В імперії бачення ролі монарха є іншим — Саргона в Аккадській державі вважали не виконавцем волі богів, а майже рівним до них. Ні про яке суперництво з жерцями та знаттю уже не йдеться. Династія, заснована Саргоном, правила близько 200 років.

Так звана «Маска Саргона» (бл. 2300 р. до н. е.).
Знайдена в Ніневії при розкопках храму Іштар.
(Національний музей Ірака, Багдад)

Поміркуймо!

Подумайте, чому саме імперія стала найпоширенішою формою держави у стародавньому світі. Чому в імперії змінюється роль монарха?

На зміну Аккадській імперії близько **2000 р. до н. е.** прийшли нові завойовники — **семітські племена аморитів**. Одна з утворених ними держав поступово виходить у лідери і знову об'єднує всю Месопотамію. Так утворилося **Вавилонське царство**, розквіт могутності якого припав на **XVI ст. до н. е.** За правління царя **Хаммурапі**, Вавилон став найбільшим містом світу, а його імперія мала понад мільйон підданих. Найбільш відомий цей монарх кодексом законів. Це була збірка законів і судових рішень, що мала представити Хаммурапі як взірця справедливого правителя та показати, як має правити добрий монарх.

Робота з джерелом

§ 1. Якщо людина почне, клянучись, звинувачувати іншу людину у вбивстві, а цього не доведе, то її треба вбити.

§ 2. Якщо людина звинуватить іншу людину в чаклунстві, але не доведе цього, то звинувачений має піти до Річки і кинутись у воду. Якщо Річка поглине його, то звинувачувач може забрати його дім; коли ж Річка цю людину очистить і вона залишиться неушкодженою, то того, хто звинувачував її у чаклунстві, треба вбити; той, хто скавав у Річку, одержує дім того, хто його звинувачував.

§ 3. Якщо людина виступить у судовій справі свідком звинувачення, але не доведе його, і якщо ця судова справа стосувалася життя, то цю людину треба вбити.

§ 4. Якщо ж вона виступила свідком у судовій справі стосовно хліба або срібла, то вона повинна зазнати кари, що застосовується у такій судовій справі...

Стела з законами
Хаммурапі

Фрагмент тексту законів
(клинопис)

? Прочитайте уривки із законів Хаммурапі. Які правові норми вони регулюють? Чи справедливою, на ваш погляд, є система покарань?

Кодекс говорить про те, що устрій Вавилонської імперії постає з вічних принципів справедливості, встановленої богами. І найважливішим із них є *принцип ієрархії*. Люди поділяються на нерівні за статусом групи. Життя представників кожної групи мало різну цінність.

Династія, заснована Хаммурапі, припинила своє існування близько **1530 р. до н. е.**, після чого *Вавилон занепав*. Першість у Месопотамії перейшла до північного сусіда — *Ассирії*. Близько **1100 р. до н. е.** *Тиглатпаласар I* захопив Малу Азію і дійшов до Чорного моря, на заході він досяг Середземного моря.

Ассирійська імперія швидко зростала. У **VIII ст. до н. е.** вона *завдала поразки державі Урарту на Південному Кавказі*. *Тиглатпаласар III* проголосив себе одночасно *царем Вавилону*. Це було демонстрацією могутності — ассирійці, очевидно, відчували культурну вищість Вавилону, тому намагалися вдати із себе не завойовників, а визволителів, навіть визнавши вавилонських богів.

Ассирійські монархи вперше в історії вдалися до *масових переселень завойованих народів* (у сучасному світі ми це називаємо *депортаціями* населення). Зокрема, так були переселені

3D-сцена від
платформи Mozaik
«Закони Хаммурапі»

[qr.orioncentr.com.ua/
c5gqj](http://qr.orioncentr.com.ua/c5gqj)

стародавні євреї. Експансія досягла піку у VII ст. до н. е., коли військо царя Ассаргадона завоювало Єгипет. **Вперше весь Стародавній Схід був об'єднаний в одній імперії** — титулування «володар світу» з претензії стало реальністю.

Поневолення Єгипту тривало майже 20 років, а після цього сталася катастрофа. На імперію *напали перські племена у союзі з Вавилоном*. У 612 р. до н. е. столиця Ассирії **Ниневія була зруйнована, імперія впала**.

Після цього настав нетривалий період піднесення *Нововавилонського царства* під владою *халдейської династії*. На початку VI ст. до н. е. цар **Навуходносор** знову рушив на захід, захопив Палестину та досяг єгипетських кордонів. Але у 538 р. до н. е.

у Месопотамію прийшли нові завойовники — *перси*. Історія давніх месопотамських імперій добігла свого кінця.

4. СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ

Єгипет називали «дарунком Нілу». Ніл — це річка, яка тече з гір Ефіопії через сотні кілометрів пустелі до Середземного моря. Щорічні *розливи* Нілу робили землі в його долині надзвичайно родючими. Це були вузькі смужки по обох берегах Нілу — єгиптяни називали цю територію «**Чорна земля**» (*Та-Кемет*). За її межами лежала «Червона земля» — безводна пустеля. Тож країну об'єднувала річка Ніл.

Здавна регіон був поділений між громадами на окремі райони — *номи*. Поступово номи об'єднувалися: близько 3000 р. до н. е. вже існують *два царства*, що змагаються між собою. **Нижній Єгипет** розташований на півночі, у дельті Нілу, яка ділить його на численні рукави перед впадінням у море. **Верхній Єгипет** — на півдні, на вузькій смужці землі вздовж річки. Близько 2850 р. до н. е. два царства об'єднав напівлегендарний

правитель міста Мемфіс *Менес*, який прийняв титул «володар Верхнього та Нижнього Єгипту». Сам титул свідчить про відмінність від месопотамських амбіцій «володарів світу». Єгипетська монархія дбала насамперед про безпеку власних кордонів, а не про завоювання сусідів.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання перейдіть на платформу Mozaik 3D та перегляньте 3D-сцену «Землеробство в долині Стародавнього Нілу». Чому Єгипет називали «дарунком Нілу»? Що таке іригаційне землеробство?

qr.orioncentr.com.ua/P9zJa

Зважування та облік врожаю, зображені на настінному розписі в гробниці Менни у Фівах

Перший період історії єгипетської держави історики називають **Давнє Царство** (2850–2320 рр. до н. е.). Монарх Єгипту згодом отримав титул **фараон** (від «праа» — великий будинок). Якщо в Месопотамії володар вважався представником бога на Землі, то фараона єгиптяни уявляли самим богом, який втілювався у людське тіло. На думку єгиптян, волю бога тепер не треба було дізнаватися, її прямо вимовляли уста фараона. Природно, що таке правління було *одноосібним* та *централізованим*. Владу фараона, крім традиційних храмів, символізували **піраміди** — гробниці фараонів, у яких вони мали продовжувати своє вічне життя після смерті. Значну роль у державі відігравали **жерці** та правителі районів — **номархи**. У XXII ст. до н. е. їхнє свавілля призводить до *розпаду держави*.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/wont9

За допомогою QR-коду або покликання перейдіть на платформу Mozaik 3D та перегляньте 3D-реконструкцію гробниці фараона Тутанхамона. Зробіть висновки про поховальні обряди стародавніх єгиптян.

Статуя Тутмоса III
в Луксорському музеї

Фараони *відновили єдність Єгипту близько 2000 р. до н. е.* Розпочався період **Середнього Царства**. У цей період Єгипет вів більш активну зовнішню політику, беручи під контроль низку земель у Західній Азії — Палестину та Сирію. Але близько **1700 р. до н. е.** землі Єгипту захопили *гіксоци* — *кочові племена з Малої Азії*. Це було величезне приниження Єгипту. Центром спротиву стало місто **Фіви**, звідки походила нова династія фараонів.

З 1600 по 1100 р. до н. е. період існування Нового Царства. Попередній досвід змушує єгиптян перейти до активних завоювань — на півдні, в Нубії, та на півночі, у Сирії. За правління фараона **Тутмоса III** єгипетське військо *підкорило Західну Азію та дійшло до Євфрату. Єгипет став величезною імперією.* Правили нею фараони за допомогою розгалуженого чиновницького апарату. Але Єгипет намагався правити гнучко — підкорені династії не знищувалися, місцеві закони залишалися чинними, депортації населення не відбувалися. Розквіт могутності Єгипту припав на період правління фараона **Рамзеса II**, який розширив імперію аж до Малої Азії.

Близько **1200 р. до н. е.** у Західну Азію вторглися нові прибульці — *«народи моря»*. Це були племена невідомого історикам походження, багато хто вважає, що вони припливли з Південної Європи. Величезними зусиллями фараони відбили атаку, але з могутністю Єгипту було покінчено назавжди. Він втратив завойовані землі та зазнав кризи. У **VII ст. до н. е.** Єгипет *потрапив під владу Ассирії*, а у **525 р. до н. е.** — *під владу Персидської імперії*.

5. СТАРОДАВНІ ХЕТСЬКА ТА ІЗРАЇЛЬСЬКА ДЕРЖАВИ

Близько **1500 р. до н. е.** в історії Стародавнього Сходу відбулися важливі зміни. Великі «річкові цивілізації» почали відчувати тиск з боку кочовиків — гірських племен Північного Сходу Азії та мешканців південної Аравійської пустелі. Ці племена формують свої держави, здатні конкурувати з державами річкових долин.

Провідну верству суспільства становила військова родова знать. Монарх виступав фактично військовим вождем, *«першим серед рівних»* у середовищі знаті. Знать, яка доручила владу монарху, могла й позбавити його цієї влади.

Найбільш яскравим прикладом держав осілих кочовиків стала **Хетська держава**. Важко сказати, як і коли виник народ *хети*, але близько 1800 р. до н. е. їх держава вже існувала у Малій Азії. Військовий наступ хетів на держави Сходу розпочався при правлінні *Хаттусілі I*. Саме він заклав практику міжнародних договорів — своєрідний зародок міжнародного права. Монарх у хетів не вважався богом, отримував владу від народу та більше походив на племінного вождя.

Близько 1530 р. до н. е. хети здійснили *похід на Вавилон*. Але успіх закріпити не вдалося — спалахнув конфлікт між монархом і знаттю. Перемогли у цьому протистоянні монархи — з XV ст. до н. е. вони почали *передавати свій титул у спадок нащадкам*. Найвище піднесення Хетської держави припало на період правління *Суппілуліуми I*. Правителя почали називати «*моє Сонце*», що свідчило про зміну його статусу.

Хетська імперія *загинула не внаслідок тривалої кризи, а майже миттєво* — близько 1200 р. до н. е. Її знищили «*народи моря*».

Головні прагнення вихідців з пустелі були пов'язані з *Палестиною* — землями між Єгиптом і Месопотамією. Таку назву пов'язують з *філістимлянами* — одним із племен «народів моря». Цей регіон був перехрестям шляхів сполучення між великими державами, місцем їх зустрічі та зіткнення. Це зумовлювало хитке становище державних утворень у Палестині, їх вразливість та постійні загрози з боку могутніх сусідів.

Яскравим прикладом такої держави було *Давньоізраїльське царство*. Його утворили скотарські кочові племена *семітів* — євреїв. Важливо, що у євреїв виникло уявлення про єдиного всесвітнього Бога, з яким вони уклали договір — Заповіт. За легендою, це сталося за часів патріарха *Авраама*, який привів євреїв до Палестини. Інша легенда розповідає про «полон» євреїв у Єгипті, їх страждання під владою фараона та звільнення народу

Хетський цар
з колісничим (ліворуч)
та охоронцем (праворуч)
(сучасна історична
реконструкція)

великим вождем пророком *Мойсеєм*. Після цього начебто євреї повертаються у Палестину. Під час тривалої мандрівки пустелею Бог являється Мойсею й дає йому закони для управління народом. Після повернення євреї відвоювали Палестину, розподілили її між 12 єврейськими племенами. Їхня єдність трималася на спільній релігії та святинях. Племена зберігали самостійність і взаємодіяли лише за потреби під проводом спільних вождів — суддів. Але необхідність захисту від зовнішніх загроз все ж змусила євреїв утворити монархію. При цьому влада царів була обмеженою, справжніми провідниками спільноти були релігійні лідери — священники і *пророки*.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання прослухайте аудіоуривок з Біблії (Буття. Розділ 22). Яка притча розповідається нам у священній книзі? Про які якості Авраама можна зробити висновки? Чи можна вважати Біблію історичним джерелом?

qr.orioncentr.com.ua/esawF

Першим царем Давньоізраїльського царства став *Саул*. Він продовжив завоювання та об'єднав країну. Після його смерті завершив цю справу цар *Давид* близько **1000 р. до н. е.** Столицею єдиної держави стало місто *Єрусалим*. Розквіт царства припав на час правління сина Давида — царя *Соломона*. Але після його смерті поновилося давнє племінне суперництво, і держава розпалася: на Півночі утворюється царство *Ізраїль*, на Півдні — *Юдея*. Ці утворення були безпорадними перед сусідніми імперіями. У **722 р. до н. е.** *Ізраїльське царство підкорила Ассирія*. Юдея протрималася ще півтора століття, але в **586 р. до н. е.** *новоавілонський цар захопив Єрусалим і депортував значну кількість населення*. Після підкорення Вавилону персами євреям дозволять повернутись на Батьківщину, але держава вже не відновиться. Однак виникла унікальна ситуація: оскільки в уявленні євреїв Бог укладав Заповіт з народом, а не з державою, то і народ не зникає з падінням держави, громада продовжує існувати.

Поміркуймо!

Подумайте, наскільки важливою стала для євреїв їхня релігія. Як, на вашу думку, народ може зберегти свою самобутність, в умовах відсутності національної держави?

6. ПЕРСЬКА ІМПЕРІЯ

Період розквіту в історії держав Стародавнього Сходу добігав кінця. І саме в цей час була утворена найвеличніша імперія, до складу якої увійшли землі від Індії до Лівії у Північній Африці. Утворилася дійсно всесвітня монархія. Її творцями стали племена індоєвропейців — *аріїв*, походження яких у науці досі залишається дискусійним. Спочатку вони у **VII ст. до н. е.** утворили *Мідійську імперію*, здолали Ассирію та досягли Кавказу. У середині наступного століття мідійців здолали перси під проводом *царя Кіра* — засновника династії *Ахеменідів*. За 11 років *він підкорив території від Індії до Середземного моря та кордонів Єгипту*. Перська імперія заклала нову політичну традицію — поєднання імперських інтересів з повагою до місцевих традицій. Син Кіра *Камбіз* розширив імперію на Захід — він підкорив Єгипет та інші землі в Африці. Уперше *весь регіон «Родючого Півмісяця» перебував під владою однієї держави*. Династію продовжив цар *Дарій*. Він запровадив в імперії єдину релігію — *зороастризм*.

Величезна імперія була поділена на провінції, владу в яких здійснювали губернатори — *сатрапи*. Вони призначалися монархом і були йому підконтрольні. Кожна провінція зберігала свої особливості і традиції.

Основою добробуту імперії була чудово організована система збору податків. З підкореної малоазійської держави Лідії Дарій запозичив грошову систему з використанням *монет*. Були створені мережа транспортних шляхів та поштова служба.

Поміркуймо!

Подумайте, чому іноді Персидську імперію називають «*державою держав*», а Дарія I — «*царем усіх царів*»?

Дарія змінив цар *Ксеркс*. За його правління Персія зазнала військової поразки від греків і була вимушена зупинити експансію. Ослаблена імперія стала легкою здобиччю для війська Александра Македонського, який знищив її у **330 р. до н. е.** Ідея «вселенської монархії» перемістилася зі Сходу на Захід.

7. СТАРОДАВНІ КИТАЙ ТА ІНДІЯ

«Річкові цивілізації» та імперії виникали і за межами «Родючого Півмісяця». Найпомітніший слід вони залишили в долинах великих річок Далекого Сходу — *Хуанхе і Янцзи*. У **XVIII ст. до н. е.** тут утворилася *держава Шан*. Вона стала зародком

держави, яку ми сьогодні називаємо *Китай*. Для стародавніх китайців божеством було небо (тянь). Саме небо обирає гідну людину, або родину для правління «усім, що є під небом». Тому свою державу давні китайці називали «*Піднебесною*» і вважали, що її правитель має нести справедливість та порядок по всьому світу. У цьому ми вбачаємо ідею «всесвітньої імперії».

Близько **221 р. до н. е.** володар однієї з китайських держав — *держави Цинь* перемаг суперників і проголосив **Імперію Цинь**, прийнявши титул *Цинь Шихуанді*. Він створив централізовану деспотичну державу, розвинений чиновницький апарат, військо та систему оборонних споруд для захисту від кочовиків. Попри жорстокість і насильство імператорської влади, її сприймали як необхідну умову порядку та справедливості.

Протягом двох тисяч років велике розмаїття етнічних, культурних, мовних спільнот Китаю інтегрувалося в імперську китайську культуру. Культура отримала назву *хань* за назвою **Імперії Хань**, яка існувала у **III ст. до н. е.** Китайська держава не зазнає суттєвих змін аж до **XX століття**.

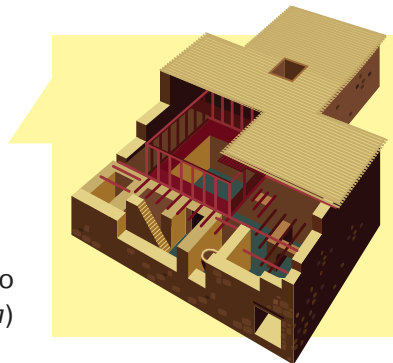
Ще одна «річкова цивілізація» виникла у долинах річок *Інд* і *Ганг* на території сучасної Індії. Археологи знайшли в долині Інду більше **500 поселень III тис. до н. е.** Найбільшими з них були міста *Мохенджо-Даро* і *Харappa*. Вважають, що вони належали племенам *дравідів*, які створили розвинуте господарство і мали свою писемність. Їхню цивілізацію назвали *харappською*, але відомо про неї небагато — вона зникла близько **XVIII ст. до н. е.** з невідомих причин, а її писемність досі залишається нерозшифрованою.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зображення і за допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео. Напишіть історичний есей на тему: «Загадливе місто Мохенджо-Даро».

qr.orioncenter.com.ua/M8Wq2

Великий будинок у Мохенджо-Даро
(сучасна реконструкція)

Робота з картою

Розгляньте карту, подану в електронному додатку. «Прочитайте» легенду карти та визначте, як змінювалися кордони і території Китаю протягом історії. Висловіть припущення, як природні умови Китаю могли вплинути на подальший розвиток та особливості формування держави.

У **I тис. до н. е.** в долину Гангу прийшли з півночі вже відомі нам кочові племена *аріїв*. Вони витіснили дравідів далі на південь Індії та осіли на їхніх землях. Арії жили племінними союзами на чолі з вождями — *раджами*. Поступово вони перетворилися на монархів півтора десятка невеликих держав. **Наприкінці IV ст. до н. е.** один із раджів — *Чандрагупта з роду Маур'їв* — *об'єднав аріїв під своєю владою*. Нетривале піднесення держави Маур'їв припадає на правління його сина — царя Ашоки. Він створив систему централізованого управління, особисто призначав державних чиновників, контролював збір податків, був верховним суддею. Ашока спробував запровадити в державі нову єдину релігію — *буддизм*, але наразився на спротив жерців і великого успіху не досяг. Після смерті Ашоки, держава почала розпадатися на низку невеликих державних утворень, частина її потрапила під владу персів. На початку **II тис. до н. е.** *єдиної держави в Індії вже не існувало*.

Історичні подробиці

Левава капітель Ашоки — скульптура із чотирма азійськими левами, які стоять спина в спину на основі, що містить також зображення інших тварин. Спочатку була встановлена зверху Колони Ашоки у Сарнатху, важливому релігійному центрі буддистів, імператором Ашокою приблизно у 250 р. до н. е.

За винятком лотоса у формі дзвона, зображення капітелі (її графічна версія) було адаптоване як Національна емблема Індії. Колесо «Чакра Ашоки» з її основи розміщене у центрі Національного прапора Індії.

Варто запам'ятати!

Деспотія східна (азійська) (від грец. *despoteia* — *необмежена влада*) — особлива форма монархії, що склалася на Стародавньому Сході. Їй притаманні необмежена влада монарха, освячення її релігією, централізована система управління державою.

Таким чином, для країн Стародавнього Сходу характерний *особливий, східний шлях розвитку держави*. Його відмінність

полягає в тому, що *провідною для нього була саме управлінська функція держави та реалізація ідеї «всесвітньої імперії»*. Тому основу господарства становила державна форма власності, державна влада була монархічною, централізованою та одноосібною. У більшості країн вона тяжіла до *деспотичного* правління та застосування насильства. Монархи спиралися на родоплемінну знать, розгалужений чиновницький апарат, військо і жерців, налагоджену податкову систему та кодекси законів. Релігія у будь-якому традиційному суспільстві панувала у свідомості людей та виступала засобом їх об'єднання. Тому *монархія базувалася на релігії*, — монарх або вважався богом, або виконував функції посередника між богами і людьми.

Діємо: практичні завдання

За допомогою матеріалів параграфа, визначте основні ознаки розвитку східної деспотії. Визначте роль у такій державі: **1)** монарха; **2)** релігії; **3)** знаті та чиновників; **4)** законів; **5)** війська.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «державна», «імперія», «східна деспотія».
2. Укажіть, де і коли виникли стародавні держави: Шумер, Вавилон, Ассирія, Єгипет, Хетська держава, Ізраїльська держава, Перська імперія, Китай, Індія.
3. За допомогою карти, поданої на сторінці 46, та матеріалів параграфа складіть коротку довідку про Давній Єгипет.

II. Обговоріть у групі

Об'єднайтеся в групи. Опрацюйте матеріали параграфа (кожна група обирає одну зі стародавніх держав) та спільно заповніть порівняльну таблицю.

Назва держави	Хронологічні межі існування, географічне положення	Форма правління, влада	Основні міста	Видатні правителі
---------------	--	------------------------	---------------	-------------------

III. Мислю творчо

Зіграйте в історичне лото (див. електронний додаток). Поедняйте картки / зображення та назви стародавніх держав. За інформацією, що міститься в лото, складіть коротку довідку для української Вікіпедії на тему: «Особливості стародавніх держав Стародавнього Сходу».

§ 8. ПЛЕМІННІ СОЮЗИ КОЧОВИКІВ

Пригадайте. Які особливості мають осілий та кочовий способи життя? Які кочові та осілі спільноти вам відомі з курсу історії 6 класу?

1. ВЕЛИКИЙ СТЕП

Після відступу льодовика настав тривалий період *потепління*. Приблизно 4 тис. років тому клімат у «Родючому Півмісяці» став посушливим. На північ від нього утворилася зона степів, які широкою смугою простяглися від Північного Китаю до Дунаю. Так був утворений **Великий Степ**. Племена, які його заселяли, займалися *кочовим або відгінним скотарством*.

Постійна потреба у нових пасовищах зробила кочовиків *війовничими* — їм весь час доводилося захоплювати нові території, а отже, постійно конфліктувати з сусідами.

Кочовий спосіб життя *вимагав зовсім іншої організації влади*. Влада вождів суттєво обмежувалася загальними зборами чоловіків-воїнів та племінною знаттю, що сприймала очільників лише як «*перших серед рівних*». Вожді кочовиків завжди заздрили монархам осілих народів та прагнули підсилити свою владу.

Поміркуймо!

Подумайте, чому у кочових народів правителі вважалися лише «*першими серед рівних*».

Піднесення кочових племінних союзів пов'язане з початком «*залізної доби*» у IX ст. до н. е. Початок виготовлення та обробки заліза створив умови для двох важливих перетворень: маючи металеві скріплення та знаряддя, кочовики могли будувати міцні вози, а залізна зброя набагато перевершувала бронзову. Конярство перетворилося на провідну галузь тваринництва, а головне — кінь став головним засобом пересування та дуже його пришвидшив. Виникла можливість переганяти стада на великі відстані, а також здійснювати блискавичні військові походи.

Типовою частиною Великого Степу були майбутні українські землі на північ від Чорного моря. Просторі степи Причорномор'я, помірний клімат та наявність річок дуже приваблювали кочовиків-скотарів.

2. КИММЕРІЙЦІ ТА СКІФИ НА ТЕРЕНАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Першими відомими історикам кочовими племенами на землях сучасної України були племена, які греки назвали *кіммерійцями*. Ці споріднені персам *арійські іраномовні племена* прийшли сюди через Кавказ у IX ст. до н. е. Вони займались кочовим скотарством, уміли плавити бронзу й залізо, були вправними вершниками. Джерела свідчать про їхню войовничість — озброєні бойовими сокирами, залізними мечами і луками кіммерійські вершники здійснювали походи на Урарту, Ассирію, Лідію в Малій Азії. Вони жили племенами, які об'єднувались у *племінні союзи*. Завдяки цим племенам Східний Крим довго називали *Кіммерією*.

Діємо: практичні завдання

Перейдіть за QR-кодом або покликанням і прослухайте уривок подкасту від проєкту «Локальна історія». Скориставшись отриманою інформацією та матеріалами параграфу, укладіть у зошиті або нотатнику опорну схему на тему: «Військова могутність кіммерійців».

[qr.orioncentr.com.ua/
M8Wq2](https://qr.orioncentr.com.ua/M8Wq2)

Кіммерійці
(Нимрудський
рельєф
із
зображенням
кіммерійських
воїнів)

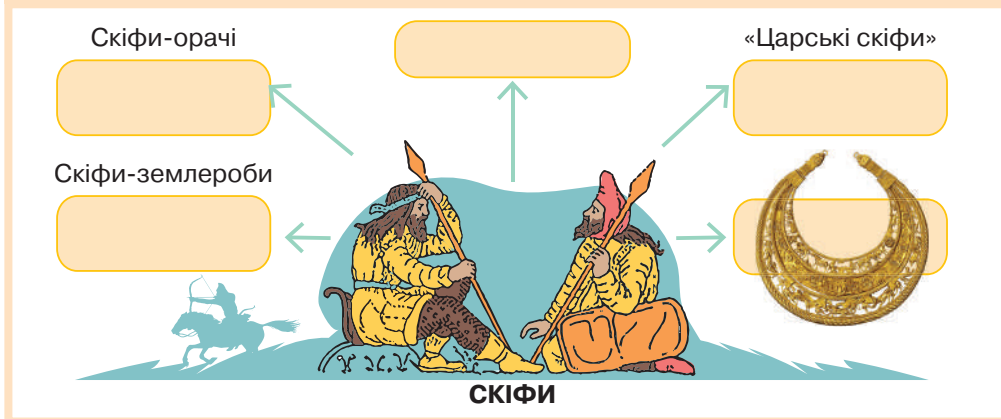
У VII ст. так само з Персії приходять інші племена арійського походження — *скіфи (самоназва — сколоти)*. Частина кіммерійців була витіснена у Малу Азію, а частина поступово змішалась зі скіфами. Ці степовики *зайняли майже всю територію сучасної України*. Скіфи не були єдиним народом — це був союз різноманітних кочових племен. Панівним серед них вважають «*царських скіфів*» — кочових воїнів-скотарів, що випасали свої стада між Дніпром і Доном та у степовому Криму. Хоча, можливо, назвою «царські» просто позначали родову знать скіфів. Виділяють також *скіфів-скотарів* у Придніпров'ї та *скіфів-орачів*, які займали лісостепову зону між Дніпром і Дністром. Оскільки останні займалися нетиповим для кочовиків землеробством, деякі історики вважають їх сусідніми скіфам *предками слов'ян*.

Діємо: практичні завдання

За матеріалами параграфу та додатковими джерелами інформації, доповніть інфографіку. Укладіть коротку історичну довідку про скіфів, використавши інфографіку та карту на шмуці розділу (стор. 40).

Скіфи були воїнами і жили переважно за рахунок воєнної здобичі. Ударну силу війська становила *важка кіннота*, що складалася з родової знаті. На озброєнні у війська були бойові сокири, короткі мечі-акінаки, списи та надзвичайно далекобійні луки.

Близько 513 р. до н. е. *перський цар Дарій I зробив невдалу спробу підкорити скіфів*. Він прийшов на їхні землі з великим військом і заглибився у степ. Скіфи застосували неочікувану тактику — вони ухилялись від вирішальної битви та відступали далі у степ, знищуючи за собою пасовища, джерела води, перехоплюючи обози персів та несподівано атакуючи з неочікуваних напрямків. Похід Дарія закінчився поразкою, військо персів змушене було відступити. А кілька років потому, у 495 р. до н. е., скіфи самі атакували володіння перського царя і створили загрозу Малій Азії.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/ajaOT

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте короткометражний фільм «Переможці непереможених» (1993 р., з циклу «Невідома Україна. Нариси нашої історії», фільм 8). Що ви дізналися про похід перського царя Дарія на скіфів та його наслідки? Які факти були вам невідомі та вразили вас найбільше?

Робота з картою

Скориставшись картою «Скіфи на теренах України», запропонованою на шмуці цього розділу (с. 40), складіть розповідь про розселення та спосіб життя скіфів на землях України.

Монета скіфського царя Атея
(IV ст. до н. е.)

Наприкінці VI ст. до н. е. у скіфів почала формуватися рання держава. Військова і політична влада належала царю, він вважався верховним жерцем. Скіфські царі намагалися брати за зразок держави Сходу. Але справжню державу вони так і не створили.

Найбільших успіхів державне утворення скіфів досягло у **середині IV ст. до н. е.** за правління царя **Атея**, який підкорив Правобережжя Дунаю. Атей навіть карбував власну монету. Скіфи підтримували розгалужені торговельні контакти з сусідами — греками, продавали рабів, пшеницю, хутро, шкіру, купували кераміку та витвори мистецтва.

Вони вірили у потойбічне життя, про що свідчать місця поховання — могили облаштовували, як домівку, до неї клали їжу, прикраси, зброю. Над могилами насипали **кургани** — штучні пагорби. Ознаками скіфських поховань завжди є наявність у них зброї, предметів кінської упряжі та мистецьких виробів, що зображували реальних чи фантастичних тварин. Таку традицію зображень археологи назвали «**звіриним стилем**».

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання ознайомтеся з матеріалами сайту «Найвідоміші скіфські кургани України». Складіть коротку розповідь або проведіть уявну екскурсію одним із курганів. Озвучте її в класі.

qr.orioncentr.com.ua/hZpRG

Подальше зростання посушливості клімату змусило у **III ст. до н. е.** частину скіфів рушити далі на захід, до Дунаю. А з-за Дону прийшли нові арійські племена — **сармати**. Під їхнім тиском *скіфи змістилися до Криму, де ще деякий час існує так звана Мала Скіфія зі столицею у місті Неаполь Скіфський* (територія сучасного Сімферополя). У III ст. н. е. вона була знищена новими кочовиками — аланами.

3. САРМАТИ

Сармати були так само, як і їхні попередники, *іраномовними племенами*, що прийшли з Персії та широко розселилися у степах Північного Причорномор'я у **III–I ст. до н. е.**

Сармати багато успадкували у скіфів: торговельні зв'язки, особливості зброї, «звіриний стиль» у мистецтві. Вони були військовою спільнотою, влада зосереджувалась у руках племінної знаті, яка вже стала спадковою.

Джерела свідчать, що сарматських вершників у тогочасній Європі вважали найкращим військом та часто використовували як найманців. Деякі з них, за переказами, проходили службу навіть на Британських островах.

Тим не менше рух племен у Великому Степу продовжувався. У II ст. частина сарматських племен під назвою **алани** вирушила далі на захід. В той же час із півночі Європи у Причорномор'я прийшли германські племена **готи**. У III ст. вони витіснили звідси сарматів, а за століття цю справу завершили нові кочовики, цього разу з Північного Китаю — **гуни**.

Таким чином, кочовики формували свої державні утворення значно повільніше ніж осілі землероби. Кочовий спосіб життя стримував розвиток ремесла і торгівлі, життя кочовиків було менш стабільним та небезпечнішим. Тому майнове і соціальне розшарування відбувалося повільно. Усе це уповільнювало процес створення держави.

● ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ●

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «Великий Степ», «курган», «племінний союз».
2. Схарактеризуйте особливості життя та господарювання киммерійців і скіфів.
3. Які кургани кочовиків на теренах України вам відомі?
4. У чому особливості сарматських кочових племен? Що їх відрізняє від скіфів, а що об'єднує з ними?

II. Обговоріть у групі

Об'єднайтеся у три групи: «киммерійці», «скіфи» та «сармати». За допомогою матеріалів параграфа, укладіть в зошиті або нотатнику кросворд, використавши важливі терміни теми. До кожного слова кросворда складіть запитання. Обміняйтеся кросвордами в групах та розгадайте їх. Обговоріть результати роботи.

III. Мислю творчо

Скориставшись можливостями нейромережі, виконайте дослідницький проект «Кочовики на землях України». Презентуйте свої роботи у класі.

§ 9.

ДЕРЖАВИ-ПОЛІСИ СТАРОДАВНЬОЇ ЕЛЛАДИ

Пригадайте. Як і коли виникли перші держави? Що вам відомо про грецькі міста-колонії у Північному Причорномор'ї?

1. ПЕРШІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

На північному сході регіон «Родючого Півмісяця» сполучався через невелике тепле море (його пізніше назвуть Егейським) з Балканським півостровом. Саме він був своєрідним містком, що поєднав Європейський континент зі Стародавнім Сходом та зробив його колискою європейської цивілізації. Країну, яка утворилася на землях Балканського півострова, островах Егейського моря та вузькому узбережжі Малої Азії, її мешканці назвали **Елладою**, а самих себе — *еллінами*. Пізніше римляни почнуть вживати назви **Греція і греки**.

До приходу еллінів тут мешкали племена пеласгів, походження яких нам не відоме. Під впливом цивілізацій Близького Сходу вони *створили першу європейську цивілізацію з центром на острові Крит*. Цю цивілізацію історики назвали «*палацовою*», тому що ядро держави становив царський палац у місті **Кносс**. Він займав величезну територію та мав складну побудову з численних заплутаних приміщень, нащадки дали йому назву **Лабіринт**.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання перейдіть на платформу Mozaik 3D та перегляньте 3D-реконструкцію Кноського палацу. Що нового ви дізналися про центр Мінойської цивілізації?

qr.orioncentr.com.ua/NyNCu

Царя на Криті називали *Мінос*. Досі не відомо, це було власне ім'я всіх царів династії чи просто назва монаршого титулу. Тому історики назвали цивілізацію *мінойською*. Мінойці мали писемність (на жаль, досі не розшифровану), Кносс було найбільшим містом у Середземномор'ї. Царям належала як державна, так і релігійна влада, що дуже нагадувало монархів Сходу.

Цивілізація проіснувала приблизно 600 років (2000–1400 рр. до н. е.) і загинула внаслідок природного катаклізму —

виверження вулкана на острові Фера. Землетрус і потужна припливна хвиля знищили її майже миттєво.

Провідна роль у Балканському регіоні перейшла до племен еллінів — *ахейців*. Близько **2000 р. до н. е.** вони прийшли сюди з півночі — можливо, з Дунаю, принаймні сусіди називали їх *данайцями*. З ними пов'язують іще одну палацову цивілізацію — *ахейську, або мікенську* (за назвою центрального міста *Мікени*). Крім Мікен, ахейці створили інші потужні міста: Тірінф, Пілос, Афіни. Державами керували царі, їм належала вся земля, нею вони наділяли за службу чиновників та воїнів. Важливе місце займало військо — ахейці постійно здійснювали походи проти сусідів задля військової здобичі, а також займалися морським піратством.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте анімацію. Використавши відео та інформацію параграфа, складіть методом сторітелінгу коротку історію про один день з життя представника / представниці Мінойської цивілізації.

qr.orioncentr.com.ua/rhBIQ

Робота з картою

Розгляньте карту «**Мінойська та Ахейська цивілізації Давньої Греції**», подану в е-додатку. Визначте території Ахейської Греції. Які племена населяли землі Давньої Греції на початку I тис. до н. е.? Які моря та острови були підвладні кносським царям близько 1500 р. до н. е.?

Саме з ахейцями деякі історики пов'язують загадкові «народи моря», які знищили Хетське царство, підірвали могутність Єгипту та під ім'ям «філістимлян» дали назву Палестині. Можливо, ці військові експедиції ахейців були спричинені вторгненням на їхні землі нових племен з півночі **наприкінці XII ст. до н. е.** Це були також еллінські за походженням племена *дорійців*, які значно поступалися ахейцям рівнем господарського та суспільного розвитку, але мали одну вирішальну перевагу — *вони вмели обробляти залізо і мали залізну зброю*. Дорійці швидко просунулись на південь Балкан до півострова Пелопоннес, підкоривши більшість ахейців та знищивши мікенську цивілізацію. Але невеличка область *Аттіка* в Центральній Греції з головним містом *Афіни* відстояла свою самостійність і залишилась ахейською територією.

2. АФІНСЬКА ДЕРЖАВА

Після дорійського завоювання постало завдання впорядкування влади в нових умовах. Еллінські міста-держави відроджуються та приймають форму *полісів*. Поступово Афінський поліс став найвпливовішим серед них.

Варто запам'ятати!

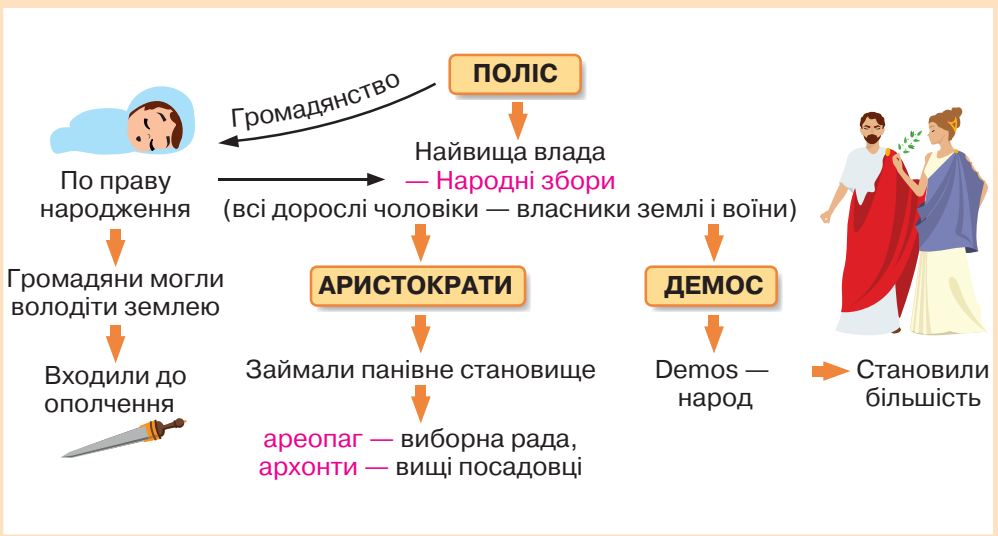
Поліс — місто-держава, міська громада. Зазвичай під полісом розумілося не поселення як таке, а насамперед міська громада, колектив громадян певного міста. Територія поліса складалася з міста (або міст) та сільської округи (хор) з розташованими на ній землеробськими поселеннями.

Громадянин — людина, що має визначені законом права у спільноті та обов'язки перед нею.

Під час війн із дорійцями загинули майже всі царі та велика кількість очільників ахейських племен — як військові керівники вони приймали на себе перший удар. Тепер родова знать, нащадки племінних вождів і старійшин, перетворилась на окрему згуртовану соціальну групу. Ця група отримала назву «*аристократи*», а система управління, яка забезпечувала їх владу в громаді, — «*олігархія*» (з грец. — *влада небагатьох*).

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку. За допомогою вчителя / вчительки схарактеризуйте особливості управління в Афінській державі. Складіть у зошиті або нотатнику схему на тему «Система управління в Афінах».

Варто запам'ятати!

Аристократи (від грец. «арістос» — найкращий і «кратос» — правити, тобто влада найкращих) — привілейований прошарок населення, нащадки родоплемінної знаті з особливим статусом, що мають виняткові права, переваги та можливості, порівняно з іншими соціальними групами.

Звичаєве право — практика використання традицій та звичаїв, які склалися у громаді, як законів, що регулюють життя громади.

Демос намагався відстоювати свої права, у нього все частіше виникали конфлікти з аристократією. Коли суперечки ставали особливо гострими, народні збори обирали **тиранів** — тимчасових одноосібних правителів з надзвичайними повноваженнями. Тирани еллінських держав вели боротьбу з аристократами та спиралися на демос. Вони використовували військову силу, розганяли органи управління і встановлювали рівні для всіх закони. Тож для еллінів слово «**тиранія**» не мало того негативного забарвлення, яке ми надаємо йому зараз. Один з тиранів — **Драконт** — у **621 р. до н. е.** запровадив в Афінах перші писані закони. Вони були надзвичайно жорсткими, навіть дрібні правопорушення каралися на смерть, тому і нині надто жорстокі закони називають «**драконівськими**».

« Робота з джерелом

«Дрібний злодюжка, упійманий на крадіжці жмені колосків з чужого поля, цілком може спробувати зберегти своє життя шляхом вбивства сторожа — цей додатковий злочин жодним чином не погіршує його становища (санкція одна — смерть), але дає певний шанс невикриття злочинного діяння» (*Про закони Драконта, за Л. Гривняком*).

? Чи поділяєте ви думку автора, що надмірна жорстокість законів Драконта могла не стримувати, а навпаки, провокувати нові злочини? Поміркуйте, чому греки вважали, що закони Драконта «*написані кров'ю*».

Тирани обиралися на певний час, але часто намагалися утримати владу назавжди. Тоді вони втрачали підтримку демосу, їх виганяли з поліса або вбивали. У **VI ст. до н. е.** перший архонт **Солон суттєво реформував систему управління Афінами**.

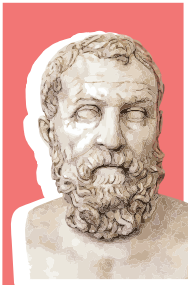
Варто запам'ятати!

Реформа (фр., від лат. *reforto* — перетворюю, поліпшую) — поступове перетворення, зміна, нововведення, яке не знищує основ структури існуючого ладу.

Солон запровадив поділ громадян Афін за майновою ознакою на чотири групи.

ПОЛІТИЧНІ ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ГРОМАДЯН АФІН ЗА РЕФОРМАМИ СОЛОНА

Солон

Найбагатші
афіняни

Мали кошти
на купівлю
коня

Мали кошти
на купівлю
озброєння

Найбідніші
афіняни

П'ятсотмірники

Вершники

Зевгіти

Фети

Мали право
обиратися
на державні
посади та
очолювати
військо

Могли
займати
нижчі
посади

Служили
у важкій
піхоті під
час війни

Могли тільки
голосувати
на зборах
та служити
у легкій піхоті
чи на флоті

Від чого тепер залежали права та обов'язки громадян Афін?

Чи вважаєте ви подібний поділ громадян у державі справедливим? Відповідь аргументуйте.

Народні збори тепер могли не тільки обирати посадовців за новою системою, але й приймали закони. Для покращення їхньої роботи від кожної з груп обирали по 100 представників, що склали **Раду чотирьохсот (буле)**. Вона мала готувати питання для розгляду на народних зборах. Була створена також **Рада суддів (геліея)**. Роль ареопагу була суттєво обмежена, влада аристократії була підірвана. Реформи Солона заклали в Афінах основи нового державного устрою — демократії.

Варто запам'ятати!

Демократія (від грец. «демос» — народ, «кратос» — влада) — політичний устрій, при якому влада в державі належить народу, або його обраним представникам.

Продовженням перетворень Солона стали реформи, що провів **наприкінці VI ст. до н. е.** архонт **Клісфен**. Він **запровадив адміністративний переділ держави**: замість чотирьох родових **філ** — округів проживання родових громад — були створені **10 територіальних філ**, у кожній з яких проживали громадяни з різних родів. Це остаточно підірвало вплив аристократів — впливати на

родичів при голосуванні вони більше не могли. Від кожної з філ обирали по 50 представників, які утворили *Раду п'ятисот*, яка мала змогу засідати щоденно та контролювати фінанси і підготовку законів.

Для покращення керівництва державними справами були створені колегії за галузями управління. Найвпливовішою серед них стала *колегія стратегів*, що опікувалася військовими справами. До складу кожної колегії обирали 10 громадян терміном на 1 рік. Щоб і далі зберегти демократію та запобігти тиранії, запровадили процедуру *остракізму* — таємного голосування на народних зборах для звинувачення людини, що створює загрозу для держави. Така людина мала залишити Афіни на 10 років. *Реформи Клісфена привели до знищення родового ладу та остаточного утвердження демократії в Афінах.*

Перший стратег фактично був головою держави.

Діємо: практичні завдання

За матеріалами параграфу доповніть інфографіку, подану в е-додатку. Перенесіть результати роботи до зошита або нотатника.

Але не всі мешканці Афін мали громадянські права. Їх були позбавлені жінки, вони не брали участі у державному

управлінні. Не мали права голосу раби. Крім того громадянин мав народитися в Афінах, мати обох батьків, народжених у цьому місті, та володіти землею. Інші мешканці Афін не мали громадянських прав, їх називали *метеками*. Метеки могли жити в місті, але були відсторонені від громадського та політичного життя поліса. При цьому вони становили більшість населення Афін.

При всій обмеженості афінської демократії, Афіни стали першим в історії людства зразком демократичної держави.

3. ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВИ У СПАРТІ

На півдні Балканського півострова склалися інші державні й політичні традиції. Цей регіон *був підкорений дорійцями*, які в IX ст. до н. е. заснували перші поселення в області *Лаконіка* на півострові *Пелопоннес*, а за два століття остаточно перемогли місцевих ахейців та утворили державу *Лакедемон*, греки називали її *Спарта*.

Підкорене ахейське населення чисельно набагато перевищувало завойовників — дорійців, тому основним завданням *спартіатів* (так почали називати нащадків дорійців) стало утримання свого панування у ворожому оточенні. Нащадки ахейців були перетворені на державних рабів — *ілотів*. Їх закріпили за ділянками орної землі, яка належала спартіатам, та змусили працювати на них. Крім того, у Спарті були вільні переселенці — *періеки*, які були позбавлені права участі в державному управлінні. Щоб утримувати під контролем поневолену більшість населення, спартіатам треба було створити державу, влаштовану подібно до військового табору. Установлений порядок міг триматися тільки на силі зброї.

Діємо: практичні завдання

Роздивіться колаж та за допомогою QR-коду або покликання перегляньте уривок документального фільму. Проведіть уявну екскурсію музеєм історії Спарти.

[qr.orioncentr.com.ua/
Bwo2D](http://qr.orioncentr.com.ua/Bwo2D)

За переказами, перші закони у Спарті запровадив легендарний правитель *Лікурґ*. Державою керувала *Рада старійшин* — *герусія*, куди входили 28 старійшин (*геронтів*) у віці старше 60 років та два царі, які керували військом. Народні збори мали не обговорювати, а лише затверджувати чи відхиляти рішення Ради старійшин. Крім того, у певних випадках вони могли бути розпущені царями. Така організація влади має назву «*олігархія*». Тож на відміну від демократичних Афін, Спарта була *олігархічною державою*.

Спартіати займалися виключно *військовою справою* та тренуваннями. Між ними існувала майнова рівність — навіть царі не перевершували багатством рядових воїнів. Земля належала державі, купувати і продавати її було заборонено. Харчування було громадським — влаштовувались спільні обіди воїнів одного підрозділу зі спільного казана. Землю обробляли ілоти, ремеслами і торгівлею займалися періеки. Такі звичаї робили спартанське суспільство згуртованим і дисциплінованим, але гальмувало його економічний та культурний розвиток.

Афіни і Спарта змагалися між собою за вплив на інші грецькі поліси та їх об'єднання під своєю владою. Це суперництво в **IV ст. до н. е.** призвело до низки війн, що взаємно послабили обидві держави. В результаті в грецькі справи втрутився північний сусід — *Македонія*. У **338 р. до н. е.** македонський цар *Філіп II* розгромив грецьке військо біля міста *Херонея* і став володарем Еллади. На багато століть з грецькою державністю було покінчено.

4. ІМПЕРІЯ АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО

Після смерті Філіпа II справу поширення впливу Македонії продовжив його син *Александр*. Еллада була підкорена — на черзі були землі Сходу, де панувала імперія персів. У **334 р. до н. е.** Александр вдерся до Малої Азії і, вигравши одну битву за іншою, стрімко *захопив країни Сходу*. Вже за чотири роки царя Дарія було вбито, імперію Ахеменідів приєднано до Македонського царства. До **327 р. до н. е.** володіння *Александра Македонського* досягли

Александр бореться з персидським царем Дарієм III (з *Александрійської мозаїки*)

меж Північної Індії. На завойованих землях утворилася найбільша в світі **імперія** — від Індії на сході до Балкан на заході та від Чорного моря на півночі до Індійського океану на півдні.

Робота з картою

Розгляньте карту «**Утворення імперії Александра Македонського**», подану в електронному додатку.

Визначте:

- 1) території та кордони імперії Македонського;
- 2) «шлях» походу Александра на Схід;
- 3) міста, які були засновані Александром Македонським.

Імперія поглинула десятки різних народів з їх релігіями, мовами, культурами, між якими не було нічого спільного. Тримати всіх під контролем тільки силою зброї було неможливо. Тому Александр намагався згуртувати різні регіони навколо себе, налагодити господарські зв'язки та подолати культурні розбіжності. До того ж і сам він *піддався впливу традицій Сходу*: навіть серед греків він став запроваджувати східні звичаї, заохочував шлюби своїх воїнів з персіянками, залучав на військову службу місцевих юнаків. Навіть двір самого Александра був влаштований за зразком східних деспотій.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Італійський історик Сабатіано Маскаті:

«Перші свої завойовання Александр організував подібно до персидської сатрапії. У Єгипті він дізнався, що він син бога, і сам має божественну владу. Все більше і більше Александр потрапляв під вплив східних вірувань і невдовзі вже переймав перську розкіш та церемоніал. Врешті-решт він мріяв об'єднати перський та грецький народи і культури. Схід переміг запеклого завойовника».

? Як ви можете пояснити такі перетворення в імперії Александра Македонського?

Такі зміни були незрозумілі більшості македонців та еллінів у війську Александра. Навіть у близькому оточенні імператора *зростало невдоволення*. Після раптової смерті Македонського у **323 р. до н. е.** його полководці і соратники — *діадохи* поділили імперію на кілька держав, які історики назвуть *елліністичними*. Відповідно, період їхнього існування (323 р. до н. е. – 30 р. н. е.) отримує назву — *еллінізм*. Діадохи стали монархами і заснували *династії*, передаючи владу у спадок своїм нащадкам — *епігонам*.

Найбільшим за територією було **царство Селевкідів**, що охоплювало територію Месопотамії, Сирії та Палестини. З ним успішно конкурував **Єгипет на чолі з династією Птолемеїв**. Його столиця **Александрія** стала найбільшим культурним центром тогочасного світу. Менш впливовими були **Пергамське царство** у Малій Азії, **Греко-Бактрийське царство** у Центральній Азії та саме **Македонське царство**, яке поглинало і Елладу.

Елліністичні держави поєднали у собі елементи грецької державної і культурної традиції з ідеями божественної необмеженої влади монарха. В них відбулося злиття надбань цивілізацій Стародавнього Сходу і Стародавньої Греції, що привело до взаємного культурного збагачення. Історики назвали це явище «зустріччю цивілізацій».

● ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ●

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «Еллада», «аристократи», «олігархія», «демос», «тиран», «стратег», «остракізм», «герусія», «імперія», «діадохи», «еллінізм», «ілоти», «періеки».
2. Як виникли та розвивалися перші цивілізації Стародавньої Греції?
3. Чому Афінську державу можна вважати демократичною?
4. Якими були особливості розвитку Спарти?

II. Обговоріть у групі

1. Обговоріть у групах, які особливості мало державне правління в Афінах та Спарті. Результати роботи представте у вигляді опорних схем.
2. Об'єднайтеся в групи. Порівняйте реформи Солона та Перікла. Яким був державний апарат Афін за їхнього правління?

III. Мислю творчо

1. Уявіть себе мешканцем Спарти (*спартіатом, ілотом, періеком — на вибір*). Опишіть, яким міг би бути ваш день у Стародавній Спарті.
2. Знайдіть у мережі «Інтернет» і перегляньте короткометражний фільм від Discovery Channel «Завойовники: Александр Македонський». Що нового ви дізналися про Македонського та його Східний похід? Використавши алгоритм роботи з ШІ, самостійно створіть власне зображення Александра Македонського. Проаналізуйте отримані результати.

Александр Македонський на «Саркофазі Александра» (Стамбульський музей археології)

§ 10.

ДЕРЖАВИ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Пригадайте. Які особливості мають форми державного правління: «республіка», «монархія» та «імперія»?

1. ЦАРСЬКИЙ РИМ

На захід від Балканського півострова, у Середземномор'ї, розкинувся ще один півострів — *Аппенінський*. Завдяки сприятливим природним умовам для тваринництва, греки здавна називали його *Італія* — «країна телят». Давнє населення Аппенін було строкатим. Найдавнішу його частину склали племена *лігурійців*. Пізніше з Балкан переселилися *італіки* та споріднені з ними *латини*. Приблизно в **X ст. до н. е.** на півночі Італії оселилися племена *етрусків*. Їхнє походження залишається предметом дискусій, вірогідно, вони були вихідцями з Малої Азії та носіями східного типу культури. *Етруски заснували перше переддержавне утворення на італійських землях*, що складалося з 12 самоврядних міст.

У **VIII ст. до н. е.** на південному кордоні етрусського об'єднання, на пагорбах біля річки Тибр, утворилося місто **Рим**. Назву воно отримало від імені свого легендарного засновника — *Ромула*. Пізніше римські історики вигадають точну дату цієї події — 21 квітня **753 р. до н. е.** і будуть вести від неї відлік календарного часу.

Варто запам'ятати!

Патріції — корінне населення Рима. Згодом слово змінить своє значення — ним стануть називати родову аристократію.

Плебей — переселенське населення Рима. Пізніше — незнатне за походженням населення.

Зростання кількості населення Рима сприяло появі переселенців, які не входили до складу старих родів. Вони не мали права мати землю та займати громадські посади, а також вступати у шлюб з патриціями. Таке населення отримало назву **плебеї**.

Від заснування Рима містом правили **царі**, кожного з них обирали на посаду пожиттєво. Цар поєднував владу воєначальника, верховного жерця та вищого судді. За статусом він був більше схожий не на східного деспота, а на племінного вождя. Важливу роль також відігравала рада старійшин — **сенат**. Його обирали з патриціанських родів — по одному сенатору від кожного роду. Зберігалися і **народні збори** як зібрання представників від кожної курії.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-кодів або покликань перейдіть на платформу Mozaik 3D та перегляньте 3D-сцени. Складіть коротку розповідь про особливості життя та побуту давніх римлян.

3D-сцена
Одяг римлян

qr.orioncentr.com.ua/EZe3I

3D-сцена
Римський будинок

qr.orioncentr.com.ua/KSmuk

Царський період в історії Рима тривав до 509 р. до н. е., майже 250 років. Перекази зберегли імена семи царів, першим з яких вважали легендарного Ромула. Царі запозичили в етрусків знаки влади: пурпурний одяг, корону, царський жезл-скіпетр. Реальна ж влада царів була досить обмежена. Коли останній цар — етруск **Тарквіній Гордий** став зловживати владою, патриції просто вигнали його з міста. Від цього моменту римляни ухвалили, що царі їм не потрібні, а державне управління є **«res publica»** — справа громади. Так Рим став республікою.

2. РЕСПУБЛІКАНСКИЙ РИМ

Вищим органом управління республікою вважалися народні збори — **коміції**, які приймали рішення щодо найважливіших справ держави: обрання вищих посадовців та ухвалення законів. Коміції, у свою чергу, обирали вищих державних урядовців — **магістратів**. Вищими магістратами були **цензори**, які проводили перепис громадян і стежили за їхньою поведінкою, та **консули**.

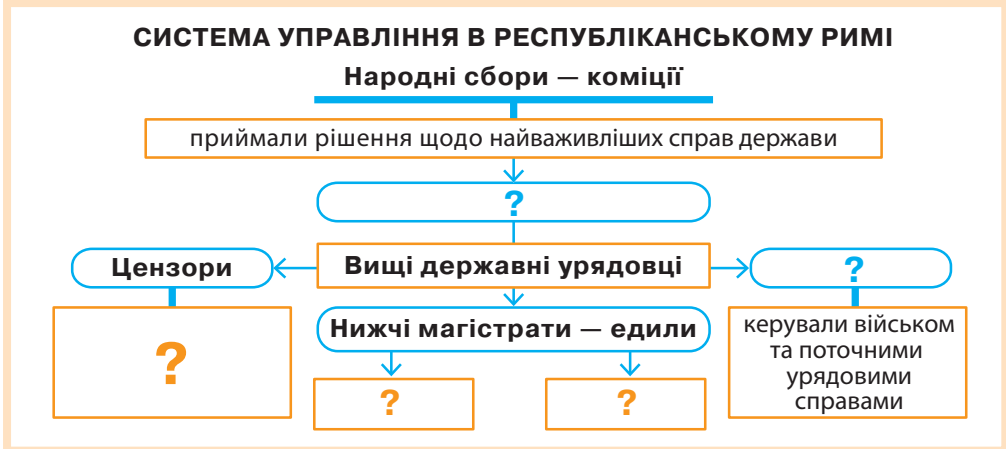
Двох консулів обирали терміном на один рік. Вони керували військом та поточними урядовими справами. Одночасне правління двох консулів мало запобігти зловживанням владою.

Обиралися також нижчі магістрати — *едили*, які відповідали за порядок і благоустрій у місті Римі, *квестори*, які відали скарбницею, та *трибуни*, які контролювали діяльність усіх органів влади. Правом магістратів було видавати *едикти (укази)*, вершити суд, накладати штрафи.

Важливу роль відігравав сенат — він затверджував рішення коміцій, перед ним звітували магістрати. Сенаторами та магістратами могли стати тільки патриції. Таке становище викликало невдоволення плебеїв, які становили більшість населення та дуже значну частину війська. Під їхнім тиском були запроваджені дві додаткові посади *трибунів*, що обиралися плебеями для захисту власних інтересів. Їх назвали «народні трибуни», вони мали право «вето» — заборони на запровадження закону чи розпорядження представників влади, а також особисту недоторканність.

Діємо: практичні завдання

За матеріалами параграфу доповніть інфографіку. Перенесіть результати роботи до зошита або нотатника.

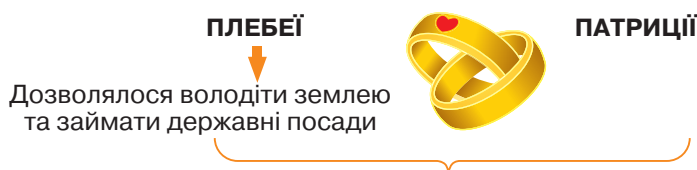

У разі виникнення надзвичайних ситуацій чи небезпеки для Риму, замість звичайних магістратів обирали *диктатора* — посадовця з надзвичайними повноваженнями та його помічника — «начальника кінноти». Посада диктатора запроваджувалась на термін від кількох годин до шести місяців. Це була не узурпація влади, а цілком законний механізм вирішення нагальних проблем.

У V ст. до н. е. були прийняті *перші писані закони*. Завдяки тому, що вони були записані на дванадцяти окремих дошках, їх назвали **Закони XII таблиць**. Римські закони стали обов'язковими для всіх римлян. Вони заклали основу **римського права**. Спочатку воно діяло тільки для громадян Рима і мало назву «цивільне право». Комісії видавали закони, сенат доповнював їх своїми постановами, магістрати видавали едикти щодо конкретних ситуацій. У Римі з'явилися **правознавці**, які давали відповідь на особливо складні питання у правових відносинах.

Важливим для Римської Республіки стало *поступове зрівняння в юридичних правах плебей і патриційів*.

Впливові й заможні родини з обох станів стали зливатися між собою та утворили нову римську аристократію — **нобілітет** (від лат. «нобіліс» найкращий)

↳ «**плебсом**» почали називати звичайний незаможний простий люд. Народні ж збори все більше втрачали свій вплив.

Народні ж збори все більше втрачали свій вплив. Римську державу можна вважати **аристократичною** або **олігархічною республікою**.

3. КРИЗА РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Із самого початку свого існування Рим вів численні війни. Завдяки війнам уже **на початку III ст. до н. е.** він став панувати на всьому Аппенінському півострові, підкоривши всі італійські племена та грецькі поліси. Римська Республіка стала дуже воєнізованою — *був запроваджений загальний військовий обов'язок, військовий досвід став умовою зайняття будь-якої державної посади*. Після Пунічних війн з північноафриканською державою, Карфаген Рим отримав острови Сардинію і Корсику, а пізніше — острів Сицилію, де були утворені перші римські **провінції**.

Варто запам'ятати!

Провінція — захоплена римлянами територія за межами Італії, якою керували намісники — проконсули або претори.

У II ст. до н. е. провінціями Риму стали *Македонія, Греція, Пергамське царство та територія сучасної Іспанії*. Вплив Риму

поширився на північ — у Галлію та на Південь — у Північну Африку. Він став величезною державою, яка розкинулася на всіх берегах Середземного моря.

Але за устроєм Рим залишався звичайним полісом. Полісне управління було зручним для невеличкої території, мешканці якої добре знали один одного. Тепер дістатися кордонів держави можна було лише за місяці, контролювати стан справ у провінціях ставало все важче. Посадовцям, яких обирали на рік, керувати такою державою ставало неможливим. Політичний устрій поліса вже не підходив для урядування величезною державою.

Продовжувала зростати роль війська, особливо після того, як консул *Гай Марій* перетворив римську армію з ополчення у *наймане військо*. Тепер військові отримували платню, а після завершення служби — земельну ділянку. Військові стали окремим станом, на який могли завжди спиратися авторитетні воєначальники.

Робота з картою

Розгляньте карту «*Рим у II–I ст. до н. е.*», подану в електронному додатку. Визначте території, які були захоплені Римом унаслідок Пунічних війн. Які території були приєднані до Риму внаслідок завоювань трьох полководців — Гнея Помпея, Марка Красса та Гая Юлія Цезаря? Які царства визнали зверхність Риму після походів Гнея Помпея?

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-кодів або покликань перейдіть на платформу Mozaik 3D та перегляньте 3D-сцени. Складіть коротку розповідь про особливості військової організації Риму у II–I ст. до н. е.

3D-сцена
Римський
солдат

[qr.orioncentr.
com.ua/IDl4x](https://qr.orioncentr.com.ua/IDl4x)

3D-сцена
Тактика бою піхоти

[qr.orioncentr.
com.ua/rUUQf](https://qr.orioncentr.com.ua/rUUQf)

Першим воєначальником, який скористався відданістю військ, став *Луцій Корнелій Сулла*. У 82 р. до н. е. він всупереч законам Риму проголосив себе довічним диктатором, але невдовзі помер. У 60 р. до н. е. три полководці — *Гней Помпей*, *Марк Красс* та *Юлій Цезар* утворили Перший тріумвірат («союз трьох»),

поділивши владу над римськими провінціями. Після загибелі Красса між Помпеєм і Цезарем почалася **громадянська війна** за владу, що скінчилася у 48 р. до н. е. перемогою Цезаря. Він домігся від сенату проголошення його **диктатором** на 10 років та щорічно переобирався на посаду консула. Одночасно він був цензором (тобто визначав склад сенату), народним трибуном (тобто мав право вето) та верховним жерцем — **понтифіком**. Але противники диктатури у 44 р. до н. е. вчинили заколот і вбили Цезаря.

Історичні подробиці

Вбивство Юлія Цезаря сталося 15 березня 44 року до н. е. Змовники завдали імператору понад 30 ножових поранень. Коли Цезар зрозумів, що його кращий друг Брут був серед нападників, він вражено вигукнув: «І ти, Брут?». Після того, як Цезар уже лежав мертвий, Брут урочисто кричав: «Люди Риму, ми ще раз вільні!».

Карл Теодор фон Пілоті.
«Убивство Цезаря» (1865, Музей
землі Нижня Саксонія)

? Дізнайтеся, коли використовують крилатий вислів «І ти, Брут?» у сучасному світі. Як ви розумієте слова Брута після вбивства Гая Юлія Цезаря: «Люди Риму, ми ще раз вільні!»?

У 43 р. до н. е. соратники Цезаря — **Марк Антоній, Октавіан та Емілій Лепід** створили **Другий тріумвірат**, який так само протримався недовго. В результаті війни між Антонієм та Октавіаном, перемоги досяг Октавіан. Єгипет, цариця якого Клеопатра з династії Птолемеїв підтримувала Антонія, став провінцією Риму. Гай Юлій Цезар Октавіан був проголошений правителем Риму, а невдовзі — першим **римським імператором**.

4. РИМСЬКА ІМПЕРІЯ

Після перемоги Октавіана громадянські війни у Римі припинилися. Сенат проголосив його **пожиттєвим консулом, трибуном і цензором**. Також він став «першим сенатором» — **принцепсом**, який головував на засіданнях сенату та визначав порядок денний. Ця посада дала назву формі правління — **принципат**. По суті ж **Октавіан став першим римським імператором, про що свідчив наданий йому сенатом титул Август (від лат. augustus — великий, божественний)**.

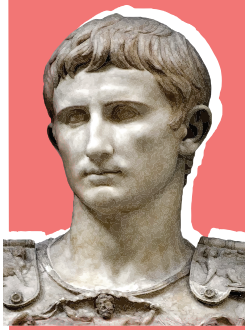
Варто запам'ятати!

Принципат — форма правління, за якої формально зберігаються республіканські установи, але фактична влада належить одній особі — принцепсу.

Провінціями управляли прокуратори, призначені особисто Октавіаном Августом

Римське право поширилось на провінції

Римські правознавці перетворились на окрему впливову групу

Октавіан Август

Створив імператорську гвардію — преторіанців

Кількість сенаторів була зменшено з 900 до 600

Посадовців більше не обирали, а призначали

Після смерті Октавіана імператорську владу успадкували його нащадки — *династія Юліїв-Клавдіїв*, але **68 р.** вона перервалася. Після цього на римському престолі нетривалий час буде *династія Флавіїв*, а потім — сім імператорів із *династії Антонінів*. *Римська імперія продовжувала розширюватись і досягла найбільшого розміру у II ст.* за часів імператора *Траяна*, коли була приєднана Дакія, що знаходилася на землях сучасної Румунії.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ**Німецький історик Теодор Моммзен:**

«Рим поставав з ідеї держави. Римлянин... усвідомлював себе не окремою особистістю, як грек, а тільки складовою частиною держави, і лише таким чином він мав право на існування, але водночас через це сповнений був особливої величі».

? Чому, на вашу думку, саме у римлян виникло таке усвідомлення? Які переваги та ускладнення воно створює для людини і суспільства?

Починаючи з III ст. колись могутня імперія входить у стан *кризи*. По-перше, територія її стала занадто великою і погано керованою. Населення провінцій — *«союзники»* — все більше прагне самостійно порядкувати своїм життям та все частіше повстає. По-друге, занадто довгі кордони стали вразливими — з північного сходу насувалися *варвари* — так давні греки і римляни називали

племена, що не володіли грецькою та латинською мовами. Це були переважно племена германців, особливо загрозливими з них були **готи**. Дошкуляли імперії й інші варвари — кельти, слов'яни, сармати, на Сході — перси. *Римська імперія була вимушена перейти до оборони — вона опинилася у ворожому оточенні. До того ж загострювались і внутрішні проблеми.*

Свідченням кризи стало послаблення влади імператорів — змови та державні заколоти стали звичайною справою. Преторіанці та військові командири часто самі призначали імператорів, яких називали «*солдатськими імператорами*». Їхнє правління супроводжувалося вбивствами римської знаті, грабунками і загальним безладом.

Призупинити розвал імперії вдалося імператору **Діоклетіану** (284–305 рр.).

Придушив свавілля
військових

Всі сфери державного
управління були
підпорядковані імператору

Імперію поділили
на 100 провінцій на чолі
з намісниками

Система управління
отримала назву
домінат

Усі провінції розподілили
на 12 військових округів —
діоцезів

Діоклетіан

Римляни тепер були
не просто «*громадянами*»,
а «*підданими імператора*»

Варто запам'ятати!

Домінат — форма правління на основі необмеженої влади римського імператора.

Для ефективнішого контролю над провінціями, Діоклетіан поділив імперію на чотири частини, призначивши трьох «співправителів» під своїм контролем. Така система має назву **тетрархія** — «влада чотирьох». Особисто імператор зробив своєю столицею Нікомедію в Малій Азії — свавільний Рим перестав бути центром імперії.

Поміркуймо!

Подумайте, чому запровадження такої форми правління, як домінат, дозволило призупинити кризу в імперії.

Наступник Діоклетіана імператор **Константин I** місцем своєї столиці обрав грецьке місто Візантій на березі Босфорської протоки, на перехресті шляху з Європи до Азії. Тут було побудоване місто **Константинополь**, яке із 330 року стало офіційною столицею імперії. У новій столиці майже не залишилося старих римських традицій — держава стала відверто наслідувати зразки імперій Сходу.

Зрештою імператори були вимушені погодитись на поділ держави. У 395 році, після смерті імператора Феодосія, його сини розділили Римську імперію на Західну та Східну. Західна Римська імперія у V ст. припинила своє існування, а Східна Римська імперія (або Візантійська імперія) проіснувала ще тисячу років.

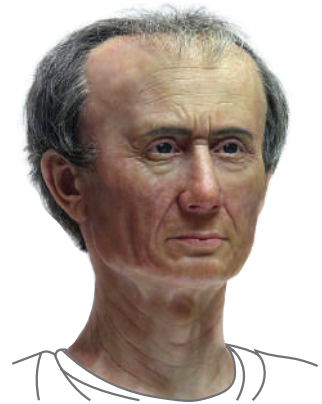
ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «патриції», «плебеї», «провінція», «принципат», «домінат».
2. Перейдіть за QR-кодом або покликанням і перегляньте коротке відео з циклу «Одна історія». Дайте розгорнуту відповідь на запитання: «Як Гай Юлій Цезар став одним із найвідоміших полководців в історії?».

Реконструкція вигляду
Юлія Цезаря.
Національний музей
старожитностей
Нідерландів

qr.orioncentr.com.ua/2vgUz

II. Обговоріть у групі

1. Об'єднайтеся в групи. Визначте особливості соціально-правового статусу патриціїв і плебеїв.
2. Визначте основні особливості державного управління, органи влади правителів Римської Республіки та Римської імперії. Складіть у зошиті порівняльну таблицю.

III. Мислю творчо

Проведіть дослідження: «Як впливає історія Стародавнього Рима на сучасне життя світу, України і моє особисте?». Свої спостереження обговоріть із однолітками і дорослими.

ІСТОРИЯ ТРЕТЯ: ЕКОНОМІКА І СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ У СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ

Перейдіть за QR-кодами або покликаннями і опрацюйте матеріали параграфів.

§ 11.

ЗЕМЛЕРОБСТВО ТА СКОТАРСТВО У СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ

qr.orioncentr.com.ua/bRTdM

§ 12.

РЕМЕСЛО І ТОРГІВЛЯ У СЕРЕДЗЕМНОМОР'І

qr.orioncentr.com.ua/iTQXj

§ 13.

СУСПІЛЬСТВА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ. РАБОВЛАСНИЦТВО І КОЛОНАТ

qr.orioncentr.com.ua/1j9T2

§ 14.

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ. МІГРАЦІЇ ТА КОЛОНІЗАЦІЯ

qr.orioncentr.com.ua/DHRyl

§ 15.

ВІЙНИ У СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ

qr.orioncentr.com.ua/bFlgQ

§ 16.

ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ. РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН

Пригадайте. За яких обставин виникли кочовики? Що визначало їхній спосіб життя та господарювання? У чому головні відмінності кочового та осілого способів життя?

1. СВІТ ЦИВІЛІЗАЦІЙ І СВІТ ВАРВАРІВ

Більшість людей Стародавнього світу проживала за межами стародавніх цивілізацій. Це були племена, що продовжували існувати в умовах родового ладу. Греки і римляни називали їх **варварами**. Варвари займалися переважно скотарством і полюванням, землеробство у них тільки зароджувалось. Вони не мали міст і писемності. У них ще зберігалась майнова і соціальна рівність та «військова демократія» — вождів і старійшин обирали всі чоловіки-воїни. Отже, *держави у них також не було*.

Так поруч співіснувало два світи — *світ цивілізацій і світ варварів*. Вони перебували у постійному спілкуванні та змаганні. Варвари нападали на сусідні держави, іноді навіть знищували їх, а іноді їх самих підкоряли могутні імперії. Але у будь-якому випадку *варвари зазнавали впливу цивілізацій, їхніх культур, мови, господарських навичок*. Особливо це помітно на прикладі відносин варварів з Римом. Саме під римським впливом варварські племена стали поширювати землеробство та переходити до осілого способу життя, вдосконалювати знаряддя праці, займатися торгівлею. Вони спілкувалися з купцями і воїнами з Риму, місцева знать переймала спосіб життя римських аристократів.

З іншого боку, *варвари також впливали на Римську імперію* — цілими загонами вони наймалися до римського війська, часто займаючи командні посади. Під проводом полководців-варварів римські підрозділи воювали проти інших варварів — ворогів імперії. Навіть римські аристократи стали переймати у варварів побутові звички: кулінарію, одяг та взуття, довге волосся та бороди.

Таким чином, два світи поступово зближувалися. При цьому світ цивілізацій розширювався.

Поміркуймо!

Охарактеризуйте уклад життя варварських племен. Порівняйте два світи: цивілізацій та варварів. Визначте чинники, що сприяли їхньому зближенню.

Діємо: практичні завдання

Які образи варварів пропонує нам сучасний світ? Прокоментуйте образи варварського та цивілізованого світів, які зображують сучасні комп'ютерні ігри. Чи можна вважати такі образи історичними?

qr.orioncentr.com.ua/yelz

2. СУСІДИ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

На європейських кордонах Римської імперії проживали три великих групи варварських племен — *кельти*, *германці* і *слов'яни*. Найдавніше у Європі розселилися кельти. Вони заселяли Центральну та Західну Європу. Найбільше дошкуляли римлянам *галли* — війни з ними на території сучасної Франції тривали кілька століть. Поступово галли перейняли мову та звичаї римлян і розчинилися серед них. Іншим осередком кельтів були Британські острови. Назву їм дало саме кельтське плем'я *бриттів*. Нащадки кельтів і сьогодні живуть в Ірландії, Шотландії, Уельсі та на заході Франції — у Бретані.

На Сході Європи жили наші предки — племена *слов'ян*. Унаслідок віддаленості території їх проживання контактів з Римом вони мали менше.

На північний схід від римських кордонів розселилися племена германців, які прийшли зі Скандинавії та узбережжя Балтики. Різке похолодання у цьому регіоні спричинило їхнє переселення на південь, де вони почали посувати кельтів.

Робота з картою

Розгляньте карту, подану в е-додатку. Відшукайте групи варварських племен. Назвіть сучасні держави, на місці яких розселилися варварські племена.

Германські племена *готів* прийшли у причорноморські степи, на землі сучасної України. Вони підкорили сарматів та інші місцеві племена і протягом двох століть здійснювали вдалі походи

на римські провінції на Балканах і в Малій Азії. Особливо відчутний слід готи залишили в Криму: готська мова зберігалася там до XVI ст., а північно-західну частину Криму до середини XIX ст. називали Готією.

Германці зберігали племінний устрій, іноді вони утворювали *союзи племен*. Головні питання життя племені вирішували народні збори — *тінг* за участю всіх дорослих чоловіків-воїнів. Поступово була сформована племінна знать, та виникла майнова нерівність.

Перше зіткнення германців з римлянами сталося у 113 р. до н. е., коли плем'я *тевтонів* вдерлося до Італії. Римське військо розгромило нападників, але такі вторгнення з часом стали постійними. У I ст. н. е. кордон між Римською імперією і германцями встановився по річках Рейн і Дунай. Уздовж нього була збудована лінія укріплень та військових таборів — *лімес*. Були засновані римські фортеці. Деякі з них дали початок містам, що існують і сьогодні — Колонія Агрипіна (Кельн), Бонна (Бонн), Віндобона (Відень) та ін. Але кордон був прозорим — ширилася торгівля, германці вступали на військову службу, переселялись на землі імперії. До V ст. н. е. чіткі кордони між двома світами як такі зникли.

3. ПОЧАТОК ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ. ЗАГИБЕЛЬ ЗАХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Варто запам'ятати!

Велике переселення народів — умовна назва в сучасній історіографії руху племен і народів Європи у IV–VII ст. в різних напрямках, що розпочався у 375 р. н. е. з причин зростання населення, нестачі вільної землі, зміни клімату тощо. Наслідком Великого переселення племен стало виникнення на теренах Європи нових народів та держав.

Робота з картою

Скориставшись матеріалом параграфа та картою «**Велике переселення народів**», поданою на шмуці до розділу (с. 79), укладіть хронологічну таблицю за темою: «Велике переселення народів».

Велике переселення народів розпочалося з появи в Європі нових переселенців з Великого Степу — кочових племен *гунів*. У степу почалася чергова посуха, і гуни, в пошуках нових пасовищ, рушили з Центральної Азії на захід. У 375 р. вони перейшли Дон і завдали поразки готам у Північному Причорномор'ї на теренах сучасної України. Готи не змогли протистояти, і найбільш

войовнича частина з них була змушена поступово відійти на захід — вони отримують назву *вестготи*. Решта — *остготи* — певний час залишалась на місці. Частина з них невдовзі змішалася з місцевими племенами, з часом розчинившись серед слов'ян.

Вестготи перейшли на землі Римської імперії і у 378 р. завдали поразки римлянам біля міста Адріанополь. Східний кордон імперії став незахищеним, через нього рушили нові хвилі германців, що відступали під тиском гунів. У 395 р. Римська імперія поділилася на Західну з центром у Римі та Східну (Візантійську) зі столицею у Константинополі.

Імператор Східної Римської імперії відкупився від вестготів і спрямував їх далі на захід. Під проводом вождя *Аларіха* вестготи перейшли до Італії і в 410 р. взяли Рим, пограбувавши його. Могутності Західної Римської імперії настав кінець.

А тим часом гунни зайняли територію вздовж Дунаю і вийшли на римські кордони. У 444 р. правителем гунів став *Аттіла*. Перелякані європейці назвуть його «карою Господнею». Візантійські правителі знову відкупилися від нападників і в 451 р. Аттіла рушив на захід, у Галлію.

Ежен Делакруа.
Аттіла зневажає
Італію та Мистецтва
(фрагмент фрески,
1840)

Римляни, не маючи достатніх сил для спротиву, уклали союз із місцевими варварами — *вестготами, франками і бургундами*. На чолі спільного війська був поставлений римський полководець Аецій, який завдав поразки гунам у битві на *Каталаунських полях* (територія сучасної Франції). Але загроза остаточно не зникла — наступного року Аттіла вдерся до Італії, і тільки великий викуп врятував Рим від захоплення. На щастя для європейців, у 453 р. Аттіла помер, а Гунський союз розпався.

Це не врятувало Західну Римську імперію від катастрофи. Наступними нападниками стали *вандали* — германське плем'я, яке на той час уже створило королівство у Північній Африці.

У 455 р. їх військо під проводом короля *Гейзеріха* взяло Рим та розграбило його. Протягом двох тижнів була знищена більшість пам'яток античної культури.

Поміркуймо!

Поміркуйте, звідки походить і що означає поняття «вандалізм». Як цей термін пов'язаний з описаними історичними подіями?

У 475 р. імператором був проголошений підліток *Ромул Августул*, який вже не мав жодної реальної влади. Наступного року один із командирів римського війська, германець *Одоакр*, скинув його з престолу, заявивши, що західна частина імперії не потребує імператора — треба визнати владу єдиного імператора у Константинополі. Туди і були відіслані знаки імператорської влади. **Так у 476 р. Західна Римська імперія припинила своє існування.**

4. ВАРВАРСЬКІ КОРОЛІВСТВА В ЄВРОПІ

Велике переселення народів радикально змінило карту Європи. В імператора Візантії не було можливостей для реального контролю над західними провінціями, тож там стали виникати нові державні утворення — *варварські королівства*.

У 489 р. в Італію прийшли *остготи* — їх туди спрямував візантійській імператор, владі якого вони стали загрожувати. Вождь остготів *Теодоріх* у 493 р. усунув Одоакра та утвердився як самостійний правитель у новій державі зі столицею в місті Равенна. Держава остготів стала сильною і стабільною. Теодоріх залучив до управління знатних римлян, відновив дію римських законів, став відбудовувати міста, сприяти збереженню культурних досягнень. Його держава проіснувала до 555 р.

Невдовзі до Італії вдерлися ще одні завойовники — *лангобарди*. Вони захопили майже всю Північну Італію. А на півночі Європи германські племена *англів*, *саксів та ютів* захопили частину Британії, витіснучи кельтів у її західні та північні райони — до Ірландії, Шотландії та Уельсу.

Таким чином, протягом V–VI ст. на теренах колишньої Західної Римської імперії виникла низка варварських королівств.

Робота з картою

Розгляньте карту «**Варварські королівства кінця V ст.**», подану в е-додатку. Визначте території на яких виникли: *королівство вестготів*, *королівство остготів*, *королівство лангобардів*, *королівство бургундів*, *королівство вандалів*, *королівство франків та королівство англосаксів*.

Найбільш тривалим за часом існування та визначним для подальшої історії Європи стало **Королівство франків**.

5. ВЕЛИКЕ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН

Варто запам'ятати!

Велике переселення слов'ян — розселення слов'ян у Центральній та Східній Європі у V–VII ст. під час Великого переселення народів.

Велике переселення народів вплинуло і на долю давніх слов'ян. Зі своєї «прабатьківщини», якою більшість дослідників вважають територію *між річками Вісла і Дніпро*, слов'яни розселилися у кількох напрямках. На схід їх племена заселили весь басейн Дніпра, крім північного узбережжя Чорного моря, та дісталися до верхньої течії Волги. На захід — залюднили землі між Віслою та Одером (Одрою) і дійшли до Ельби (Лаби). На південь — дійшли до Дунаю і розселилися у північній частині Балканського півострова.

На півночі сусідами слов'ян стали племена балтів — прусси, ятвяги, лати. На захід від Лаби вони межували з германцями, н півдні — з Імперією ромеїв. А на сході доводилось мати справу з різноманітними кочовими племенами Великого Степу. Цей кордон був найнебезпечнішим.

У Подніпров'ї та Північному Причорномор'ї слов'яни жил під владою готів, а із 375 р. — гунів. Саме у складі гунського союзу вони просунулись на Дунай і Балкани, а після його розпаду — на землі Східної Римської імперії. *Слов'яни стали предками 15 сучасних європейських народів, у тому числі й українського.*

Слов'янські племена утворили союзи племен. На території сучасної України це були *поляни, деревляни, дуліби, сіверяни, уличі, тиверці та білі хорвати*. У них існувала звичайна для варварів система «військової демократії», вища влада належала народним зборам, які мали назву віче. Обиралися старійшини та військові керівники — вожді.

Займалися перелоговим землеробством та осілим тваринництвом. Значну роль зберігали промисли — мисливство, рибалство, *бортництво* — збирання дикого меду. Серед ремесел були поширені ткацтво, гончарна справа та обробка металів. Слов'яни мали зародки обмінної торгівлі з сусідами.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте навчальне відео «Велике розселення слов'ян» на каналі «Цей день в історії». За матеріалами параграфа та відео створіть ментальну карту.

qr.orioncentr.com.ua/An3GY

Отже, Велике переселення народів заклало початок нового розподілу територій в Європі та створило умови для формування нових народів і держав. Починався наступний період історії — **Середньовіччя**.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «варвари», «варварське королівство», «Велике переселення народів», «Велике переселення слов'ян».
2. Виконайте інтерактивну вправу, упорядковуючи місце розселення східних слов'ян на карті.
3. Які обставини спричинили падіння Західної Римської імперії? Чи можна було уникнути цього процесу?

II. Обговоріть у групі

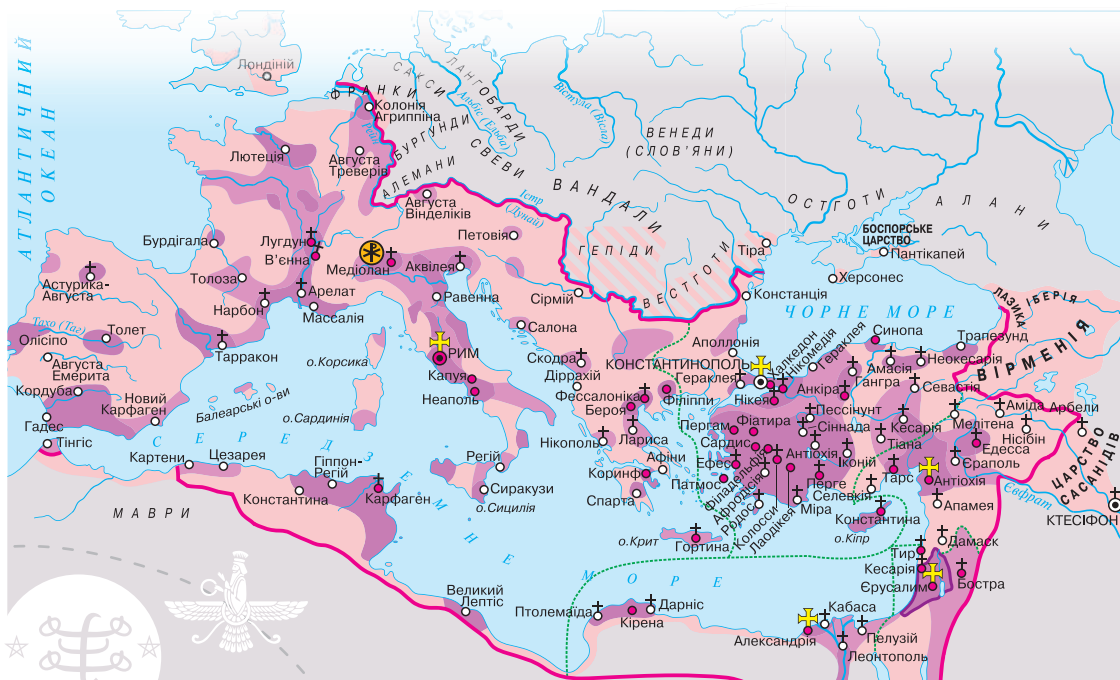
1. На початку V ст. н. е. місто Рим уже не мало великого стратегічного значення. Чому захоплення Рима варварами було розцінене як катастрофа не лише самими римлянами, а й представниками інших народів?
2. Чому падіння Західної Римської імперії вважається закінченням періоду давньої історії?

III. Мислю творчо

Проаналізуйте уривок із праці римського історика і дайте відповіді на запитання.

«Готи розсіялися по всьому берегу Фракії та йшли обережно вперед, причому ті їхні земляки або бранці, що самі здалися римлянам, вказували на багаті селища самі... Не говорячи вже про природжену силу зухвалості, великою допомогою було для них те, що день у день до них приєднувалося безліч земляків з тих, що в перші дні переходу на римську землю через голод продавали себе за ковток кепського вина або за жалюгідний шматок хліба. До них приєдналося багато робітників з золотих копалень, що не могли знести тягар оброків...».

- Хто й чому приєднався до готів та допомагав їм у боротьбі проти римлян?
- Чи можна стверджувати, що перемога готів ознаменувала переміщення центру життя до сучасної Європи?
- Чи можна дати однозначну оцінку подіям, описаним в уривку?

ІСТОРІЯ ЧЕТВЕРТА: ДУХОВНИЙ СВІТ СТАРОДАВНЬОЇ ЛЮДИНИ

ІСТОРІЯ ЧЕТВЕРТА: ДУХОВНИЙ СВІТ СТАРОДАВНЬОЇ ЛЮДИНИ

§ 17.

МІФ І МІФОЛОГІЯ

Пригадайте. Що таке релігія? У чому причини її виникнення? Які форми первісної релігії вам відомі?

1. МІФОЛОГІЯ — СВІТОГЛЯД СТАРОДАВНЬОЇ ЛЮДИНИ

З появою людини виникла потреба в розумінні та поясненні навколишнього світу, усвідомленні власного місця у ньому. Розвиток мислення та фантазії сприяв пошуку відповідей на запитання:

- ▶ Як виникла людина?
- ▶ Чому відбуваються ті чи інші природні явища?
- ▶ Що стається з людиною після її смерті?

Не розуміючи та не маючи змоги пояснити навколишній світ і себе в ньому, люди звернулися до міфу. Основою світогляду стає **міфологія**.

Варто запам'ятати!

Міф (від грец. *Mythos* — оповідь) — розповідь, що пояснює походження та устрій світу через художні образи.

Міфологія — сукупність пов'язаних між собою міфів певних людських спільнот, яка становить основу міфологічного світогляду.

Світогляд — узагальнена система поглядів щодо місця людини у світі та взаємовідносин з ним.

Спільноти Стародавнього світу мали власні системи міфів, однак у них простежувалися спільні риси. В основі міфу закладалася віра в існування надприродного світу богів. Цей світ був дуже подібний до світу людей — боги мали власні родини, характер, почуття та емоції, але вони були могутнішими за людей і безсмертними. Аби мати можливість вплинути на богів, заручитися їхньою милістю, наші пращури застосовували **магію** та **ритуали**.

Тривалий час богів уособлювали із тваринами, що було відлунням первісного тотемізму. Пізніше ж люди перейшли до зображення богів у людському тілі. Практично всі народи мали міфи

про творення Всесвіту, які були пов'язані з уявою про верховного бога — творця світу й людини. Поступово центр уваги змістився на богів, які вважалися покровителями конкретних сфер життя.

Поміркуймо!

Подумайте, у яких богів могли вірити народи з різним способом життя. Чим могли відрізнитися вірування скотарів і землеробів?

Варто запам'ятати!

Політеїзм (від грец. «полі» — численний і «теос» — бог) — багатобожжя, віра в багатьох богів/богинь. Іноді як синонім вживають термін **язичництво**.

Міфологія не обмежувалася розповідями лише про богів. Важливе місце в ній займали також **міфи про героїв** — видатних людей, які за допомогою богів здійснюють подвиги. Крім того, важливими для людей були міфи і про потойбічний світ та долю після смерті.

Діємо: практичні завдання

Міфи існують у всіх народів сучасного світу. Деякі з народів Африки досі ставляться до міфів дуже серйозно. Наприклад, представники африканського племені нанді досі не вживають у їжу скумбрію, адже за їхньої міфологією, ця риба може перетворюватися на жінку.

За допомогою додаткових джерел інформації, знайдіть та прочитайте міф будь-якого народу світу. Перекажіть його в класі. Поміркуйте, як він відображає релігійні / духовні / культурні та інші звичаї народу.

Маска сучасного африканського народу екої, що зображує людину-леопарда

2. МІФОЛОГІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Варто запам'ятати!

Пантеон — група богів, що належать до якоїсь однієї релігії або міфології.

У Стародавньому Шумері найважливіші боги уособлювали певні природні стихії. Так, Богом неба був **Ану**, повітря і грози — **Енліль**, землі і води — **Енкі**. Втіленням *Матері-Землі*, як джерела родючості, була богиня **Інанна**. З нею був пов'язаний культ бога **Думмузі**, який щорічно помирав і відроджувався знову,

символізуючи зміну пір року, як смерть та воскресіння, оживання природи. Усіх цих богів зображували схожими на людей.

Нижче богів розташовувались демони. Вони приносили людям жахи та страждання. Здолати їх можна було тільки магією, якою володіли **жерці**. Центрами релігійного життя були **храми** у формі високих східчастих веж — **зикуратів**.

Усе життя простого шумера було присвячене богам. Монархи ж вважалися представниками богів на Землі. На такі уявлення і спиралась їхня влада.

У шумерів виник **героїчний епос** — **поема про Гільгамеша**, героя, що здійснив багато подвигів. Ця поема містить оповідь про **всесвітній потоп** — очевидно відлуння спогадів про велику повінь у Месопотамії.

3D-сцена
«Зикурат»

qr.orioncentr.com.ua/Gg0D1

« **Робота з джерелом**

Прочитайте в електронному додатку уривок з епосу Гільгамеша, присвячений одному з персонажів — Утнапіштіму. Поміркуйте, чи не нагадує він іншу історію. Чому це можливо?

Міфологія Шумеру була значною мірою запозичена вавилонянами та ассирійцями. Збереглися навіть імена основних богів, тільки Інанна назвали **Іштар** (а потім Астарта), а Думмузі — **Таммуз**. Місце головного бога Вавилону посів **Мардук** — «володар неба і землі, творець людей та цар богів». В Ассирії ж головним богом став **Ашур** — бог війни, такий же войовничий, як і самі ассирійці.

Для жителів Месопотамії віра у потойбічне життя не була пов'язана з відплатою за добро чи зло, скоєне людиною у земному житті. В їхніх уявленнях царство мертвих розташоване під землею й оповите темрявою, у якій бродять тіні померлих.

Значно багатша та яскравіша міфологія **Стародавнього Єгипту**. Особливістю Єгипту є тривале збереження елементів тотемізму — **культу тварин та рослин**. Із землеробством був пов'язаний культ бика, з полюванням — **поклоніння соколу**, з Нілом — **вшанування крокодила**. Були також культу кішки,

Іштар (Інанна) на аккадській імперській печатці.
(2350–2150 р. до н. е.)

змії та жука-скарабея. Священною рослиною вважали *лотос*. Навіть коли зображення богів стають «людськими», їх часто зображують з головою тварини — *шакала, сокола, ібіса*. Місце бога-творця займає *Атум*, від якого пішли бог землі *Геб* і богиня неба *Нут*. Але поступово центральним стає культ бога Сонця — *Ра*. В інших регіонах його називали *Амон*, поступово в уявленнях єгиптян вони злилися в єдиного *Амона-Ра*.

Визначну роль у пантеоні відігравали *Тот* — бог мудрості і писемності, *Анубіс* — бог мертвих, *Хнум* — бог Нілу, *Гор* — бог світла. Особливе значення в міфології Єгипту мали міфи про *Ізиду* та *Осіріса (Озіріса)*. Осіріса вважали богом землеробства, якого підступно вбив злий бог пустелі *Сет*. Його дружина *Ізіда* оживила чоловіка. Це була ще одна версія характерного для всіх землеробів міфу про бога, який помирає та оживає.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте ілюстрації, подані в е-додатку. Залучивши додаткові джерела інформації, визначте імена богів, представлених на них. Складіть їхню стислу характеристику, заповнивши таблицю у зошиті чи нотатнику.

Довідка: Атум, Геб, Нут, Амон, Баст, Ра, Осіріс, Хнум, Гор, Сет, Тот, Анубіс.

Крім поклоніння богам, у Єгипті поширився **культ фараона**, який вважався живим богом. Тому у давніх єгиптян існувала безліч ритуалів поклоніння фараону.

3D-сцена

qr.orioncentr.com.ua/EQI8f

«Боги Єгипту»

Історичні подробиці

На відміну від Месопотамії, в Єгипті уявлення про потойбічне життя були дуже детальними. Згідно з ними людина має безсмертну душу, яка продовжує жити після смерті людини. У царстві мертвих відбувається *суд Осіріса* — за його рішенням грішника пожирає чудовисько, а праведник здобуває вічне життя у потойбічному світі. Можливе і тілесне відродження померлих — саме на такий випадок єгиптяни робили з їхніх тіл мумії.

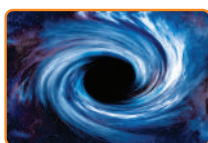
Вшануванню померлих фараонів слугувало спорудження пірамід. Стародавня піраміда фараона Джосера була східчастою та нагадувала вавилонський зіккурат. А найбільшими стали піраміди Хеопса, Хефрена і Мікеріна. Єгипетські піраміди вважалися одним з семи «чудес світу» стародавньої доби.

3. МІФОЛОГІЯ АНТИЧНОГО СВІТУ

Багато сюжетів зі стародавньої міфології запозичили греки.
Натомість їхні міфи були більш образними та яскравими:

ДАВНЯ ГРЕЦІЯ

Греки вважали, що світ утворився з первісного **ХАОСУ**

Від їхнього шлюбу народився
бог часу **КРОНОС**

Породив **УРАНА** (небо)
і **ГЕЮ** (землю)

Син Кроноса — **ЗЕВС**
правитель світу богів

Світ богів — на високій
горі **ОЛІМП**

У грецькій міфології існувало чимало **напівбогів** — дітей від шлюбів богів з людьми або простих людей, що мали особливу підтримку богів.

Персей — син Зевса та принцеси Данаї,
який здолав чудовиська **Медузу Горгону**

Син Зевса — **Геракл**,
який здійснив 12 подвигів.

Великі подвиги приписували і **Тесею**.
Найвідоміший з них пов'язаний
із подоланням грізного чудовиська
Мінотавра, що оселився на о. Крит.

Героєм-мандрівником вважався **Ясон**, який начебто здійснив плавання на кораблі «Арго» до Кавказького узбережжя Чорного моря у пошуках «золотої руни» — шкіри чарівного барана.

Хвилинка на цікавинку

Міф про 12 подвигів Геракла

Це найупізнаваніший із давньогрецьких міфів. Відомо, що Геракл був напівбогом, сином Зевса та земної жінки Алкмени. Перебуваючи на службі у мікенського царя Еврісфея, Геракл здійснив свої 12 подвигів.

Прочитайте міфи в електронному додатку. Поміркуйте, з чим пов'язане їх виникнення? Якими зображували греки героїв міфів? Які уявлення про світ відображають подібні легенди та перекази?

Цікаво також те, що у кожному грецькому полісі існували власні особливості культу і навіть релігійні свята. Деякі з них згодом ставали загально грецькими, як, наприклад, Олімпійські ігри. Їх почали проводити з 776 р. до н. е. кожні чотири роки. На час їх проведення, навіть припинялися війни. Програма ігор передбачала легку атлетику, кулачні бої, перегони колісниць. Переможці удостоювалися честі вважатися улюбленцями богів.

Діємо: практичні завдання

Перейдіть за QR-кодом або покликанням та за допомогою платформи Mozaik 3D перегляньте 3D-сцену «Олімпія». Назвіть види Олімпійських ігор, які проводилися у Стародавній Греції. Визначте, які з них донині проводяться.

qr.orioncentr.com.ua/72ISk

Міфологія Стародавнього Риму також зазнала впливу інших культур, зокрема грецької. Богом-творцем світу римляни вважали Януса, якого зображували з двома обличчями: одне дивилося у минуле, а друге — у майбутнє. Верховний бог *Юнітер* нагадував Зевса, його дружина Юнона — *Геру*. Богом торгівлі був подібний до Гермеса — *Меркурій*, Вулкан уособлював грецького бога *Гефеста*, *Діана* — подібна *Артеміді*, *Венера* — *Афродіті*, а *Марс* — *Аресу*. Бог моря отримав ім'я *Нептун*, бог царства мертвих — *Плутон*. А бог Аполлон навіть зберіг у римлян своє ім'я.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зображення давньоримських богів, подані в е-додатку. Установіть відповідність між їхніми іменами, названими у тексті, та зовнішністю.

Попри те, що міфологія Давнього Риму мала схожість зі своїми попередниками, вона була істотно розширеною. Так, за землеробство відповідали *Сатурн*, *Церера* і *Флора*, тоді як скотарі мали власного бога *Фавна*. Розвинена система римського права спричинила уяву про її покровительку *Феміду*. Окрему групу давньоримських міфів становили ті, що присвячувалися місту *Рим*.

За часів імперії з'являється **культ імператорів**, що є наслідком впливу Сходу та східних культів монарха. Першим у 42 р. до н. е., через два роки після смерті, був проголошений богом Юлій Цезар. Наступним «богом» став Октавіан Август. Місяці *July* та *August* отримали свої назви на їхню честь.

4. МІФОЛОГІЯ ДАВНІХ ГЕРМАНЦІВ І КЕЛЬТІВ

Міфологія варварів була не такою розвиненою, як в античних державах.

Менш войовничою була міфологія кельтів. Початок світу вони пов'язували із всесвітнім потопом. До пантеону кельтських богів входили: верховний бог *Луг*, бог родючості *Дагда*, бог кохання *Оенгус*, богиня-воительниця *Морриган*. У кельтів існували оригінальні уявлення про потойбічне життя. Світ мертвих уявлявся прекрасною таємничою країною на далеких островах, куди потрапляли усі померлі.

Провідні позиції у племені займали жерці — друїди, вони начебто мали таємничу владу над стихіями. Священні місця кельтів розташовувались у дубових гаях, переважно на пагорбах. Існував розвинутий культ ельфів та фей — своєрідних духів природи. Чільне місце відводилося і культу героїв — відомий нам епос про короля Артура є відлунням героїчної міфології кельтів.

5. МІФОЛОГІЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

В основі слов'янської міфології було язичництво. Люди уявляли, що духи уособлюються в силах природи. Одні з них були добрими — берегинями, а інші — злими, упирами. Пізніше виник культ *Рода* — творця світу й людей, покровителя землеробства та рожаниць — жінок, які уособлювали родючість землі.

Пізніше сформувався пантеон слов'янських богів. Поважним богом вважався *Перун* — бог грому і блискавки. Багато функцій слов'яни покладали на *Велеса* — покровителя родючості, домашнього тваринництва та торгівлі. Помітне місце займали *Хорс*,

або *Дажбог* — бог Сонця, *Стрибог* — бог вітру та *Мокош* — богиня родючості землі й заможності родини.

Язичництво базувалося на ідеї багатобожжя, при чому не існувало «головного» бога, кожне плем'я вшановувало свого верховного бога.

Відомо, що давні слов'яни виготовляли вигадані ними зображення богів — *ідолів* та споруджували місця для поклоніння і жертвоприношення богам — *капища*. Окрім богів, міфічними істотами вважали слов'яни різноманітних природних духів: *домовиків*, *кікімор*, *дворовиків*, *водяників*, *лісовиків*, *русалок*.

Хвилинка на цікавинку

У народній українській традиції з покоління в покоління передавалися історії про природних духів, які супроводжували людину впродовж її життя на Землі. Значний інтерес становлять розповіді про кікімор і домовиків. Перегляньте відеоролик, аби поглибити свої знання про цих природних духів.

qr.orioncentr.com.ua/A5qWe

Уривок з мультфільму
«Мавка. Лісова пісня»

qr.orioncentr.com.ua/cSYbP

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «міф», «міфологія», «світогляд», «політеїзм», «пантеон».
2. Чому для більшості народів Стародавнього світу був притаманним політеїзм? У чому його особливості?
3. Назвіть спільні та відмінні ознаки пантеону богів у різних народів Стародавнього світу.

II. Обговоріть у групі

Ознайомтеся з наведеними в е-додатку уривками і визначте форму релігійних уявлень. Охарактеризуйте стисло кожне з них.

III. Мислю творчо

Прочитайте в електронному додатку міф про Сізіфа та виконайте завдання.

- Як у грецькій міфології пояснювався перехід до потойбічного життя? Поясніть, чому богам необхідно було приносити щедрі дари.
- Що означає вислів: «сізіфова праця»?
- Про які моральні та духовні цінності давніх греків свідчить цей міф?

§ 18.

РЕЛІГІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Пригадайте. Які обставини сприяли зародженню перших релігійних уявлень? Яку роль відігравала релігія у житті суспільства упродовж історії? Які світові релігії ви знаєте?

1. ПОЛІТЕІСТИЧНІ РЕЛІГІЇ ІНДІЇ. ІНДУЇЗМ

У VIII–II ст. до н. е. з міфології почали формуватися релігії у сучасному сенсі слова. Найперше це відбулося на Сході — в *Індії, Китаї, Персії та Палестині*.

Усі нові релігії мали спільні ознаки. Вони виходили з усвідомлення страждань як природної частини людського життя, засіб подолання яких бачили в особистому дотриманні людиною моральних настанов. Ретельного дотримання ритуалів ставало недостатньо. Необхідного впливу набувала моральна поведінка у повсякденному житті, яка передбачала повагу до інших людей, співчуття та справедливості, недопущення насильства тощо.

У Стародавній Індії шанувалися боги природних стихій: *Агні* — бог вогню та *Варуна* — бог неба. Богом-творцем світу вважався *Брахма*, тому ці уявлення інколи називають «*брахманізмом*». Брахма встановив правила існування природи й суспільства, розділив людей на варни. В пантеоні богів важливу роль відігравали *Вішну* — бог-охоронець і *Шива* — бог-руйнівник, що мав карати за порушення правил. Богинею кохання та краси була *Лакшмі*, а богинею жаху та занепокоєння — дружина *Шиви Калі*. У Давній Індії шанували також Індру — бога дощу та блискавки. Була написана збірка релігійних віршів та гімнів — *Веди*. Ритуали здійснювали жерці-брахмани, головним серед яких вважалося жертвоприношення.

Діємо: практичні завдання

У кожній культурі люди намагалися зображувати богів, наділяючи їх відповідними зовнішніми характеристиками. Скориставшись додатковими джерелами інформації, спробуйте визначити Роздивіться зображення богів, поданих в е-додатку. Поясніть свій вибір.

У I тис. до н. е. у Стародавній Індії зароджується індуїзм, який зберігає віру у трьох головних богів — *Брахму, Вішну та Шиву*. Духовний розвиток жителів Стародавньої Індії був тісно

пов'язаний з медитацією — системою духовних і фізичних вправ. Прихильники індуїзму вірили також у переродження душі — **реінкарнацію**, яка залежала від **карми** — сукупності добрих і поганих справ, вчинених упродовж людського життя.

Результатом реінкарнації має бути не досягнення чогось конкретного, а усвідомлення того, що **все вже досягнуто**.

Байдужість до реального світу позбавила суспільство стимулів для господарського та політичного розвитку. Але при цьому індуїзм сприяв розвитку толерантності, ненасильства, доброти і давав людям духовну втіху.

2. БУДДИЗМ

У VI ст. до н. е. в Індії виникає нова релігія — **буддизм**. Її творцем став Сиддхардха Гаутама, який згодом узяв титул **Будда** — «просвітлений».

За вченням Будди, людське життя є **постійним стражданням**. Причина їх — у **людських бажаннях**, більшості з яких неможливо досягти. Отже, для позбавлення від страждань людина має **позбавитись бажань** — треба змінити не обставини, а ставлення до них. Позбавившись бажань, людина досягне стану Просвітлення — **нірвани**. Шляхом до цього є медитація, система вправ для тренування мислення і керування емоціями. Ідеалом має бути досягнення стану **бодхісатви** — людини, що увійшла в нірвану, але може з неї повертатися задля допомоги іншим людям.

Великий Будда
у позі медитації

*** Стоп. Фейк

Перейдіть за QR-кодом або покликанням і перегляньте відео. Перевірте інформацію з відеосюжету за допомогою ШІ та інтернет-мережі. Чи можна їй повністю довіряти?

qr.orioncentr.com.ua/85tvp

На відміну від інших релігій, у буддизмі відсутні уявлення про богів. Буддизм пропонує людині спасіння шляхом віри та вимагає дотримання моральних настанов — ненасильства, чесності, допомоги ближнім. У сучасному світі буддизм є однією з трьох **світових релігій**.

3. РЕЛІГІЇ СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ

Міфологія Стародавнього Китаю була позбавлена розвиненого пантеону богів. Провідне місце у ній займав *культ предків*. Китайці вважали, що світ створений двома могутніми духами — *Інь* (уособлення чоловічої сили) та *Янь* (уособлення жіночої сили) з первісного хаосу. Існувало чимало оповідей про царство мертвих та потойбічне життя.

Жителі Стародавнього Китаю неухильно дотримувалися традицій та звичаїв своїх предків і чітко виконували обов'язки у громаді. На цьому ґрунтувалося учення мудреця *Конфуція*. Своїм завданням Конфуцій вважав розробити норми моралі, яких необхідно дотримуватися для збереження гармонії у суспільстві. Основним правилом мудреця, викладеним у «Вченні про досконалу людину», було: «Людина честі вимагає з себе, людина без честі вимагає з інших».

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/2EQt8

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео від Ютуб-каналу «Таємниці життя» — «Конфуцій. Вислови та цитати». За матеріалами відео складіть коротку розповідь про філософію конфуціанства. Які висновки ви змогли зробити, спираючись на цитати мудреця?

Поряд із конфуціанством у Стародавньому Китаї існувало інше учення — *даосизм* (з китайської «*дао*» — *шлях*). Його творцем був мудрець *Лао-цзи*. Даосити розглядали світ як єдине ціле, що не має прірви між життям та смертю. Шляхом до безсмертя є невтручання в події, пасивність, нейтральність, відсутність бажань та почуття гумору.

На відміну від конфуціанства, значного поширення даосизм не набув, але все ж багато хто шукав у ньому втілення ідей про рівність та справедливість у суспільстві.

4. РЕЛІГІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ПЕРСІЇ. ЗОРОАСТРИЗМ

Міфологія стародавніх персів оповита таємницями. Існує припущення, що перські кочовики поклонялися вогню і священним тваринам, мали духів: добрих (*ахура*) і злих (*девів*). Богом світла перси вважали *Ахура-Мазда*, а сил темряви — *Ангро-Манью*.

Релігійний розвиток персів пов'язаний з ім'ям загадкового пророка *Заратустри* (або *Зороастра*). Вважають, що він був автором священної книги персів — *Авеста*, написаній у VI ст. до н. е. Релігія персів отримала назву *зороастризм*, у центрі якого

була ідея про існування у світі **рівних по силі сил Добра** на чолі з Ахура-Маздою та **сил Зла** на чолі з Ангро-Манью. Всесвіт уважався полем постійної битви між цими силами. Такий світогляд має назву *дуалізм* (від лат. «*дуос*» — «*подвійний*»). Кожна людина мусить зробити вільний вибір між добром і злом, а потім відповідати за нього у потойбічному житті на суді богів. Від вибору більшості залежить перемога добра або зла у світі.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте колаж, поданий в е-додатку. За допомогою матеріалів параграфа та додаткових джерел інформації, дізнайтеся, які символи зороастризму існують та яким є їхнє значення / походження.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Італійський дослідник Антоніо Пальєро:

«Фактором, що відіграв величезну роль у формуванні іранської цивілізації... стала релігія. Якщо іранські племена, які прийняли зороастризм... організували і змогли підтримувати власну державу на кордонах греко-римського світу, то споріднені їм племена Центральної Азії, що залишилися осторонь цієї релігії, загубились в морі кочових і варварських народів, яким у давнину дали колективну назву скіфів».

Спираючись на думку історика, спробуйте пояснити зв'язок між поняттями «релігія», «цивілізація» та «держави».

5. ЗАРОДЖЕННЯ МОНТЕЇЗМУ. ЮДАЇЗМ

Політеїзм не заперечував існування вищого бога — творця, що заклав закони Всесвіту. За його уявленням, ця вища сила байдужа до бажань, проблем та турбот людей, марно просити у неї дощу, одужання чи перемоги у війні. Тому, головну увагу людей привертають більш «практичні» боги, на чю допомогу можна сподіватися у земних справах. Оскільки їх багато, то світогляд політеїстів дивовижно толерантний — віруючи в одних богів, вони легко припускають існування та ефективність інших. Навіть могутні імперії не вимагали від підкорених народів відмовлятися від місцевих богів та ритуалів.

Але з часом у деяких племен виникає думка, що саме їх бог є вищою силою Всесвіту, більш того — він є єдиним Богом, інших просто не існує. Водночас цей Бог не є відстороненим від людей, він керує їх повсякденним життям і з ним можна укласти угоди. Так народилися *монотеїстичні релігії*.

Варто запам'ятати!

Монотеїзм (від грец. *monos* — «єдиний» та *theos* — «бог»; єдинобóжжя) — віровчення про існування єдиного Бога, Творця Всесвіту, творіннями якого є всі інші істоти, як духовні, так і фізичні.

Першою спробою запровадження єдинобожжя можна вважати проголошення єгипетським фараоном Аменхотепом IV релігійної реформи. Правитель скасував поклоніння богам і запровадив замість них єдиного бога **Атона** — уособлення Сонця. Атон зображувався у вигляді сонячного диска, не маючи людської подоби. Це підкреслювало його надзвичайний статус. Себе Аменхотеп IV проголосив сином Атона та змінив ім'я на **Ехнатон**, створивши нову столицю у місті **Ахетатон**. Але після смерті Ехнатона релігійна реформа була скасована.

Утвердження монотеїзму відбулося в іншого народу Стародавнього Сходу — стародавніх євреїв. За однією з версій, вплив на їхній світогляд справила саме реформа Ехнатона. Але могутній і пристрасний **Бог Яхве** дуже відрізнявся від далекого, відстороненого сонячного диска. В уявленнях євреїв він уклав з їхнім родоначальником Авраамом **Заповіт** — угоду про надання єврейським племенам **Святої Землі** в обмін на поклоніння йому як єдиному Богу. Так євреї стали народом, який «обраний Богом», а їхня релігія отримала назву **юдаїзм**.

Крісло з гробниці — експонат Каїрського музею із зображенням Атона над царською парою Тутанхамона та Анхсенамун

За переказами, Бог допоміг євреям звільнитися з єгипетського полону та дарував **Десять заповідей** — кодекс поведінки віруючого юдея, сповіщений пророку Мойсею на горі Синай. Перші чотири заповіді стосуються відносин юдеїв з Богом: сувора заборона мати інших богів, не творити ідолів, святкувати щосуботи **шабат** — день шанування Бога. Наступні шість регулюють відносини між людьми — шанувати батьків, не вбивати, не красти, не бажати чужого, дотримуватися доброчесності та вірності у шлюбі.

Ці заповіді стали основою юдейського **Закону** — на відміну від законів інших держав і народів, автором їх для юдеїв є Бог.

Отже, юдаїзм проголошує існування єдиного Бога та протиставляє його розмаїттю богів сусідніх племен. Цей Бог не має людської подоби і фізичних ознак — він всемогутній та повсюдний. Тому його не можна зображувати і навіть його ім'я — Яхве — вимовляти заборонено. Бог не виявляє людських емоцій та упереждень — він суворий, але справедливий і милосердний.

За часів царя Соломона, в Єрусалимі був збудований **Храм** — місце постійного перебування Бога та зберігання головної реліквії юдеїв — **Ковчега Заповіту** — ларця, у якому зберігаються кам'яні плити з текстом Декалога. Високий статус мали юдейські **священники**, до того ж він був спадковим. У VI ст. до н. е. Юдейське царство було захоплено Нововавилонським царством. Єрусалимський Храм знищили, а значну частину юдеїв виселили до Месопотамії. Саме у вигнанні вони почали записувати священну книгу юдеїв — **Тору**. У 538 р. до н. е. перський цар Кір підкорив Вавилон та дозволив юдеям повернутися до Палестини і відбудувати Храм. Під час Вавилонського вигнання в юдаїзмі стає важливим уявлення про **Месію** («помазаник») — обрану Богом людину, яка у майбутньому стане керівником єврейського народу, відбудує Храм та встановить на Землі царство справедливості, загальний мир і добробут, без хвороб, стихійних лих та інших негараздів. Цей обранець Бога має бути нащадком царя Давида, людиною надзвичайної святості та вченості.

Подальша історія юдеїв була багата на трагічні події. Після зруйнування Перської імперії Александром Македонським та швидкого розпаду його держави Юдея опинилася в елліністичній державі Селевкідів. Єрусалим вони намагались перетворити у грецьке місто, а юдеїв почали переслідувати. Причина переслідувань була зрозуміла — язичники-греки спочатку не заперечували юдейського Бога, але очікували від євреїв так само поваги до своїх богів. Коли юдеї рішуче відмовились визнати грецьких богів, греки відреагували гоніннями. Після низки повстань і війн Юдея відновила як держава, але в 57 р. до н. е. її захопили римляни і включили до складу Римської імперії.

Вимоги римлян вклонятися їхнім богам, а тим більше намагання розповсюдити на Юдею культ імператора, були неприйнятні для юдеїв. У них загострилося очікування Месії, який має врятувати обраний Богом народ. Весь час римського панування перетворився на суцільний спротив, що у I ст. н. е. призвело до запеклої **Юдейської війни**. У 70 р. н. е. римляни, після тривалої

облоги, взяли Єрусалим. Захоплені повстанці були жорстоко покарані, а головне — був знову зруйнований Храм. Юдеям було заборонено відбудовувати його, а згодом і взагалі жити у Палестині. Почалося юдейське розселення світом — період діаспори.

Юдаїзм мав надзвичайний вплив на релігійну історію людства — він вперше відкинув культ Природи, відділив божественне від людського і поставив Бога над усім Всесвітом. Держави, спільноти, громади — все мало бути підкорене волі єдиного Бога.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення поняття «монотеїзм». Поясніть причини переходу релігії від політеїзму до монотеїзму.
2. Які з релігій Стародавнього світу передбачають реінкарнацію (переродження) душі, а які — ні? Чому?
3. Назвіть спільні та відмінні риси в індуїзмі та буддизмі.

II. Обговоріть у групі

1. Уявіть себе розробником кросвордів. Об'єднайтеся в команди і, за матеріалами параграфа, укладіть кросворди на теми: «Індуїзм», «Буддизм», «Конфуціанство», «Зороастризм», «Юдаїзм».
2. Історичне лото. Уважно розгляньте ілюстрації. За допомогою додаткових джерел інформації визначте, елементом якої релігії вони є. Складіть коротку розповідь про кожну з представлених релігій.

III. Мислю творчо

Опрацюйте матеріал, поданий в електронному додатку, і дайте відповіді на запитання.

- Які спільні риси має переказ про створення 7 творинь Агурою Маздою та біблійні оповіді про творення світу?
- Чому в зороастризмі та деяких інших політеїстичних релігіях існує чимало культів, присвячених поклонінню вогню?
- Як ви розумієте вислів релігієзнавця Скота Нельсона: «Безсмертних святих можна трактувати по-різному. По суті, вони ніби характеристики Бога, описують його. Це ніби його світло, яке Агура Мазда кидає на людей, аби показати їм правильний шлях?»

§ 19.

ВИНИКНЕННЯ ХРИСТІЯНСТВА

Пригадайте. За яких умов формувалися політеїзм та монотеїзм? У чому відмінність між ними? Які світові релігії існують у сучасному світі?

1. ІСУС ІЗ НАЗАРЕТА ТА ПЕРЕКАЗИ ПРО ЙОГО ЖИТТЯ

В умовах римського панування в Юдеї та перетворення її на римську провінцію ситуація в ній все більше загострювалась. Формально в країні існував монарх, але реальна влада належала римському наміснику. У країні були розташовані війська, населення мало сплачувати важкі податки. В загрозливому стані опинився юдаїзм — Храм ще зберігався, але тиск щодо вшанування римських богів ставав усе більш відчутнішим

З-поміж численних пророків та проповідників найбільшої популярності набув Ісус із міста Назарет. За переказами, він народився у родині теслі Йосифа та його дружини Марії і з дитинства проявляв непересічні здібності. У тридцять років почав мандрувати Палестиною, де зустрів проповідника Іоанна, від якого прийняв хрещення. Ісус не протирічив юдейським настановам, проте зосереджував увагу на ідеях справедливості, рівності людей, милосердя та любові до ближнього. Поступово кількість прибічників його вчення збільшувалася, а 12 із них стали його учнями — *апостолами*.

Проповіді Ісуса про встановлення справедливого Царства Божого на Землі спричинили занепокоєння римської влади та юдейських священників, які підозрювали Ісуса в претензіях на роль Месії. Тому він був переданий під суд і за наказом намісника Юдеї Понтія Пілата розіп'ятий на хресті. Але послідовники Ісуса проголосили, що на третій день після страти, він воскрес, щоб встановити Царство справедливості та судити людей за їх вчинками. Апостоли написали оповіді про життя та смерть Ісуса, які називали *Євангеліє*. Відтепер вважалося, що *Христос* — це *Син Божий*, а віра в Ісуса Христа отримала назву *християнство*.

2. ФОРМУВАННЯ ХРИСТІЯНСЬКОГО ВЧЕННЯ

Християнство почалося як певне відгалуження всередині юдаїзму. Немає жодних ознак, що Ісус збирався створювати нову релігію. Це зробив один з його послідовників — **апостол Павло**. З нього почалися уявлення про Ісуса Христа як Бога в подобі

людини. Причому цей Бог покликаний врятувати не тільки юдеїв, а все людство. Нова релігія зверталася до всіх, і язичники почали масово навертатися у християнство.

Основою християнського віровчення стала ідея спасіння людської душі щирою вірою в Ісуса.

А ще — проповідь справедливості та рівності всіх людей перед Богом, незалежно від їхнього походження чи матеріального стану.

БІБЛІЯ

Біблія-священна книга іудеїв та християн. Слово «*біблія*» означає «книгу». Біблія складається з 2 частин: Старого Заповіту і Нового Заповіту. «Заповіти» або «завіти» — це «угода», «союз», який був укладений між Богом та людьми.

Старий Заповіт

Священна книга іудеїв та християн.
Союз Бога з єврейськими народом. 50 книг написані арамейською мовою (іврит), пізніше перекладені на грецьку.
І тис. до н. е.

Різдво Христове

Новий Заповіт

Священна книга християн.
Союз Бога з людством через Ісуса Христа.
27 книг написані апостолами давньогрецькою мовою.
І ст. н. е.

<p>1. П'ятикнижжя Мойсеєва. Буття, Вихід, Левіт, Числа, Второзаконня.</p> <p>2. Книги історичні.</p> <p>3. Книги повчальні і поетичні. Псалми. Проповідки Соломонові, Пісня Пісень.</p> <p>4. Книги Пророків. 4 «великих»: Ісаї, Єремії, Езекиїла, Даниїла і 12 «малих».</p>	<p>77 книг 66 — канонічних (написані в XV — V ст. до н. е.) 11 — неканонічних (написані в IV — I ст. до н. е.) Створювалася Біблія в Азії, Африці та Європі. Тексти записані в період з XII ст. до н. е. до II ст. н. е.</p>	<p>1. Чотири Євангелія. (Євангеліє — «блага вість») від Матвея, Марка, Луки, Іоанна.</p> <p>2. Діяння апостолів.</p> <p>3. Послання апостолів.</p> <p>4. Одкровення Іоанна Богослова (Апокаліпсис).</p>
--	--	---

Священною книгою християн стала *Біблія*. Перша її частина має назву *Старий Заповіт* і визнається як християнами, так і юдеями. Друга частина називається *Новий Заповіт* і є суто християнською. Вона складається з чотирьох Євангелій, що розповідають про життя і проповідь Христа, Діяння апостолів і Послань апостолів, а також *Одкровення Іоанна Богослова (Апокаліпсис)* — оповіді про процедуру Страшного суду над живими і мертвими після повернення Христа та завершення земного світу.

Склад Біблії, затверджений у IV ст., має назву *канон*. Ті ж християнські книги, що до нього не увійшли, називають *апокрифи*.

3. ПЕРШІ ХРИСТІЯНСЬКІ ГРОМАДИ ТА ГОНІННЯ НА ХРИСТІЯН

Апостоли після смерті Ісуса почали проповідувати у різних частинах Римської імперії. Поступово утворилися численні християнські громади. Більшість їх членів до того були язичниками. Юдеї не визнали Ісуса Месією, а думка про те, що у Бога може бути син, взагалі була для них неприйнятною.

Головою громади обирався *єпископ*, він організовував богослужіння, розпоряджався майном та грошима громади. Перші християни мусили проводити свої збори таємно, у прихованих від спостереження місцях. Римська влада ставилась до них вороже: римляни не сприймали рішучої відмови християн від вшанування римських богів. До того ж християни відмовлялись від присяги імператору та служби у війську. Все це спричинило переслідування християн з боку влади.

Коли в 64 р. у Римі виникла велика пожежа, імператор звинуватив у ній християн. Починаючи з цього часу, на них чинилися жорстокі гоніння. В самому Римі християни проводили свої збори у підземних цвинтарях — *катакомбах*, в інших місцях стали будувати таємні молитовні будинки — *церкви*. Так само стали називати і самі християнські громади.

Варто запам'ятати!

Церква (грец. *еклесія*, — «зібрання вірних») — спільнота віруючих одного віросповідання. Також **храм**, місце богослужіння у християн.

Єпископ (грец. «наглядач») — найвищий керівник церковного життя християнської громади, пізніше церковного округу.

4. ПЕРЕТВОРЕННЯ ХРИСТІЯНСТВА НА ДЕРЖАВНУ РЕЛІГІЮ

До кінця III ст. християнство стало найбільш поширеною релігією в імперії — майже половину її населення становили християни. Єпископи керували вже не громадами, а парафіями — церковними округами у складі кількох сусідніх громад. Імператори, чия влада невпинно послаблювалась, стали вбачати в християнській **церкві** можливого союзника та засіб впливу на громадян.

Діємо: практичні завдання

Опрацюйте таблицю, подану на наступній сторінці, та карту «**Виникнення і поширення християнства**», подану на шмуці цього розділу (с. 88). Визначте основні етапи становлення християнства як державної релігії. Висловіть припущення: чому імператор Феодосій наважився запровадити християнство в Римі?

Віхи становлення християнства як державної релігії	
313 р.	Імператор Костянтин видає Міланський едикт , яким проголошує релігійну віротерпимість . Проголошено свободу богослужіння, християнські священники звільнялися від податків та військової служби.
325 р.	У м. Нікея відбувся церковний собор — зібрання християнських єпископів, який затвердив Символ віри — основні положення християнства. Затверджено положення про Трійцю, за яким три іпостасі Бога є неподільними: Бог-Отець, Бог-Син, Бог-Святий Дух.
кінець IV ст.	Імператор Феодосій запровадив обов'язкове сповідання християнства для громадян Риму, проголосивши його єдиною державною релігією. Традиційне римське язичництво потрапило під заборону, а храми та статуї римських богів були зруйновані.

Християнство стало релігією, всі основні положення якої — **догмати** — є непорушними, а будь-які відхилення від Символу віри почали вважатися **єресею**.

Варто запам'ятати!

Єресь (грец. — особливе віровчення) — релігійне вчення, що заперечує догмати та організаційні форми панівної церкви.

Рішення собору сприяли оформленню християнської церкви як загальної спільноти одновірців. У церкві склалася внутрішня ієрархія — парафії очолювали священники. Вони утворювали церковні округи на чолі з єпископами, єпископства об'єднувались в архієпископства (на сході їх називали митрополії)

На верхівці церковної ієрархії були **патріархи**, очолювані патріархами. Патріархатів було створено п'ять, чотири з них на Сході — Константинопольський, Єрусалимський, Антиохійський та Александрійський і один на Заході — Римський. Формально патріархи були рівними, але поступово зверхність на Сході переходить до патріарха Константинопольського, а на Заході — до патріарха Риму, який взяв титул **Папа Римський**.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «єресь», «церква», «єпископ».
2. Чому був розіп'ятий Ісус та які це мало наслідки для Римської держави?
3. Чи можна стверджувати, що християнство набуло поширення у Європі через велике переселення народів? Відповідь аргументуйте.

II. Обговоріть у групі

1. Порівняйте фрагмент розпису Мікеланджело Сікстинської капели (1) і картину Дж. Міллеса «Христос у будинку батьків» (2). Визначте, яку інформацію можна довідатися з них. Складіть розповідь.

2. Прочитайте переказ Старого Заповіту про створення світу. Визначте, як у Біблії змальовано історію творення світу і перших людей. Порівняйте переказ із легендою про 7 магічних творинь Агура Мазда (параграф 19).

III. Мислю творчо

Опрацюйте джерело, подане в електронному додатку. Дайте відповіді на запитання.

- Як Біблія пояснює виникнення різних мов на Землі? Чим керувалися давні люди, будуючи Вавилонську вежу? Чому Бог не допустив створення вежі?
- Чому у світі існують міжнародні світові мови? Які мови могли бути поширеними у Стародавньому світі? Які мови найуживаніші в сучасному світі?

§ 20–21.**ПИСЕМНІСТЬ, ОСВІТА, НАУКА І МИСТЕЦТВО**

Перейдіть за QR-кодом
або покликанням
і опрацюйте матеріали уроків.

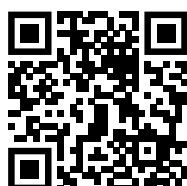
[qr.orioncentr.com.
ua/D4xml](http://qr.orioncentr.com.ua/D4xml)

§ 22.**УЗАГАЛЬНЕННЯ:****«ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО ТА СТАРОДАВНІЙ СВІТ»**

Перейдіть за QR-кодами
або покликаннями і
опрацюйте матеріали уроку.

[qr.orioncentr.
com.ua/O4PJI](http://qr.orioncentr.com.ua/O4PJI)

Виконайте
тестові
завдання.

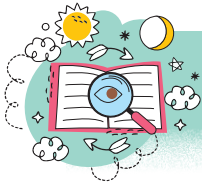
[qr.orioncentr.
com.ua/Wnrim](http://qr.orioncentr.com.ua/Wnrim)

ІСТОРІЯ П'ЯТА: СЕРЕДНЬОВІЧНІ ІМПЕРІЇ

ІСТОРІЯ П'ЯТА: СЕРЕДНЬОВІЧНІ ІМПЕРІЇ

§ 23.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ІМПЕРІЇ. ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ – НАСТУПНИЦЯ РИМУ

Пригадайте. Що таке «імперія»? Які ознаки відрізняють імперію від інших держав? Чи існують імперії у сучасному світі?

1. ІМПЕРІЇ У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

В історії Стародавнього світу ми вже зустрічали такий тип державного устрою, як *імперія*. Найбільш розвинутої форми імперія набула у Стародавньому Римі. Титул «імператор» виник ще за часів Республіки для позначення головнокомандувача війська. За правління Октавіана Августа так стали називати правителя Риму, одночасно використовуючи і титул «**кесар**», що походив від імені Юлія Цезаря. Імперії продовжили існувати і в Середньовіччі.

Як ви вже знаєте, періодизація історії є умовною, тож середньовічні люди не здогадувались про те, що історія Стародавнього Світу скінчилася з падінням Риму. Вони були впевнені, що продовжують жити в Римській імперії, щоправда не в язичницькій, а християнській. Центр імперії змістився на Схід, до Візантії, правитель у Константинополі зберігав титул «**імператора ромеїв**», тобто римлян. Пізніше виникли й інші імперії.

Поміркуймо!

Як ви розумієте вислів Бенджаміна Франкліна: «*Великі імперії, як і великий пиріг, починають кришитися з країв*»? Пригадайте, що стало причиною падіння Римської імперії.

Люди Середньовіччя жили в постійному очікуванні Кінця світу, Другого пришестя Христа та Страшного Суду. Вони з острахом чекали майбутнього. Тому імперія мала згуртувати всі народи задля спільного врятування людських душ. **Сенс існування імперії був насамперед релігійний.** Тож Імперія прагнула не просто до захоплення земель, а поширення власного світогляду, у вигляді «єдино правильної» релігії, серед язичників. Важливим фактором укріплення імперій був саме **монотеїзм** — з ідеї єдиного Бога за логікою впливала ідея єдиного земного правителя.

Таким чином, влада імператора мала Божественне освячення та вважалася священною.

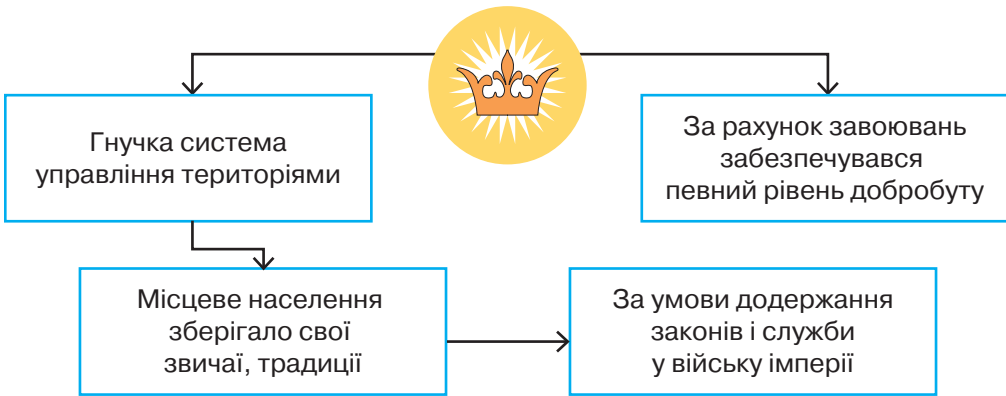
Діємо: практичні завдання

Розгляньте фрагмент картини французького художника Ежена Ленево, яка зображує коронацію французького короля Карла VII в Реймському соборі. Яка роль у події коронації належала церкві? Що може свідчити про релігійний сенс існування імперій? Поміркуйте, чому Рим вважається «столицею» католицизму. За допомогою QR-коду або покликання перейдіть та самостійно створіть хмаринку слів, яка б відобразила сутність імперії як держави.

qr.orioncentr.com.ua/C3CN8

Імперії створювалися шляхом воєнних захоплень. Але їхня єдність трималася не стільки на силі, скільки на інших важелях.

По-перше, імперії створювали гнучку систему управління різними територіями, дозволяючи місцевому населенню зберігати свої мови, звичаї і традиції. Імперія вимагала лише дотримання законів, сплати податків та служби у війську — інші місцеві справи її не турбували. Звісно, народи імперії не були рівними між собою, але нестерпного гноблення вони не відчували. До того ж кордони імперії захищали саме місцеві жителі, тому задля безпеки держави з ними бажано було ладити. По-друге, імперія за рахунок завоювань та розподілу захоплених ресурсів тривалий час забезпечувала певний рівень добробуту.

Але час існування імперій завжди обмежений. Двигуном їхнього розвитку була **експансія** — постійне розширення територій. Вона давала основні ресурси для розвитку імперії, а головне — створювала сам сенс її існування. Як тільки експансія припинялася, імперія починала занепадати і невдовзі або ставала жертвою амбітних сусідів, або розпадалася на менші держави, які утворювалися з її частин.

Варто запам'ятати!

Експансія (від лат. *expansio* — поширення, розширення) — агресивна форма зовнішньої політики, спрямована на постійне розширення територій шляхом приєднання (поглинання) територій інших держав.

2. ІМПЕРАТОРСЬКА ВЛАДА У ВІЗАНТІЇ

Після поділу Римської імперії на дві частини у 395 р. їх доля склалася по-різному. Західна Римська імперія загинула в 476 р., а **Східна Римська імперія** вистояла під тиском варварів *та проіснувала ще тисячу років, суттєво впливаючи на становлення європейської цивілізації*. У межах її кордонів перебували східні провінції колишньої Римської імперії: Мала Азія, Єгипет, Балкани, Сирія, Палестина і частина Південного Кавказу. За старою назвою міста Візантій, на місці якого був збудований величний Константинополь, її теж назвали **Візантійською імперією або Візантією**. Самі візантійці стали іменувати її Імперією ромеїв. Насправді ж це була просто **Римська імперія епохи Середньовіччя**.

Головна особливість цієї імперії виявлялася в тому, що вона спиралась одночасно на три традиції: *культура її була грецькою, релігія — християнською, а державний устрій — римським*. Таке поєднання створило **унікальну цивілізацію, що була одночасно і європейською, і східною**.

Верховна влада в імперії належала імператору, який мав титули кесаря і **василевса** (грецькою — *«імператор»*). Він очолював державний апарат, видавав закони, був верховним суддею та очільником війська. Василевс вважався намісником Бога на Землі і відповідав за свої вчинки тільки перед Богом.

Історичні подробиці

Слово «**басилевс**» («василевс») відоме ще з Мікенської епохи (XV–XI ст. до н. е.) та означало титул людини, що мала владу, не нижче царської. Басилевсом могли називати голову військового союзу племен, своєрідного вождя. Давньогрецький поет Гомер в «Іліаді» пише: «Блага нема в многовладді, — один хай буде державець [koiranos, вождь]; Владар [basileus] один...» (переклад Бориса Тена).

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації визначте, якими повноваженнями володів василевс. Як склалися відносини василевсів із церквою?

Священною вважалася посада василевса, а не людина, яка її обіймає. Така людина мала дбати про загальне благо та забезпечувати в імперії порядок і добробут. Якщо ж цього не вдавалося, в уяві візантійців імператор втрачав Божу підтримку. Василевса зміщували з престолу та, за згодою очільників церкви, військових керівників, вищих чиновників держави, обирали іншого правителя. Тому тривалий час чіткої системи наслідування престолу не існувало. Серед 109 імператорів за всю історію Візантії лише 34 померли власною смертю, перебуваючи на престолі. Інші або загинули, або були вимушені зректися влади.

Поміркуймо!

Подумайте, чому влада василевсів виявлялася досить хиткою. Що, на вашу думку, було більш впливовим — сам титул чи влада конкретної людини?

Згодом потреба більшої стабільності влади сприяла запровадженню **династичного принципу** наслідування престолу всередині імператорської родини. Але чіткого порядку наслідування так і не встановили, тож **династії** змінювалися доволі часто.

У XIII ст. була запроваджена процедура **коронації** та **помазання** свяченою олією імператорів при сходженні на престол, що свідчило про зростання значення Церкви в Імперії.

3. ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВИ І СУСПІЛЬСТВА

Імператорська влада спиралась на дієвий **державний апарат** та **численне чиновництво**. Важливими її важелями були ефективна **система податків** та стала **грошова система**. Економічну міць імперії забезпечував золотий солід.

Спочатку основу армії становило селянське ополчення. Згодом її ядро склали регулярні війська — **тагмати**, до яких здебільшого входили найманці, переважно іноземного походження. Візантія мала флот зі швидких кораблів, оснащених **грецьким вогнем** — горючою сумішшю, що підпалювала ворожі судна.

У Візантії збереглися римські закони. Для їх упорядкування та осучаснення за імператора Юстиніана I був виданий «Звід цивільного права». **«Кодекс Юстиніана»** став основою правової системи Візантії та вплинув на законодавство всієї Європи.

До сьогодні римське право є основою правових систем більшості держав континентальної Європи.

Мовою спілкування візантійської еліти та населення Балкан була грецька. З VI ст. вона набувала ознак офіційної мови влади. *Грецька і римська культура сприймалися як неподільні.* Культурні надбання передавалися за допомогою шкільної освіти, цілком успадкованої від античності.

Відчутним був вплив християнської церкви. Вона була майже частиною державного апарату. Василевси тримали під контролем церковні справи, а Церква забезпечувала єдність християнських підданих та відданість їх імператору. Василевс мав захищати «правильну віру», тобто «православ'я», її суворе дотримання було запорукою єдності імперії.

4. ВІЗАНТІЯ В VI–XII століттях – ГЕОГРАФІЯ ІМПЕРІЇ

Імперія, яка вважала себе Римською, прагнула контролю над європейськими територіями і насамперед Італією. Найбільшої території вона досягла за імператора **Юстиніана I** (527–565 рр.).

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку. Охарактеризуйте зовнішню політику Юстиніана I. Поміркуйте, чим були зумовлені військові перемоги Римської імперії?

Робота з картою

Розгляньте карту «**Європа у другій половині VI ст. Візантія за правління Юстиніана I**», подану в електронному додатку. Визначте, які території входили до складу Візантії наприкінці правління Юстиніана I. Охарактеризуйте зовнішню політику Візантійської імперії.

Імперський наступ зупинився після смерті Юстиніана — більшість італійських земель захопили лангобарди, на Балкани все частіше нападали слов'яни, які доходили до самої столиці. Тривав процес Великого переселення народів — наступними «прибульцями» з Центральної Азії були **авари**. У 626 році вони пограбували північні землі імперії і дісталися Константинополя. Ще однією загрозою були **араби**. Під їхнім тиском Візантія втратила Сирію та Єгипет, а згодом і всю Північну Африку.

Наприкінці VII ст. Візантійська імперія остаточно втратила статус потужної середземноморської держави. Це спричинило зміни в державному управлінні: держава була поділена на військові округи — **фёми**, очолювані військовими керівниками — **стратігами**. Посилилося значення селянського ополчення, найманого війська не вистачало для відсічі ворогів. Вільні селяни та селянські громади стали опорою держави.

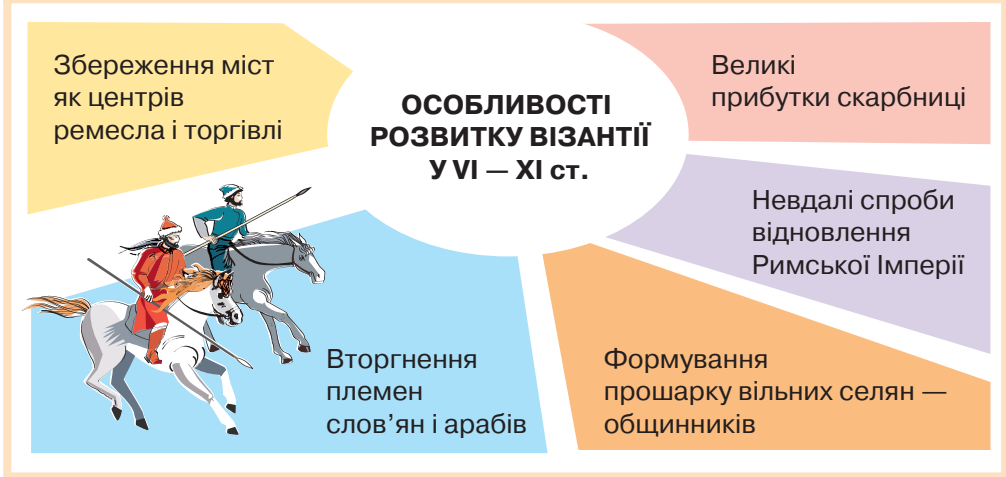
Новий етап піднесення імперії відбувся у IX ст. за часів **Македонської династії**. Її засновник **Василій I** (867–886 рр.) прийшов до влади внаслідок перевороту, але саме він запровадив династичний принцип успадкування престолу. Влада могла переходити тільки до членів імператорської родини. Імператор мав бути «**багрянородним**», тобто народженим у Багряній залі імператорського палацу — це свідчило про законність його правління.

Правління Македонської династії відзначилося успішним захистом власних земель від слов'ян на півночі та арабів на півдні. Територія була розширена за рахунок болгарських земель та повернення північних Сирії і Месопотамії. В XI ст. до Малої Азії прийшли **турки-сельджуки**, але імперії вдавалося стримувати їх тиск. Влада імператорів все ще залишалася сильною.

Щоправда, Візантія вже не сприймалася у Європі як єдино можлива імперія. Але вона залишалася прикладом для наслідування у політичному, культурному і духовному житті.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте схему. Схарактеризуйте особливості розвитку Візантії. За матеріалами параграфу та інфографікою складіть коротку розповідь на тему: «Особливості розвитку Візантії у VI–XI ст.».

5. ВІЗАНТІЯ І СЛОВ'ЯНИ

Під час Великого розселення слов'ян їх племена вдерлися у володіння Візантії на Балканах і в Греції. Згодом вони почали селитися не тільки у північній частині Балканського півострова, а й у внутрішніх районах Греції та навіть у Малій Азії.

Близько 680 р. на землі слов'ян прийшли чергові тюркомовні кочовики — **булгари**. Вони рухалися з Центральної Азії, частина їх оселилася на Волзі і створила там державу **Волзьку Болгарію**. Інша частина, на чолі з ханом Аспарухом, дісталася півночі Балкан, де заснувала державу **Болгарію**. Завойовники швидко змішалися зі слов'янами, але передали їм свою назву. Болгарія вела активні завоювання та відчутно тиснула на Візантію у VIII–IX ст. У 681 р. імперія була вимушена визнати державу, яку історики називають **Перше Болгарське царство**. Сусідство з ромеями суттєво вплинуло на нову державу. У 864 р. болгарський цар Борис прийняв хрещення від візантійців, християнські книжки стали перекладатися на слов'янську мову.

Найбільшого піднесення Болгарія досягла за **царя Симеона** (893–927 рр.). Він носив титул «цар болгар і греків» та навіть змагався за імператорський престол. Але за наступників Симеона Болгарія ослабла. У 1018 р. василевс Василій II Болгаробійця з Македонської династії після тривалої війни приєднав

Болгарію до Візантії. Ці події залишили слід в історії Русі — саме з ними було пов'язане запровадження тут християнства, до якого ми ще повернемося. *Слов'янський світ тісно пов'язаний з Візантією та багато в чому успадкував її традиції. Спосіб життя та світогляд мешканців Східної Європи і сьогодні має відбиток візантійського минулого.*

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Французький історик Жильбер Дагрон: *«Візантія являє собою інший спосіб існування та інший спосіб бути європейцем».*

? Як ви розумієте висловлювання Жильбера Дагрона? Відповідь аргументуйте.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «василевс», «імперія», «експансія», «монотеїзм», «коронація», «тагмати».
2. Якими були особливості державного і суспільного розвитку Візантії?
3. Як змінювалися територіальні межі Візантії впродовж VI–X ст.?

II. Обговоріть у групі

Об'єднайтеся в групи та визначте особливості внутрішньої і зовнішньої політики візантійських імператорів Юстиніана I та Василя I. Результати роботи оформіть у вигляді таблиці.

Імператор, роки правління	Внутрішня політика	Зовнішня політика
Юстиніан I		
Василій I		

III. Мислю творчо

З-поміж візантійських імператорів було чимало правителів, які мали почесний статус і походження. Але принаймні був один випадок, коли до влади прийшов виходець із селянського середовища. Прочитайте статтю Олексія Мустафіна «Імператор-простолодін». Сотник Фока та початок нової доби візантійської історії» на інтернет ресурсі «Історична правда» від 13 травня 2019 року. Підготуйте проект, присвячений сотнику Фоці. Презентуйте його в класі.

qr.orioncentr.com.ua/j4kUg

§ 24.

ФРАНКСЬКА ІМПЕРІЯ НА ЗАХОДІ

Пригадайте. Які племена вторглися до Західної Римської імперії та сприяли її розпаду? Що вам відомо про територію, яку в Римській імперії називали Галлією?

1. КОРОЛІВСТВО ФРАНКІВ

Варварські «королівства», що виникли на руїнах Західної Римської імперії, не були справжніми монархіями. Їх правителі залишалися племінними вождями, яких обирали народні збори. Для зміцнення влади вони запозичили у римлян титул **Rex** — так колись називали римських царів.

З-поміж германських союзів племен найбільшого впливу набули **франки**. Вони займали землі вздовж Рейну, де і сьогодні існує Франкфурт — «місто франків». Першим відомим істориком «Rex» франків у 481 р. став **Хлодвіг** з роду міфічного Меровея. Йому вдалося домогтися визнання своєї влади всіма франкськими племенами та у 486 р. підкорити землі Північної Галлії до річки Луари. Згодом Хлодвіг відібрав у вестготів південну частину Галлії, а на сході поширив свою владу за Рейн. *Так утворилася Франкська держава, яка проіснувала найдовше з усіх варварських «королівств».*

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зображення. Схарактеризуйте особливості розвитку Королівства франків. Самостійно створіть інфографіку, яка б відображала правління Хлодвіга та утворення Франкської держави. За допомогою додаткових джерел інформації, визначте, яка подія покладена в основу зображення № 3.

1. Хлодвіг та його родина. (мініюра з «Великих хронік Франції»).
2. Битва Хлодвіга з вестготами. (мініюра XIV ст.).
3. Хлодвіг і солдат, який розрубує чашу (1350).

Хлодвіг докладав великих зусиль, щоб замінити виборчий принцип наслідування влади династичним, і став засновником **династії Меровінгів**. Щоправда, система передачі влади ще довго не була сталою. По-перше, така передача все ще вимагала формального затвердження народними зборами, а фактично — узгодження з родовою знаттю. По-друге, влада зазвичай переходила не до сина попереднього правителя, а до старшого за віком чоловіка з його роду, найчастіше, до брата. Це часто викликало суперечки і конфлікти всередині панівної династії. Але попри все Франкську державу вже можна вважати **монархією — королівством**, а Хлодвіга — **королем**, хоча сама назва виникне пізніше.

Перетворенню влади Хлодвіга на монархічну сприяло прийняття ним у 498 р. християнства. Після падіння Риму християнська церква в Західній Європі залишилася єдиною впливовою структурою, її підтримка була вирішальною для будь-якого правителя.

« **Робота з джерелом**

В «Історії франків» про хрещення Хлодвіга згадується так:

«Коли він підійшов, готовий хреститися, святий божий <Ремігій> звернувся до нього з такими красномовними словами: „Покірно схили шию, сігамбре, те, що спалював, спали те, що шанував“». Як ви розумієте слова Ремігія?

Сцена хрещення Хлодвіга не раз надихала художників і скульпторів як у Середні віки, так і в пізніший час. Подумайте, чому ця подія викликала таку цікавість. Яке значення вона мала для держави франків?

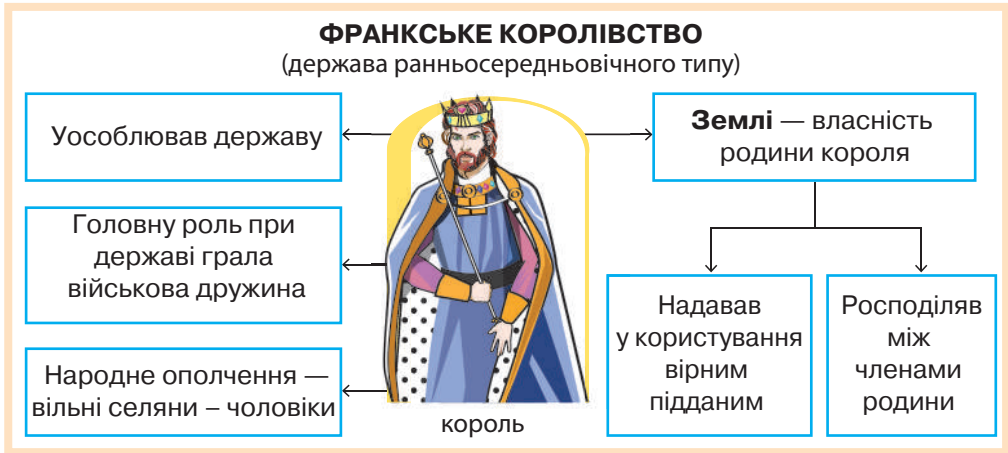
Картина художника із Сен-Жиль (близько 1500)

Через християнство франки стали долучатися до римської культури: латинська мова стала змішуватися з франкською говіркою, і це поклало початок **старофранцузькій мові**. А головне — ідея освячення влади Богом зміцнила королівську владу.

Франкське королівство було типовою державою **«ранньо-середньовічного типу»**.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку, подану на наступній сторінці. За допомогою матеріалів параграфу та інфографіки охарактеризуйте Франкське королівство як державу ранньосередньовічного типу. Які особливості управління вона мала?

Для контролю над регіонами країни король призначав свого представника — **графа**. Як правило, граф походив з місцевої родової знаті та відповідав за збирання податків з населення і військовий захист графства.

За правління Хлодвіга була записана перша збірка законів франків — «Салічна правда». При пануванні звичаєвого права поява «Салічної правди» свідчила про прагнення королів контролювати суд. Король сам був вищим суддею в державі і тепер мав керуватися тільки тими звичаями, що увійшли до збірки, а також впливати на їх пояснення.

« **Робота з джерелом**

Стаття 58. «Про жмені землі» передбачає випадок, коли збіднілий родич не міг допомогти своєму родичу у сплаті вергельда (судового штрафу): «Якщо ж хто з них виявиться занадто бідним, щоб заплатити свою частку, він повинен у свою чергу кинути жменю землі на когось із заможніших, щоб той сплатив усе по закону».

Стаття 60. «Про бажання відмовитися від родини» висловлює прагнення з боку більш заможних членів родини вийти з союзу родичів; публічна відмова від родичів у судовому засіданні звільняла від співприсяжництва, від участі в сплаті та отриманні вергельда, від спадщини і від інших відносин з родичами.

? Поміркуйте, чи можна вважати «Салічну правду» законом у сучасному розумінні цього слова. Що у поданих статтях свідчить про те, що «Салічна правда» була просто записом старовинних звичаїв франків?

Саме слово «**франк**» поступово набуло значення «**вільна людина**». Після завоювання Галлії майже кожен отримав земельну ділянку. Найбільші земельні володіння були у короля, великі маєтки мали родова знать і церква. У великих господарствах, як і за часів Риму, працювали раби й колони.

2. ОСОБЛИВОСТІ ЗАХІДНОЇ ЦЕРКВИ

Після падіння Західної Римської імперії на певний час єдиною дієвою організацією у Західній Європі лишилася християнська церква. Християнська громада — парафія — очолювалася священником, кілька парафій утворювали єпископство, а кілька єпископств — архієпископство. На верхівці ієрархії був **Папа Римський**. Папи стали не тільки духовними, а й світськими володарями. У 756 р. в Італії утворилася **Папська держава**.

?

Поміркуймо!

Папська держава за формою правління була теократичною державою. Деякі дослідники вважають, що така форма правління, як «*теократія*» — від *Theos* (Бог) і *Kratos* (Влада), що у підсумку трактується як «*Влада Бога*» або «*Божественна влада*», дуже схожа з монархією чи диктатурою.

Поміркуйте, чи згодні ви з цим твердженням. Відповідь аргументуйте.

Частина служителів Церкви правили службу та жили серед мирян — у селах і містах. Їх називали «**білим духовенством**». Другу частину складало **чорне духовенство**, або **чернецтво**. Перші **ченці-самітники** з'явилися у пустелях Сирії та Єгипту. У міру збільшення їх кількості вони почали утворювати **громади** — **монастирі**, у яких набували досвіду спільного праведного життя. Правила такого життя були прописані у **монастирських статутах**. Найбільш популярним на Заході став статут, написаний на початку VI ст. **Бенедиктом Нурсійським**. **Монахи-бенедиктинці** відмовлялись від родини та власності, мали дотримуватися суворої дисципліни, проводити життя у молитві та важкій фізичній праці задля забезпечення монастирської громади.

На Заході великі монастирі називались **абатствами**, їх очолювали **абати**.

Потужним осередком християнства була Ірландія, де воно закріпилося від римських часів та зберігалось у численних монастирях. Ірландська церква володіла стародавніми рукописами, зберігала давні знання та мистецькі здобутки, а також дивним чином мала деякі дохристиянські риси у своєму світогляді та обрядах. У VI–IX ст. саме ірландські ченці засновували монастирі у багатьох регіонах Європи.

?

Поміркуймо!

Девізом Ордену бенедиктинців є вислів: «*Молись і працюй*» (лат. *Ora et labora*). Про які правила життя членів Ордену свідчить цей девіз? Подумайте, яким чином Орден перетворився на одного з найбільших землевласників.

Церква активно розповсюджувала християнство серед язичників — варварів. Замість віри у старих богів і героїв вона намагалася запровадити культ численних святих та мучеників. Із 532 р. церква запропонувала нове літочислення — від Різдва Христового. Це привело до нових дат церковних свят і змін в уявленнях про час узагалі.

Поміркуймо!

Подумайте, чи потрібна була правителям підтримка церкви. Що дало можливість церкві ставати впливовішою і розширювати свою владу?

3. ІМПЕРІЯ КАРОЛІНГІВ

Після смерті Хлодвіга відсутність сталої традиції наслідування престолу призвела до численних конфліктів між Меровінгами. Внаслідок послаблення королівської влади став посилюватися вплив **майордомів** — управителів королівського двору. Згодом вони фактично перебрали на себе владу у країні. Початок цьому процесу поклав **Карл Мартелл** (715–741 рр.). На його правління припала поява в Європі нового ворога. У 732 р. в битві біля міста Пуатьє Карл Мартелл розгромив арабів та зупинив їх просування в Європу з Піренейського півострова, який вони до того часу завоювали.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку. Визначте, яким було становище війська в імперії франків. Які права і обов'язки мали кіннотники та учасники ополчення?

Кіннотники

- Отримували за службу земельні наділи

→ • Мали займатися військовою справою та придбати коня і зброю

→ • Землю надавали пожиттєво за умови військової служби

Вільні селяни — основа традиційного ополчення

→ • Згодом почали передавати у спадок, якщо нащадки власника також нестимуть військову службу

→ • **Бенефіцій**

→ **Феод**

Варто запам'ятати!

Бенефіцій (лат. *beneficium* — *благодіяння*) — у Західній Європі VIII–XII ст. форма умовного земельного користування, що надавалась королем, або великим землевласником з умовою виконання одержувачем певних обов'язків, найчастіше військової служби. Бенефіцій був дійсним до смерті одержувача.

Феод — спадкове земельне володіння, за яке потрібно було нести службу (переважно військову) та інші повинності. Бенефіцій, що передався у спадок.

Син Карла Мартелла, майордом **Піпін Короткий**, вирішив скинути Меровінгів і зайняти трон. Задля надання законності цьому акту він звернувся за підтримкою до Папи Римського та отримав його благословення. Це стало вирішальним аргументом на зборах франкської знаті в Суассоні у 751 р., де Піпіна проголосили королем. Щоб освятити королівську владу, посланець Папи здійснив обряд помазання на престол — уперше європейський монарх став **«помазанником Божим»**, його влада була освячена церквою.

Піпін Короткий віддячив Папі — у 754 р. він розгромив лангобардів в Італії та подарував йому завойовані землі, на яких і була утворена **Папська держава**, де Папам належала світська влада. Після цього претензії папства на владу над західним християнським світом, причому не тільки духовну, а й світську, суттєво зросли.

Від коронування Піпіна Короткого почалася нова королівська династія **Каролінгів** — за ім'ям його сина Карла, який пізніше отримає прізвисько Великий. Від його імені походить і сам титул **«король»**.

Карл Великий був королем франків понад 40 років (768–814 рр.). За його правління королівство значно розширилося. Карл остаточно ліквідував Лангобардське королівство та доєднав до своїх володінь більшу частину Італії.

Великого напруження потребувала боротьба з новими кочовиками з Центральної Азії — аварами, які осіли на Дунаї та дошкуляли постійними грабіжницькими нападами. Знищення Аварського каганату принесло франкам нові територіальні здобутки. У Східній Європі франки зіткнулися зі слов'янами, що проживали на Ельбі. Частина їхніх племен стали союзниками Карла, а інші визнали свою залежність. Єдиною невдачею Карла була війна з арабами в Іспанії. Похід 778 р. закінчився поразкою. Згодом Карлу вдалося завоювати лише невелику область на південь від Піренейських гір.

Робота з картою

Розгляньте карту «**Імперія Карла Великого**», подану в е-додатку, і дайте відповіді на запитання.

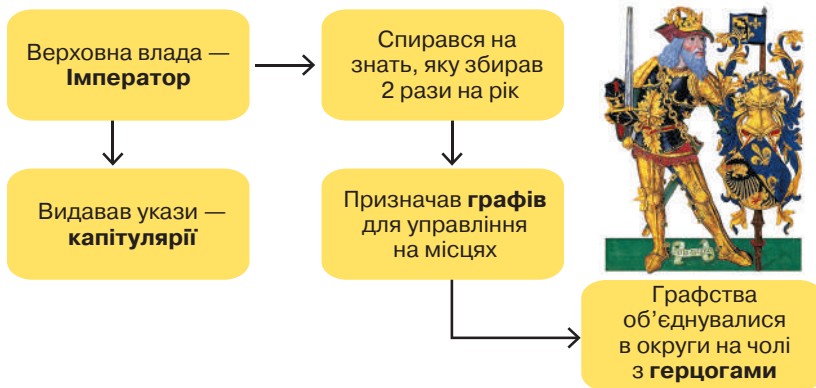
- Які землі об'єднувало Франкське королівство на початку правління Карла Великого?
- Які землі і народи були підкорені Карлом Великим за період його правління? Яке місто було столицею Карла? Які походи здійснив Карл Великий за своє правління?
- Подумайте, чому Карла Великого називають «імператором Заходу».

У підсумку влада Карла Великого поширилася майже на всі християнські землі в Європі, а володіння наблизилися до розмірів Західної Римської імперії. Природно, що виникла ідея проголошення короля франків імператором.

У 800 р. у соборі Св. Петра в Римі Папа Римський коронував Карла Великого та проголосив його імператором. Виникла Західна імперія. Насправді могутність цієї імперії була дуже перебільшена. До неї не входили Британія, Іспанія та Південна Італія. Вона не мала чітких кордонів. Постійної столиці в Карла, як і раніше, не було. Він весь час пересувався країною. Пізніше імператорський палац було побудовано в містечку Аахен.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку. Яку назву доречно їй дати? На основі інфографіки складіть коротку історичну довідку для української Вікіпедії.

Скориставшись матеріалами параграфу і уривком, поданим у е-додатку, виконайте творче завдання. Уявіть себе ведучим / ведучою історичної телепередачі. Яку інформацію про Карла Великого ви б підготували для випуску передачі на тему «Карл Великий — імператор Заходу»? Підберіть для вашої інформації відповідні ілюстрації, скориставшись додатковими джерелами інформації.

Карл Великий приділяв увагу освіті, будівництву та книгописанню завдяки намаганням копіювати античні культурні зразки. Історики назвуть цей період «Каролінгським відродженням».

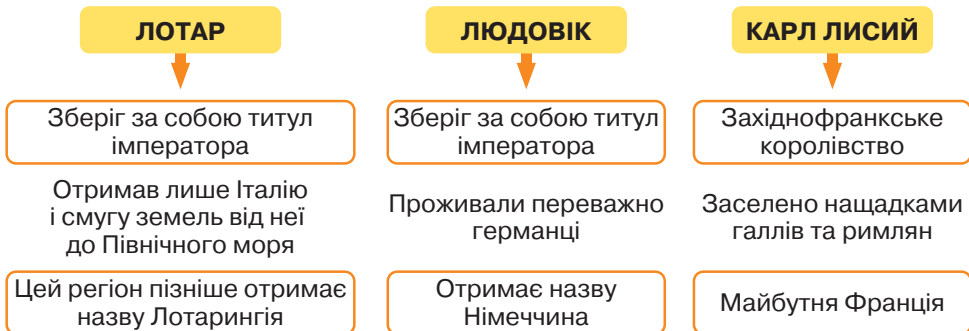
Карл Великий намагався зробити титул імператора спадковим. Для цього ще за свого життя, у 813 р., він передав його своєму сину Людовику. Так само Людовик пізніше вчинив зі своїм старшим сином Лотарем. Але далі виникли проблеми. По-перше, кожен передачу імператорського престолу треба було узгоджувати з Папою Римським, бо без процедури коронації вона не вважалася законною. По-друге, за старим звичаєм, кожен син мав отримувати частину батьківської спадщини. Тож інші сини Людовика заявили свої претензії на окремі королівства. До того ж різні регіони імперії не відчували культурної та господарської єдності — надто різними були народи, що їх населяли.

У 843 р. онуки Карла Великого уклали **Верденський договір** щодо поділу володінь.

Карл Великий пам'ятник
у м. Франкфурт-на-Майні
(Німеччина, XIX ст.)

ВЕРДЕНСЬКИЙ ДОГОВІР

Утворені королівства були слабкими, вони перетворились на сукупність володінь герцогів, графів та єпископів. Сильна королівська влада була їм не потрібна — кожен з них мав власні війська, суд та канцелярію, встановлюючи свої правила життя і часто воюючи між собою. Влада королів стала формальною.

4. НОВІ ЗАВОЮВАННЯ В ЄВРОПІ

У часи занепаду і розпаду Західної імперії Європа зазнала нових варварських нападів. Це були останні хвилі Великого

переселення народів. Першою групою стали північні германські племена зі Скандинавії. В Європі їх називали **норманами** — «**північними людьми**». Насправді це були племена датчан, шведів та норвежців. Вони вміли будувати кораблі, які були найдосконалішими у тогочасному світі — легкі, добре керовані і стійкі на воді, оснащені веслами та вітрилами. Такі судна могли плавати на далекі відстані, долати мілководні річки, їх легко було перетягати суходолом.

Поміркуймо!

Подумайте, які причини могли спонукати норманів до початку завойовницьких походів.

Норманські воїни, очолювані вождами — **конунгами**, користувались якісною залізною зброєю, добре знали морську справу та були вправними, мужніми і безжальними. Норманів, які здійснювали морські грабіжницькі походи, називали **вікінгами**. Перші великі напади вікінгів на Західну Європу відбулися у VIII ст. Їх зазнали Англія, Шотландія та Ірландія. Згодом вікінги-датчани стали влаштовувати у Британії свої бази та постійні поселення. Англійський король **Альфред Великий** (871–900 рр.) був вимушений погодитись на поділ країни — частина, заселена норманами, отримала назву **Денло**, або «**Область датського права**». Небезпечне сусідство спонукало Альфреда до створення професійного війська та морського флоту і будівництва системи фортець — бургів. Для утримання війська був запроваджений окремий податок, він так і називався — «**датські гроші**». На деякий час вікінгів вдалося вигнати з Британії та об'єднати країну в єдине **Англійське королівство**.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте 3D-сцену від платформи Mozaik «Вожді вікінгів X ст.». Опишіть зовнішність і спосіб життя вікінгів. Порівняйте історичний образ з образами, які пропонують глядачам сучасні історичні художні фільми про варварів. Скориставшись картою, поданою на шмуці цього розділу (с. 109), визначте основні напрямки їх просування Європою.

qr.orioncentr.com.ua/deUnh

qr.orioncentr.com.ua/tLDre

Нищівні набіги норманів прискорили розпад Франкської імперії. Вони наводили жах на населення, яке вважало їх посланцями диявола. У X ст. вікінги заснували у Північній Франції своє герцогство — **Нормандію**. Звідси вони здійснювали походи в Середземне море, завоювали Південну Італію і Сицилію, об'єднавши їх в XI ст. у **Сицилійське королівство**. У цей же час датський король **Кнут Великий** знову підкорив Англію, утворивши спільну державу з Данії, Норвегії та Англії. Але після його смерті ця держава розпалася, англійська корона дісталася нащадку Альфреда Великого **Едварду Сповіднику**.

*** Стоп. Фейк

Існує думка, що вікінги на чолі з конунгом Лейвом Щасливим досягали під час походів землі Віндланд («земля винограду») — узбережжя Північної Америки. За допомогою мережі Інтернет пошукайте підтвердження теорії, що вікінги «відкрили» Америку раніше від Христофора Колумба. Визначте, фактом чи фейком є ця думка.

Пам'ятник Лейву Щасливому
на поштової марці США (1968)

Нормани плавали не тільки на захід, а й на схід — до південного узбережжя Балтики. Через річки Ладугу, Неву, Волхов вони дісталися земель слов'ян. Більш за все їх цікавили **торгові шляхи**: з Балтики по Волзі до арабської столиці Багдада та по Дніпру і Чорному морю до Константинополя (так званий **шлях «із варяг у греки»**). Слов'яни називали норманів **варягами**.

В XI ст. напади норманів поступово припинилися. Вони нарешті утворили держави у Скандинавії: першим утворилося **Датське королівство**, а згодом **Шведське й Норвезьке**. Укріпленню королівств сприяло прийняття норманами християнства на межі X–XI ст.

Останнім актом стало **норманське завоювання Англії**. Бездітний король Едвард Сповідник заповів англійський трон своєму родичу — герцогу Нормандії Вільгельму. Але після смерті короля, англійська знать обрала королем авторитетного графа Гарольда. У 1066 р. військо Вільгельма висадилося на півдні Англії й завдало поразки англійцям біля міста Гастингс. Гарольд загинув, а герцог Нормандії став королем Англії, відомим як **Вільгельм Завойовник**.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання перейдіть на онлайн-платформу Mozaik 3D та перегляньте 3D-анімацію. На основі матеріалів сцени визначте, як відбувалися події битви при Гастінгсі.

qr.orioncentr.com.ua/kfBw5

Крім норманів, небезпеку для Європи у IX ст. створили кочовики, які останніми прийшли зі Сходу, — **мадяри**, або **угри**. Щороку вони здійснювали нищівні набіги на німецькі землі. Зрештою в 955 р. військо німецького короля завдало їм поразки на річці Лех. Після цього мадярські набіги припинилися. Угорці оселились на Дунаї й почали переходити до осілого способу життя. Провідну роль серед угорської знаті відігравав рід Арпадів. У 977 р. князь Вайка з цього роду хрестився, отримавши християнське ім'я **Стефан (Іштван)**. У 1000 р. він був коронований. Так виникло **Угорське королівство**.

Посилилося також просування на захід слов'ян. У VIII ст. між Дунаєм та Адріатичним морем оселилися **хорвати**, які потрапили під владу франків. Поступово вони приймуть християнство, а в 925 р. утворять королівство. Ще раніше, у 870 р., племена **чехів** створили державу **Велику Моравію**.

ЗАПИТАННЯ / ЗАВДАННЯ**I. Знаю й систематизую нову інформацію**

1. Поясніть поняття: «граф», «франк», «Папська область», «абат», «майордом», «феод», «серв», «аллод», «варяги», «денло».
2. У якому році було укладено Верденський договір? З якою метою його підписали?

II. Обговоріть у групі

Об'єднайтеся у три групи. Складіть історичні портрети діячів:

- 1) Хлодвіг; 2) Карл Мартелл; 3) Піпін Короткий.

Розкрийте такі питання:

- а) внутрішня політика; б) зовнішня політика; в) історична роль.

III. Мислю творчо

Уявіть себе дослідником / дослідницею «Салічної правди». Які недоліки та переваги має ця збірка законів? Яких галузей суспільного життя стосуються записані в ній правила? Чи можна вважати «Салічну правду» повноцінним кодексом законів?

§ 25.

АРАБСЬКИЙ ХАЛІФАТ

Пригадайте. Де знаходиться Аравійський півострів? Які особливості арабської культури та релігії вам відомі?

1. АРАБСЬКІ ПЛЕМЕНА. ПРОРОК МУХАММЕД І ВИНИКНЕННЯ ІСЛАМУ

На південь від Візантійської імперії був розташований Аравійський півострів — територія посушливого степу та безводної пустелі. Населяли його племена **арабів-семітів**, що були споріднені з асирійцями, фінікійцями та євреями.

Оскільки умов для землеробства в Аравії не було, араби були **кочовиками-бедуїнами** і випасали у степах стада верблюдів, кіз та овець. Тільки на заході і півдні півострова, у Хіджазі та Ємені, були оазиси, де вирощували ячмінь, виноград та фінікові пальми.

Вздовж південно-західного узбережжя Червоного моря пролягав караванний шлях, важливий для торгівлі Візантії з Індією і Китаєм. Тут виникли міста, найважливішим з яких було місто **Мекка**. Воно ж стало головним релігійним центром арабів, де було розташоване головне святилище — чотирикутний храм **Кааба** (арабською «куб»). У стіну храму був вбудований «**чорний камінь**», який упав з неба, скоріш за все це був уламок метеорита. Араби сповідували язичництво, хоч деякі з них були знайомі і з юдаїзмом та християнством.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду 1 або покликання перейдіть на сайт Духовного управління мусульман Криму. Перегляньте відео та ознайомтеся з матеріалами сайту. Напишіть коротку історичну довідку про особливості релігії ісламу, спираючись на матеріали сайту та текст параграфа. За допомогою QR-коду 2 або покликання, перегляньте 3D-сцену від Mozaik «Кааба (Мекка)».

1

qr.orioncentr.
com.ua/xwsAY

2

qr.orioncentr.
com.ua/Nff8h

У VII ст. серед арабів поширюється нова релігія — **іслам** (арабською — «**покірність**»). Засновником ісламу був Мухаммед, який вважав себе пророком Бога, як до нього були Авраам, Мойсей та Ісус Христос. В основі проповіді ісламу лежало твердження про існування лише одного Бога — **Аллаха**. Обов'язком людини було підкорятися Аллаху та виконувати його волю, а всі, хто приймав нову віру, ставали **мусульманами**, тобто «покірними Богу».

Після смерті Мухаммеда записи його проповідей були зібрані в одну книгу — **Коран** («читання»), який став священною книгою мусульман. Іслам створив умови для об'єднання арабських племен в одну державу та сприяв їх культурному піднесенню. Сьогодні іслам є однією зі **світових релігій** поряд з буддизмом і християнством.

2. УТВОРЕННЯ ХАЛІФАТУ ТА ПЕРШІ ХАЛІФИ

Спочатку мешканці Мекки поставилися до проповіді Мухаммеда вороже і він був змушений у 622 р. переселитися зі своїми прихильниками у місто Ясріб. Із цієї події, яку назвали **Хіджра** («переселення»), ведеться відлік мусульманського літочислення. В Ясрібі Мухаммеда підтримали, тому місто отримало назву **Медина** — «місто пророка». Тут був збудований перший мусульманський храм — **мечеть**.

До 630 р. тривала війна з Меккою, яка закінчилася перемогою мусульман. Мухаммед повернувся до Мекки, прибрав ідолів з Кааби та проголосив її головною святинєю ісламу. Арабські племена й міста швидко стали приймати нову віру і визнавати владу Пророка. Так Мухаммед став очільником Арабської держави і головою всіх мусульман.

Мухаммед встановлює Чорний камінь 605 року (мініатюра з «Джамі ал-Таварих» Рашида ад-Діна, 1315)

632 р.
Мухаммед
помер

Найближчі прихильники Пророка вирішили обрати халіфа — «заступника Пророка»

Першим халіфом був обраний Абу-Бакр

Три його наступники — Омар, Осман та Алі — були родичами або найближчими соратниками Мухаммеда

Їхнє правління (632–661 рр.) називають часами «праведних халіфів»

« Робота з джерелом

Із заповіту (послання) Абу Бакр ас-Сиддіка:

«В ім'я Аллаха, Милостивого, Милосердного! Це останній заповіт Абу Бакра ібн Кухафи перед його розлукою з цим світом і переходом у світ вічний... Я ставлю керувати вами Умара (Омара) ібн аль-Хаттаба, не бажаючи вам нічого, крім блага. Згідно мого знання, він терплячий і справедливий — така моя думка про нього. Однак він може виявитися несправедливим і змінитися — адже я не знаю сокровенного. У будь-якому випадку я хотів лише блага, і кожній людині дістанеться лише те, що вона придбала: скоро дізнаються ті, які чинять несправедливо, куди вони повернуться».

? Подумайте, чим керувався Абу Бакр, призначаючи свого наступника. Як релігія впливала на політику та рішення «праведних халіфів»?

Найбільші завоювання здійснив **халіф Омар**. Він відібрав у візантійців Сирію та Палестину, посиливши свою владу в Дамаску та Єрусалимі. Після цього був підкорений Єгипет, а потім Лівія. Одночасно у персів була відвойована Месопотамія, а згодом Вірменія. Арабський халіфат став мусульманською імперією та простягнувся від Північної Африки до Центральної Азії.

Швидке утворення величезної імперії пояснювалось низкою причин. По-перше, араби мали військову перевагу — їх військо було численним і рухливим, в основі його була добре озброєна кіннота. По-друге, завоювання здійснювалися під гаслом «джихаду», священної війни заради Аллаха та перемоги ісламу. Це надихало арабських воїнів. По-третє, Осман зробив військо професійним — замість того, щоб розподіляти землю між воїнами, він оголосив усю землю власністю халіфа, а за службу у війську встановив щорічну плату. Тому у Халіфаті не виникла родова аристократія, що могла скласти конкуренцію владі халіфа.

На завойованих землях араби зберегли місцеву адміністрацію, підкорені народи зберігали свої мови та звичаї. Іслам знаходив серед неарабського населення багато прибічників.

Навіть релігійна політика арабів була гнучкою: християнське та юдейське населення звісно не мало рівних прав з мусульманами та на відміну від них сплачувало податки, але крім цього ніяких утисків не зазнавало.

Робота з картою

Розгляньте карту «**Арабські завоювання. Халіфат Омейядів**», подану в е-додатку. Порівняйте територіальні межі Арабського халіфату часів Мухаммеда та періоду правління халіфів. Визначте напрямки завойовницьких походів та місця визначних битв.

3. ХАЛІФАТ ОМЕЯДІВ

За останнього «праведного халіфа» Алі в Халіфаті сталася міжусобиця. Він був найближчим родичем Мухаммеда чоловічої статі, тому його прибічники стали наполягати на тому, що далі халіфи мають обиратися тільки з прямих родичів Пророка та утворити династію. Це суперечило мусульманській традиції, згідно з якою очільником **громади** — **умми**, чи держави, може бути обраний будь-який праведний та поважний мусульманин. Прихильники Алі назвали себе **шиїтами** (від слова «*шиа*» — група) і вчинили заколот, убивши попереднього халіфа Османа. Проти них виступили захисники традицій та ортодоксального ісламу — **суніти**, їх лідером став намісник Сирії **Муавія з роду Омейядів**.

У 661 р. Муавія переміг, Алі був убитий і в Халіфаті встановилася **династія Омейядів**, халіфи якої будуть правити до 750 року. Столицею Халіфату стало місто Дамаск. Уся релігійна, військова та державна влада була зосереджена в руках халіфа. Йому ж належала вся земля, яку він міг давати у користування на свій розсуд. Регіонами керували **намісники** — **еміри**, яких призначали переважно з родичів халіфа. Опорою Халіфату було військо та численні чиновники.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/kjsBW

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте 3D-сцену на платформі Mozaik. Зробіть висновки про особливості військового мистецтва арабів. Що, на вашу думку, сприяло вдалим завоюванням арабських халіфів у VII–IX століттях?

Омейяди продовжили розширення Халіфату. Вони підкорили всю Центральну Азію та північно-західну частину Індії, повністю захопили узбережжя Північної Африки. Болісних ударів зазнала Візантія, арабське військо двічі тримало в облозі Константинополь, але знищити імперію йому не вдалося.

На початку VIII ст. араби вдерлися на Піренейський півострів та знищили Вестготське королівство. Почалося тривале панування Халіфату над Піренеями. Після цього була зроблена спроба вторгнення до Королівства франків, але відомий вам Карл Мартелл у 732 р. завдав арабському війську поразки при Пуатьє, і подальше просування арабів Європою було зупинене. Тепер володіння Арабського халіфату перебували на трьох континентах — від Індії до Атлантичного океану. Саме тоді з'явилося поняття «арабський світ».

4. ХАЛІФАТ АББАСИДІВ

Із часом у Халіфаті Омейядів стали накопичуватися проблеми. Вони були викликані швидким розширенням території та стрімким зростанням кількості мусульман неарабського походження.

У 747 р. на території Персії вибухнуло повстання, внаслідок якого був проголошений новий халіф з роду аль-Аббаса, родича Пророка. Так у 750 р. було засновано династію **Аббасидів**, яка проіснувала понад 500 років. Столиця Халіфату була перенесена до спеціально для цього збудованого в Месопотамії міста — Багдада. Єдиною територією, яка не визнала нову династію, була

Іспанія, де один з уцілілих Омейядів заснував незалежну мусульманську державу — **Кордовський халіфат**.

Аббасиди не проводили активної завоювницької політики та зосередились на внутрішніх справах Халіфату. Розквіт Халіфату припав на правління **Гарун аль Рашида (786–809 рр.)**, саме з ним пов'язують появу знаменитої книги «Тисяча й одна ніч».

Але, як нам уже відомо, припинення експансії завжди віщує кінець імперії. За Іспанією Аббасиди поступово втратили Єгипет та Північну Африку, де їх намісники стали самостійними халіфами. З X ст. зі сходу посилювався тиск тюркських племен, у Малій Азії з'явилися **турки-сельджуки**. Впливові чиновники та воєначальники стали намагатись передавати свої посади у спадок і перетворювались на аристократію. Все це послаблювало Халіфат і робило його вразливим.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «семіти», «Кааба», «іслам», «Коран», «Хіджра», «халіф», «шиїти», «суніти», «емір».
2. Охарактеризуйте період правління халіфа Омара. Створіть його історичний портрет.

II. Обговоріть у групі

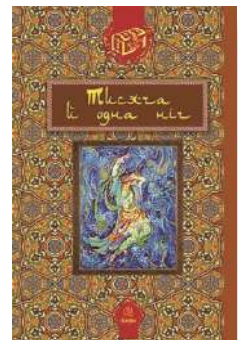
Об'єднайтеся у групи. Користуючись матеріалами параграфа, заповніть у нотатнику або зошиті порівняльну таблицю.

Халіф	Період існування	Територія халіфату	Особливості правління	Переривники династії
Омейяди				
Аббасиди				

III. Мислю творчо

Уявіть себе дослідником / дослідницею середньовічної історії та прочитайте в або покликання додатку до підручника одну з історій «Тисяча і однієї ночі». Перекажіть казку в класі. Чого вчить обрана вами історія та які особливості культури Арабського халіфату відображає?

Обкладинка українського видання казок «Тисяча й одна ніч»
(видавництво «Навчальна книга Богдан»,
переклад з арабської, впорядкування, коментарі та глосарій
Валерія Рибалкіна)

§ 26.

СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ ТА ЇЇ СУСИДИ

Пригадайте. Якою була доля Священної Римської імперії? Подумайте, чому Візантію протягом її існування називали «імперією ромеїв».

1. НІМЕЦЬКЕ КОРОЛІВСТВО ТА ВІДРОДЖЕННЯ ІМПЕРІЇ

Східно-Франкське королівство, що виникло у 843 р. після розпаду Франкської імперії, стало основою для утворення **Німецького королівства**. До 911 р. ним правили Каролінги, нащадки Карла Великого, але їхня влада виявилася слабкою. У 919 р. місцеві герцоги, графи та єпископи обрали королем герцога Саксонії Генріха. Так утворилася вже не франкська, а **саксонська династія**, королівство перетворилось на Німецьке.

Основною проблемою нового короля стала постійна боротьба з кочовиками — *мадярами*. Вона була успішною, зміцнила авторитет Генріха і дозволила після його смерті обрати королем його сина **Оттона I (936–973 рр.)**.

Оттон I заходився знову відроджувати Західну Римську імперію, яка мала стати спадкоємицею Франкської імперії Карла Великого. У 962 р. він надав допомогу Папі Римському в збереженні Папської держави та привів військо до Риму, де був *коронований імператорською короною*.

Поміркуймо!

Яке значення мала коронація Оттона I? Подумайте, чим відрізнялася відроджена Оттоном I імперія від колишньої Західної Римської імперії. В яких умовах виникла нова держава?

Діємо: практичні завдання

Роздивіться зображення Оттона I з «Хроніки саксів і Тюрингів» (бл. 1530–1535 рр.) авторства Лукаса Кранаха Старшого, а також з допомогою QR-кода або покликання перегляньте відео. Які елементи картини свідчать про імператорську владу Оттона? За допомогою додаткових джерел інформації, з'ясуйте значення герба, на якому стоїть імператор.

qr.orioncentr.com.ua/dk80C

Відео «Оттон I»

Закріпившись в Італії, Оттону I вдалося домогтися шлюбу свого сина, у майбутньому Оттона II, з візантійською принцесою Феофаною. Це свідчило про визнання візантійським імператором імперії на Заході. Так була відроджена імперія, що включала Німеччину та Північну Італію. Її імператори вважали себе спадкоємцями Риму, а до їхніх планів входило панування над усім християнським світом. Тому імперію з XII ст. іменували **Священною Римською імперією**.

Онук першого імператора та син візантійської принцеси **Оттон III** (983–1002 рр.) намагався побудувати свою імперію за візантійським зразком та зробити її централізованою. Він перемістив свою резиденцію до Риму і відчував себе справжнім римським імператором. Але римляни не сприймали владу германців і чинили спротив. Після несподіваної смерті Оттона III у 22-річному віці імперія поступово втратила перспективи розвитку.

2. СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ І ЦЕРКВА

Як і будь-яка середньовічна імперія, Священна Римська імперія мала виконувати насамперед релігійну місію — *бути захисницею християнства та християнської церкви*. Оттон I почав роздавати єпископам і абатам земельні володіння (разом з селянами) та надавати їм широкі привілеї. Поступово церква все більше потрапляла в залежність від світських володарів. Оскільки церковні посади давали чималі доходи, поширилася практика їх купівлі за гроші — **симонія**. Єпископи стали великими землевласниками, моральний рівень духівництва занепав — здавалося, що церква вже ніколи не стане самостійною силою.

В XI ст. відбувся остаточний поділ християнської церкви — **Великий розкол**.

Відмінності між східною і західною церквами стосувалися тлумачення християнського вчення, обрядів, організації церкви та її підпорядкування

1054 р.

Посланці Папи до Константинопольського патріарха не дійшли згоди з ним з богословських питань та проголосили про відлучення Патріарха від церкви. У відповідь Патріарх прокляв Папу та його послів.

Західна церква стала називатись **католицькою** (або римо-католицькою) — «вселенською»

Східна церква стала називатись **православною** — «істинною»

Усі ці події потребували від очільників церкви заходів з подолання кризи та повернення авторитету церкви. У 1073 р. новий Папа Григорій VII проголосив низку реформ.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку. Охарактеризуйте реформи Григорія VII. Визначте, яким був їх вплив на стосунки між церквою та світською владою.

РЕФОРМИ ПАПИ ГРИГОРІЯ VII

Заборонив втручання у призначення церковних ієрархів світських осіб, у тому числі імператорів

Для обґрунтування претензій папства на світську владу над західним світом була використана підробка

Колегія кардиналів

«Константинів дар»

Обирала Папу

Папа призначав на вищі церковні посади

Від імені першого християнського імператора Константина йшлося про передачу влади над всією Західною Римською імперією єпископу Риму

**ВЛАДА ПАПИ
ПРОГОЛОШУВАЛАСЯ ВИЩОЮ
ЗА ІМПЕРАТОРСЬКУ**

Реформи Григорія VII призвели до конфлікту з імператором Генріхом IV (1056–1106 рр.), який спробував усунути Папу з престолу і навіть арештувати його. Але у відповідь Папа *відлучив імператора від церкви* — страшнішого покарання не було у християнському світі. Людина, піддана **анафемі (відлученню)**, не тільки позбавлялася можливості здійснювати релігійні обряди, а й втрачала своє місце у суспільстві. Князі і герцоги відмовились визнавати імператора й розпочали війну проти нього. Генріх був змушений у січні 1077 р. пішки прямувати до замку **Каносса** в Італії, де на той час перебував Папа, та, кілька днів простоявши перед зачищеною брамою, принести каяття в обмін на зняття відлучення.

Діємо: практичні завдання

Сьогодні існує крилатий вислів «йти до Каносси». Поміркуйте, яке значення він має. За допомогою додаткових джерел інформації укладіть інфографіку «Ходіння Генріха до Каносси». Чому цю подію також називають «Каносське приниження»? Про які особливості тогочасної духовної та світської влади можна зробити висновки з цієї події?

Едуард Швойзер.
Генріх у Каноссі (1862)

Це не була остаточна перемога — боротьба між Папами та імператорами тривала більше ста років з перемінним успіхом. Вона отримала назву «**боротьба за інвеституру**» — право призначення на певні посади та надання власності. В середині XIII ст. **Папи вийшли з неї переможцями, влада імператорів, а разом з нею і держава, були послаблені.**

3. СУСІДИ СВЯЩЕННОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Священна Римська імперія складалася з трьох королівств, які швидше сусідили одне з одним, ніж були частиною єдиної держави.

Провідну роль в імперії відігравало **Німецьке королівство** — на півночі воно межувало з Данією, а на півдні доходило до Альпійських гір. В Італії до складу імперії входила **Ломбардія** — північна частина півострова майже до Риму. Німецький король вважався також королем Північної Італії. Але багаті та волелюбні міста Північної Італії створювали багато проблем імператорам. Тут вони вели численні війни та іноді зазнавали болісних поразок. Землі ж віддаленого королівства — **Бургундії** взагалі корилися імперії швидше формально.

Робота з картою

Розгляньте карту, подану в електронному додатку. Визначте, як змінювалися кордони Священної Римської імперії протягом X–XI ст. Які землі входили до їх складу? З якими державами межувала Священна Римська імперія?

На схід від імперії були розташовані держави, які не входили до її складу, але були дуже тісно з нею пов'язані. Землі між Балтійським морем і Карпатами заселяли предки сучасних поляків: племена полян, віслян, мазурів. Від князівства полян походить

назва країни — **Польща**, та її населення — поляки. Першим відомим князем з полянського роду **П'ястів** був **Мешко I** (бл. 960–992 рр.). Мешко I визнав за краще добровільно прийняти християнську віру та охрестився у 966 р., позбавивши німецьких князів можливості силою захопити польські землі. Розбудова польської держави відбулася за сина Мешко **Болеслава Хороброго** (992–1025 рр.). Він сприяв подальшому розповсюдженню християнства і у 1000 р. домогся створення окремого архієпископства у місті Гнезно, а у 1025 р. прийняв титул короля. **Польське королівство** деякий час протистояло Священній Римській імперії, але у XII ст. розпалося на окремі князівства.

Мешко I
(гравюра XIX ст.)

Після занепаду Великої Моравії племена чехів об'єдналися навколо князів з роду **Пржемысловичів** з міста Прага. Вони прийняли християнство у IX ст., а за часів князя **Вацлава** (921–935 рр.) почали його активно поширювати. У 973 р. в Празі було засновано єпископство. Чехія багато воювала з Польщею, в XI ст. до неї була приєднана Моравія. У 1085 р. князь Бржетислав II нарешті отримав королівську корону. **Чеське королівство** вважалось частиною Священної Римської імперії, хоча користувалося майже повною самостійністю.

Останнім із племен, які прийшли до Європи під час Великого переселення народів, були **мадьяри (угри)**. Угорці зруйнували Велику Моравію, осіли на Дунаї та після поразки від Оттона I перейшли до осілого способу життя. Ви уже знаєте, що угорський князь Вайка з роду Арпадів у 997 р. прийняв християнство та отримав ім'я Стефан (Іштван). У 1000 р. він був коронований. Таким чином утворилося **Угорське королівство**. Отже, у X–XI ст. у Центральній Європі було утворено три християнських королівства й покладено початок формуванню нових народів — **поляків, чехів та угорців**.

4. СВЯЩЕННА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ У XIII–XV ст.

Процедура коронації імператорів надавала їхній владі священного характеру. Але боротьба за інвеституру його підірвала — «священність» зберіглася за імперією, але більше не поширювалася на імператора. На шляху до влади він мав пройти два ступені: спочатку німецькі князі мали обрати його німецьким королем, а потім Папа мав коронувати його на імператора. Таким

чином, імперія перебувала під владою князів і Папи — саме їм імператор завдячував своїм титулом.

Виборність перешкоджала передачі влади у спадок і намаганням створити династії — титул імператора так і не став спадковим. У 1346 р. імператор Карл IV був змушений видати «Золоту буллу» — чіткий порядок виборів імператора. Усувати імператорів світські і церковні князі не мали права, але обійтися без підтримки князів імператори не могли. Тож влада в імперії фактично не мала характеру монархії, це було швидше правління родової аристократії.

Поступово імператори втратили контроль над Бургундією, а їх влада в Італії стала суто формальною. В XIV ст. імперія скоротилася до земель Німеччини та Чехії, де ще пізніше до її складу потрапить частина Угорщини. Єдиної системи управління та дієвого адміністративного апарату так і не склалося. Церква перестала бути знаряддям у руках імператора. Регулярного війська також не було, імператори зрідка виходили переможцями з військових зіткнень.

Надалі імперія буде додатково дробитися та втрачати землі. На півночі країни панувало політичне об'єднання торгових міст — Ганза. Нідерланди потрапили під владу бургундських герцогів. Після тривалої боротьби у XII ст. від них відокремились території в Альпах, на яких згодом буде утворено Швейцарію.

Але імперія продовжувала існувати! Ідея імперії дивним чином не залежала від слабкості імператорської влади, в суспільній уяві вона залишалася символом могутності та цивілізованості, проявом мрії про єдність християнського світу.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Якими були особливості політики Оттона I?
2. Які зміни відбулися у результаті розколу церкви на Західну та Східну?
3. Укажіть наслідки реформ Папи Григорія VII.
4. Які держави були сусідами Священної Римської імперії?

II. Обговоріть у групі

Визначте особливості католицької та православної церков. Як і коли стався церковний розкол? Які передумови мала ця подія?

III. Мислю творчо

Уявіть себе особистим хроністом / хроністкою Оттона I. Напишіть коротке есе «Один день із життя імператора Священної Римської імперії».

§ 27.

РУСЬ-УКРАЇНА: ВІД АСКОЛЬДА ДО СВЯТОСЛАВА

Пригадайте. Коли почалося Велике розселення слов'ян? Які причини спонукали слов'янські народи до переміщення?

1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗТАШУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

В результаті Великого розселення слов'ян їх племена зайняли більшість території Центральної та Східної Європи. В особливу ситуацію потрапили ті, хто на сході і півдні дістався меж **Великого Степу**. Тут їхніми сусідами були не германці та кельти, а степові кочовики.

Сусідство Степу перетворило землі сучасної України на зону постійних військових чи мирних контактів різних народів та культур. Тут утворився **Великий кордон** — історики ще називають його **фронтиром** — зоною пограниччя різних цивілізацій. Тут проходило відразу кілька кордонів: між степом і лісом; між басейнами Чорного і Балтійського морів; між осілим хліборобством та кочовим скотарством; між слов'янами та тюрками. Пізніше до цих поділів додається ще релігійний кордон — між християнами та язичниками, а згодом мусульманами. Так саме українськими землями пройшов цивілізаційний фронт між цивілізаціями Європи й Азії. У стародавні часи кордоном Європи вважали лінію, що проходила на північ від річки Дон.

Цей кордон був рухливим, людність по його боки змінювалась, переміщувалася, щось запозичувала у сусідів. Тут склався окремий спосіб життя, що поєднував осіле землеробство, відгінне скотарство та традиційні промисли (полювання, рибальство, збиральництво); розвинуте господарство та войовничість; різні культурні та мовні традиції.

Не менш важливим було і сусідство на півдні з Візантійською імперією — наймогутнішою, а головне — найкультурнішою державою тогочасного світу. Поширилися контакти і з сусідами-варварами — германцями, насамперед норманами та балтами. Отже, слов'янський світ формувався на межі з Великим Степом на сході, Візантією на півдні, Франкською імперією на заході та світом норманів на півночі.

2. ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ «РУСЬ» ТА ВАРЯГИ

На жаль, вивчення історії наших предків ускладнене нестачею історичних джерел. Давні слов'яни жили поза межами римського світу, тож не мали традиції складання історичних хронік.

Знаменитий літопис, відомий як «Повість минулих літ», був складений тільки на початку XII ст., тож його відомості про стародавні часи є швидше переказом старовинних легенд. Він розповідає про розселення слов'янських союзів племен: полян, деревлян, сіверян, волинян (дулібів), дреговичів, уличів, тиверців, білих хорватів, радимичів та в'ятчів. Але ця «географія» розселення є дуже непевною.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Українська історикinja Наталя Яковенко:

«Заплутує справу тенденційність літописця-киянина, який виокремлює полян як «найцивілізованіших» серед решти... Пояснюючи це, історики схиляються до думки, що «цивілізованість» полян знадобилася авторові, аби вмотивувати — чому саме тут, у Києві, утвердилося християнське благочестя... Стосовно ж самих полян, то їх сьгоднішні фахівці схильні вважати не окремим племенем, а мішаниною людності, що концентрувалася навколо Києва у спільних військово-торговельних заняттях...»

? У чому дослідниця бачить складність роботи зі стародавніми історичними джерелами? Пригадайте правила аналізу історичного джерела.

Заснування міста **Києва** літопис пов'язує з ім'ям полянського вождя Кия, його братів Щека і Хорива та сестри Либідь. Частина істориків вважають його реальною особою, а частина — легендарним персонажем. До засновників Києва відносять і сарматів, і готів, і хазар. Як би там не було — очевидно, що основне населення Подніпров'я складало слов'яни.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зображення пам'ятника засновникам Києва (скульптор Василь Бородай, 1982). Послугуючись додатковими джерелами інформації, проведіть уявну екскурсію з детальним описом зазначеного монументу. Скориставшись QR-кодом або покликанням і знаннями з історії, отриманими у попередніх класах, спробуйте навести аргументи, які свідчать, що заснування Києва братами Кием, Щеком та Хоривом є історичним фактом, або навпаки — спростуйте це твердження.

<https://cutt.ly/SwXXXKUs>

В IX ст. у цьому регіоні з'явилися нормани, яких слов'яни називали **варягами**. Це найменування позначало війна, вказуючи швидше на рід занять, а не на племінну назву. У Східній Європі вони шукали нових торговельних шляхів між Північною Європою та Середземномор'ям, тому рухалися вздовж річок, що з'єднували Балтійське і Чорне моря.

В Західній Європі у цей час постала Франкська імперія, а на Півдні Арабський Халіфат. Виникли умови для активізації торгівлі між Північчю та Півднем, а оскільки у ті часи вона могла здійснюватись лише водними шляхами, то на ній стали заробляти вправні мореплавці — нормани. Перший з таких шляхів у Східній Європі пролягав Волгою — з Балтики через Каспійське море до Багдада. У IX ст. в міру послаблення Халіфату він втратив своє значення, і основна увага була перенесена на шлях по Дніпру — «з варяг у греки», тобто з Балтики до Візантії. Цей шлях проходив через землі слов'ян.

Так на слов'янських землях з'явилися **русь** — військово-торговельні загони варягів, що згодом перетворилися на справжні торгові корпорації, які також називали **руси** або **роси**. Саме слово походило від фінського слова «*ruotsi*» — *веслувальники*, яким позначали мореплавців — вікінгів. Перша згадка про «росів з народу свеонів (шведів)» міститься у франкській хроніці 839 р. Приблизно в той самий час про них згадують візантійські та арабські джерела.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зображення. Які висновки про норманів можна зробити? З якою метою вони здійснювали походи на землі слов'ян? Використайте сучасні комп'ютерні ігри про варягів і створіть власний колаж на основі зображень з таких ігор. Чи є сучасні ігрові образи достовірними? Якими уявляєте собі варягів ви?

Стоп. Фейк

Прочитайте уривки з праці російського історика М. Н. Тихомирова щодо походження назви «Русь». Наведіть аргументи, які підтверджують спотворення російськими дослідниками історичних фактів, та доведіть, що подане твердження М. Н. Тихомирова можна вважати фейком (*переклад тексту українською — Н. Власова*):

«В історичній науці давно вже відомо, що назва «Русь» означала цілком конкретну територію — власне Київську землю... Навіть Галицька земля, що особливо важливо, також являлася Руссю... Можна з великою вірогідністю стверджувати, що на початку Руссю називалася тільки Київська земля, а трохи пізніше ця назва розповсюдилася на всі інші території східних слов'ян... Київське князівство являло ж собою тільки частину загальної Руської землі, тобто Росії...»

Відправним пунктом шляху «з варяг у греки» на півночі став **Новгород**, а провідного значення набув **Київ**. Володіння Києвом давало змогу контролювати весь Дніпровський шлях. Створюючи опорні торгові пункти вздовж Дніпра, варяги або підкорювали місцеві племена, або вступали з ними у союзи, пропонуючи військовий захист від кочовиків. Щороку взимку варязький загін на чолі з вождем, якого називали **князем**, виходив на **полюддя** — круговий об'їзд підконтрольних територій для збирання данини, а навесні він перетворювався на купецьку флотилію та сплавляв здобуте майно і рабів до візантійських ринків. Це була така собі «держава без території», яку за назвою панівної верстви почали називати **Русь**. Середньовічні володарі визначалися за родом занять та статусом, а не за походженням.

Робота з картою

Розгляньте карту «**Київська держава за перших князів**», подану в е-додатку, та визначте, як проходив шлях «з варяг у греки». Скориставшись QR-кодом або покликанням, перейдіть до додатка ГуглКарти й за допомогою вчителя / вчительки прокладіть цей шлях сучасною територією. Які держави він охоплює? Яка його протяжність? Поміркуйте, чому шляху «з варяг у греки» історики надають таке велике значення у розвитку тогочасної Київської держави.

qr.orioncentr.com.ua/As0FB

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, які теорії походження назви *Русь* сьогодні існують. Чому саме «норманська» версія вважається найбільш аргументованою?

3. ПЕРШІ КИЇВСЬКІ КНЯЗІ — МІЖ ІСТОРІЄЮ ТА ЛЕГЕНДОЮ

Влада перших київських князів нічим не відрізнялася від влади «рексів» чи «конунгів» у Західній Європі. Це були військові ватажки, які очолювали військовий загін — дружину і надавали військовий захист населенню в обмін на сплату щорічної данини. Згідно з літописом слов'яни начебто запросили до правління варязького вождя Рюрика та його братів Синеуса і Трувора. Ця оповідь є сумнівною, а існування Рюрика не підтверджується іншими джерелами, хоча саме за його ім'ям майбутня династія отримає назву **Рюриковичів**.

Першими відомими київськими князями були **Аскольд і Дір**. За легендою, вони були варязькими ватажками, які взяли під контроль Київ. За Аскольда було здійснено кілька грабіжницьких походів на Візантію — під час першого з них у 860 р. він разом з частиною дружини, за переказами, прийняв християнство. Цей факт не справив впливу на руські землі, залишившись особистою справою князя. У 875 р. йому начебто вдалося укласти торговельний договір з імперією.

« **Робота з джерелом**

З «Повісті минулих літ»:

І прийшов до гір Київських, і побачив Олег, що Аскольд і Дір княжать, і заховав воїв у лодях, а інших позаду залишив, а сам пішов, несучи Ігоря малого, і підійшов під Угорське [І тут] заховав воїв своїх. І послав до Аскольда і Діра, кажучи: «Купці ми, ідемо до греків від Ольга і від Ігоря-княжича; Приходьте до роду свого, до нас». Аскольд же і Дір прийшли. І вискочили всі із лодій, і рече Ольг до Аскольда і Діра: «Не князі ви і не княжого роду, але я княжого роду». І виніс Ігоря: «А це син Рюриків». І убили Аскольда і Діра, і віднесли на гору, що й нині зветься Угорське, і де тепер Ольмин двір».

? Про яку подію пише літописець? Які історичні постаті / території згадуються в історичному джерелі?

У 882 р. Аскольд (можливо, разом з Діром) був убитий прибулим з Новгорода варязьким очільником **Олегом** (скандинавською — **Хельг**). За літописом, він діяв від імені Рюрика та був опікуном його малолітнього сина **Ігоря (Інгвар)**. З правління Олега (882–912 рр.) історики ведуть відлік існування Руської держави з центром у Києві. Він здійснив вдалий похід на Візантію в 911 р., уклавши в результаті вигідний договір про торгівлі пільги для торгівлі русів. Територія, населення якої сплачувало данину Києву, була розширена на північ, а вплив Хозарського каганату був обмежений. Як і багатьом стародавнім правителям, традиція

приписувала Олегу чаклунські здібності, завдяки чому князь отримав прізвисько «Віщий».

За наступника Олега — князя Ігоря (Ингвара) данину Києву почала платити більшість слов'янських племен, владу князя визнали Новгород, Смоленськ і Полоцьк. У 944 р. внаслідок чергового походу був відновлений договір з Візантією — за сприятливі умови торгівлі князь взяв зобов'язання надавати імперії військової допомоги в боротьбі з кочовиками. Але в 945 р. під час збору чергового полюддя Ігор був убитий повсталими деревлянами.

Пам'ятник князям Олегу та Ігорю, установлений 2010 р. у м. Любеч Чернігівської області

Після смерті Ігоря, за малолітства його сина, тимчасову владу перебрала вдова князя — княгиня **Ольга (Хельга)**. Це свідчило про важливу річ: практики обрання князів на той час вже не існувало, влада мала залишатися у межах однієї родини, тобто держава розглядалася як приватне володіння князівського роду. Ольга (945–964 рр.) жорстоко придушила спротив деревлян, але одночасно вжила заходів для впорядкування процедури збирання данини: був запроваджений його чіткий порядок — **устава**, задалегідь обумовлені обсяги виплат — **уроки** та місця їх збору — **погости**.

Близько 946 р. княгиня відвідала Константинополь з мирним візитом та уклала ще один договір про торгівлю і військовою допомогою імперії з боку Русі. Княгиня була християнкою. Запровадити християнство на Русі вона не наважилась, але контакти з християнським світом підтримувала. У 961 р. на її прохання імператор Оттон I відрядив до Києва християнську місію єпископа Адальберта — Ольга намагалася спілкуватись не тільки з Візантією, а і з Заходом.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку, подану в е-додатку. За допомогою матеріалів параграфа доповніть інфографіку відомостями про діяльність княгині Ольги. Укладіть коротку довідку про правління Ольги для української Вікіпедії.

Завершує перелік легендарних князів син Ігоря та Ольги **Святослав**, якого називають «останнім вікінгом» (964–972 рр.). Усе своє нетривале правління він провів у військових походах — у 964 р. остаточно розгромив Хозарський каганат, успішно воював з Волзькою Булгарією та племенами Північного Кавказу. Ліквідація каганату невдовзі завдасть великої шкоди Русі — на її землі буде відкритий шлях новим кочовикам зі Сходу — печенігам. Князь змусив платити данину Києву останнє з іще непідкорених племен — в'ятичів на півночі.

Літопис змальовує Святослава ідеальним воїном-лицарем, але участі в управлінні Руссю він майже не брав: території були розподілені між його синами. У Києві княжив **Ярополк**, у землі деревлян — **Олег**, а в Новгороді — **Володимир**. Сам князь у пошуках воїнської звитяги спочатку здійснив два походи на Болгарське царство, допомагаючи візантійському імператору придушити болгар, і навіть мав плани перенесення столиці з Києва до болгарського міста Переяславець.

Згодом його амбіції призвели до війни з самою Візантією, у якій князь зазнав поразки в 971 р. Наступного року, повертаючись до Києва з Дунаю, руська дружина зазнала нападу печенігів на Дніпровських порогах — князь був убитий.

Робота з картою

Розгляньте в е-додатку карту «**Київська держава за перших князів**». Як змінилася територія Київської держави за правління Ольги та Святослава? Укладіть у зошиті або нотатнику таблицю «Походи київських князів» (Олега, Ігоря, Святослава). Дізнайтеся про походження крилатого вислову «*Іду на ви*».

Отже, наприкінці X ст. син Інгвара і Хельги став першим князем, який мав слов'янське ім'я Святослав. Під владою київського князя стала утворюватися багатоплемінна **Руська земля** зі складним сполученням слов'янського, скандинавського, тюркського, іранського, готського населення та держава **Русь**. Назва Русь, чи **Руська земля** до XIII ст. вживалася для позначення лише Середнього Подніпров'я з центром у Києві — Київщини, Чернігівщини та Переяславщини. Коли люди з Новгорода чи Полоцька збирались відвідати ці землі, вони казали «*їдемо на Русь*», свої терени «*Руссю*» вони не вважали. В іншому сенсі під «*Руссю*» розуміли всі володіння князівського роду Рюриковичів. Історики називають їх Руською державою. Оскільки саме тут пізніше сформується український етнос, можна використовувати також назву Русь-Україна.

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «фронтір», «варяги», «полюддя», «урок», «погост».
2. Які реформи здійснила за своє правління княгиня Ольга?
3. Звідки походить назва «Русь»? До яких територій слід застосовувати цю назву?

II. Обговоріть у групі

1. Об'єднайтеся у групи. Обговоріть постать князя Олега як історичного діяча. Займіть позицію «за» або «проти» щодо твердження: «Князь Олег прийшов до влади шляхом узурпації (захоплення) влади і не мав законних прав на княжіння». Свою позицію обґрунтуйте.
2. Скориставшись матеріалами параграфа, заповніть у зошиті або нотатнику порівняльну таблицю.

Князь /княгиня	Роки княжіння	Внутрішня політика	Зовнішня політика
----------------	---------------	--------------------	-------------------

III. Мислю творчо

Розгляньте мем. Визначте, діяльність якого князя він ілюструє? Серед істориків побутує чимало думок про те, за яких обставин була заснована династія Рюриковичів на київському столі. Існують версії про те, що засновником нової династії міг бути сам Олег Віщий, який об'єднав східних слов'ян і фактично заснував Державу. Підготуйте творчий проект: «Віщий Олег: цікаві факти про князя».

§ 28–29. РУСЬ — СЕРЕДНЬОВІЧНА ІМПЕРІЯ

Пригадайте. Яким було становище Русі за правління перших князів? Якою була територія Русі за правління князя Святослава? Як він загинув?

1. ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ ТА «ХРЕЩЕННЯ РУСІ»

Після загибелі князя Святослава постало питання наслідування престолу: сталої системи передачі влади ще не склалося. На першість міг претендувати будь-хто з членів князівського роду. В 977 р. розпочалася війна між Ярополком і Олегом, у якій Олег загинув. Володимир же звернувся за підтримкою до варягів. У 980 р. він привів військо зі Швеції, швидко підкорив Новгород, Полоцьк та Київ, а Ярополка наказав убити. За довге правління Володимира Святославича Русь перетворилася на середньовічну імперію, а сам він здобуде у нащадків ім'я **Володимир Великий** (980–1015 рр.).

Як і у всіх варварських народів, становлення слов'янської держави не могло відбутися без освячення її християнською церквою — тільки це надавало владі законності.

Восени 987 р. командувач східної візантійської армії Варда Фока проголосив себе імператором, його визнали провінції Малої Азії та Південного Кавказу. Законний імператор Василь II Македонянин звернувся по допомогу до київського князя — як ми знаємо, руські дружини часто залучалися до імперських справ. Володимир вирішив скористатися ситуацією: він обіцяв підтримку за умови, що імператор віддасть за нього заміж свою сестру Анну, а зі свого боку зобов'язався прийняти хрещення «разом з усім народом».

Така вимога була великим нахабством — імператор вважався обранцем Бога, його сестра була «багрянородною», особою імператорської крові. Її руки домагалися німецький король Оттон I та нащадки Карла Великого. Про шлюб з візантійською принцесою мріяв будь-який європейський монарх. Але становище Василя II було безвихідним, і він мусив погодитись. Проте, коли навесні 988 р. військо русів допомогло йому врятувати трон, Василь II став зволікати з виконанням обіцянки. Тоді Володимир здійснив похід на Херсонес у Криму, захопив його і став погрожувати нападом на Константинополь. У підсумку шлюб був укладений, а у 988 р. було проведено масове хрещення киян.

Діємо: практичні завдання

Перегляньте короткий анімаційний фільм від Українського культурного фонду «Київська Русь: Володимир Великий», 3 серія «Книга-мандрівка. Україна». Що нового ви дізналися про князя Володимира Великого? Скориставшись отриманими знаннями, створіть сторінку князя Володимира у соціальній мережі (Фейсбук, Інстаграм або Твіттер).

qr.orioncentr.com.ua/EcChG

Запровадження християнства відбувалося з великими труднощами, як і у всій Європі. Згадаємо, що спротив йому чинили майже всі племена — серед шведів, поляків, сербів, угорців були спроби повернення до язичництва. Так само мешканців Новгороду вдалося охрестити тільки збройним примусом. Протягом X–XI ст. здійснювалися численні спроби язичницьких повстань. Але справу було зроблено — **Руська держава долучилася до християнського світу.**

Наслідком цього стали, по-перше, розширення кола зовнішніх контактів Русі, по-друге — підкріплення централізованої княжої влади авторитетом Церкви, а по-третє — поширення писемності на основі кириличної абетки, що створило умови для розвитку оригінальної культури Русі-України.

2. ТВОРЕННЯ ІМПЕРІЇ ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ

За князювання Володимира Великого було завершено формування території Руської держави. Підконтрольні князю землі простягалися від Ладозького озера на півночі до Південного Бугу на півдні і від Карпат на заході до межиріччя Оки й Волги на сході. На віддалених землях Керченського і Таманського півостровів було утворено Тмутароканське князівство.

Русь була типовою ранньосередньовічною державою, у якій вся територія вважалася власністю князівського роду. З кінця X ст. формується уявлення про «старшинство» одного з князів, зазвичай старшого за віком з братів. Це давало йому право на київський престол, титул **Великого князя Київського** та певну владу над «молодшими» князями. В Західній Європі вже існував

династичний принцип передачі влади від батька до сина, а на Русі престол переходив до молодших братів за віковим старшинством. Це правило було запозичено у спільнот кочовиків та мало назву «лествиця» — драбина.

Для посилення контролю над дуже різноманітними племенами, що населяли державу, Володимир провів реформу управління. Він передав землі, якими раніше правили нащадки місцевих племінних вождів, в управління своїм родичам, запровадивши статус **удільних князів**. Менш важливими територіями порядкували князівські чиновники — **посадники**. *Таким чином, племінний поділ було замінено територіальним.*

Князь переймався безпекою східних кордонів, яким постійно загрожували напади кочовиків — печенігів. Там були побудовані застави з постійними гарнізонами та налагодженою системою сповіщення. На підступах до Києва була зведена система укріплень — **Змієві вали**. Найману варязьку дружину остаточно замінило віддане князю військо з дружинників — слов'ян.

Велика увага приділялася розбудові Києва як столиці держави. Так була споруджена укріплена фортеця («місто Володимира»), першим християнським храмом стала збудована грецькими майстрами церква Пресвятої Богородиці, на її утримання надавалася десята частина княжих прибутків, тому її ще називали Десятинною.

Літопис згадує про спробу запису норм звичаєвого права в «Устав земляний», але як він виглядав нам не відомо. При дворі князя карбували золоті та срібні монети — **срібники і златники** — із зображенням Христа, князя Володимира та **тризуба**, що був символом князівського роду.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте колаж. Визначте, які історичні об'єкти зображено. Скориставшись матеріалами параграфа, дайте коротку характеристику кожному малюнку.

Проявом долучення Русі до християнського світу були **династичні шлюби** князів. Ця політика отримала назву «**шлюбна дипломатія**». Після смерті Анни сам Володимир одружився з онучкою германського імператора Оттона I, його син Ярослав був одружений зі шведською принцесою Інгігердою, Святополк — з дочкою польського короля Болеслава Хороброго. Родинні зв'язки були також встановлені з чеським, угорським та норвезьким монаршими родами.

Отже, за правління Володимира Великого Руська держава стала **імперією** — багатоплемінною централізованою державою, створеною шляхом завоювань.

3. РУСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Смерть Володимира Великого у 1015 р. призвела до чергової міжусобиці між його наступниками. Київським князем став **Святополк** — чи то син, чи то племінник Володимира. Але Ярослав, який княжив у Новгороді, за допомогою найманців-варягів та новгородського війська розпочав боротьбу за престол.

Святополка підтримав його тесть — польський король Болеслав Хоробрий, і на Русі розпочалася війна. У ній загинули десять братів — синів Володимира, Святополк утік до Польщі, а полоцького князя Судислава було ув'язнено. Останнім суперником Ярослава залишився його брат **Мстислав Тмутороканський**. Війна тривала до 1024 р., після чого державу було поділено: Лівобережжя Дніпра відійшло Мстиславу, який утвердився у Чернігові, а Правобережжя — Ярославу, який отримав титул Великого князя, хоча тривалий час залишався у Новгороді. Тільки після смерті Мстислава у 1036 р. Ярослав став єдиним правителем Русі. Нащадки дадуть йому прізвисько **Ярослав Мудрий**.

Надалі його правління протікало без внутрішніх конфліктів. Ярослав зумів розширити територію держави за рахунок земель угро-фінських племен на півночі і повернення від Королівства Польського Червоної Русі (сучасної Галичини) на заході. У 1036 р. князь розбив печенігів, які після цього припинили напади на Русь.

За правління Ярослава було створено перший писаний збірник законів «**Руська Правда**». Він дуже нагадував «Салічну Правду» франків та інших варварських «Правд». Це був письмовий запис норм звичаєвого права. Першою його частиною була так звана «**Правда Ярослава**», яка складалася з 18 статей, що визначали покарання за різноманітні злочини — від штрафу до кровної помсти. Пізніше до неї було додано два княжих устави, а після смерті

Ярослава його сини прийняли доповнення, у яких замінили кровну помсту викупом і врегулювали боргові відносини. Норми «Руської Правди» застосовувались на руських землях до середини XV ст.

« Робота з джерелом

Прочитайте в е-додатку уривки з «Руської Правди» князя Ярослава. Зробіть висновки про призначення та зміст цього збірника законів. Які сфери життя суспільства регулювалися подібними нормами права?

Ярослав спирався на підтримку церкви — у 1051 р. за його сприяння було обрано першого руського митрополита Іларіона. Це суттєво підвищило статус руської церкви. Київ обнесли стінами з трьома брамами, найвеличнішою серед яких були парадні Золоті Ворота. Проявом амбіцій Руської держави стало зведення собору Святої Софії — величного мурованого храму, який мав перекликатися з Софією Константинопольською. Близько 1051 р. було засновано найбільший на Русі православний монастир — Києво-Печерський, у якому пізніше буде зведено величний Успенський собор.

Кількість укладених династичних шлюбів дозволила нащадкам називати Ярослава «тестем Європи». Його дочка Анастасія була одружена з угорським королем, Єлизавета — з норвезьким, Анна стала королевою Франції, завдяки чому наступні королі з династії Капетингів вважалися нащадками Ярослава Мудрого.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зображення. З якою метою, на вашу думку, Ярослав укладав так багато династичних шлюбів? За допомогою додаткових джерел інформації, укладіть історичну довідку про дочку Ярослава Мудрого — Анну, яка стала королевою Франції.

4. «СУТІНКИ» РУСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Ярослав Мудрий, очевидно, розумів, яку проблему для держави становить нечітка процедура наслідування престолу. Тому він у 1054 р. розподілив землі Русі між своїми синами, причому найважливіші міста отримали три старших сини. Ізяслав успадкував Київ, а разом з ним статус Великого князя, Святослав — Чернігів, Всеволод — Переяслав. Надалі мав працювати принцип **лествиці (старшинства)**, коли після смерті старшого брата Київ мав успадкувати середній, потім — молодший. По смерті останнього з братів мала настати черга синів старшого брата, а після них — синів наступних братів.

Але поступово кожна з гілок князівської родини почала відчувати себе окремим родом, тому невдовзі виникло поняття «**отчина**» — батьківська земля, яка мала належати синам померлого князя.

Спочатку три старших Ярославичі виконували батьківський заповіт і жили у мирі. Історики називають цей період часом «**тріумвірату Ярославичів**» (1054–1073 рр.). Згодом стали накопичуватися проблеми — все частіше виникали конфлікти Ярославичів з молодшими братами, яких вони почали позбавляти князівств. А головне — все складніше ставало стримувати кочовиків — **половців (кипчаків)**, які створили на східних кордонах Русі потужний племінний союз. З середини XI ст. вони намагалися розширити свої володіння за рахунок південних та східних земель Русі. Спроба Ярославичів дати відсіч закінчилася розгромом руського війська на **річці Альта** у 1068 р.

Свідчать документи

РІК 1068. Прийшли іноплеменники на Руську землю, половці многі. А Ізяслав, і Святослав, і Всеволод вийшли супроти них на [річку] Альту. І коли настала ніч, рушили вони одні проти одних. За гріхи наші напустив бог на нас поганих, і побігли руські князі, і перемогли половці. (З *Літопису руського. Роки 1068–1073*).

qr.orioncentr.com.ua/HRsYd

Поразка викликала обурення киян, вони скинули з престолу Ізяслава та звели на нього звільненого із в'язниці Всеслава Полоцького. Ізяслав утік до свого тестя — польського короля і в 1069 р. за допомогою польського війська відновив свою владу в Києві. Але це призвело до міжусобиці між самими Ярославичами. У 1073 р. тріумвірат розпався. Ізяслава знову вигнали до Польщі, а київським князем став Святослав.

Після його смерті у 1078 р. третій брат — Всеволод повернув престол старшому брату, але той невдовзі загинув. У 1078–1093 рр. у Києві правив Всеволод. Влада київського князя послабилася за рахунок постійних міжусобиць та збільшення самостійності удільних князівств. Нащадки Ізяслава утвердилися у Турівському князівстві, нащадки Святослава тримали Чернігівське і Новгород-Сіверське князівства, син Всеволода — Володимир Мономах (за прізвищем своєї матері — візантійської принцеси Анни) володів тільки родовим Переяславом.

Саме за ініціативою Мономаха в 1097 р. в Любечі був скликаний князівський з'їзд (снем). На ньому було запроваджено новий принцип наслідування престолу: «Кожен князь свою отчину держить». Лествиця скасовувалась, тепер сини мали успадковувати князівства, що належали їх батькам та утворювали князівські династії. При цьому Київське князівство не було спадковим — Великий князь київський залишався вищим серед князів Русі.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте колаж. Спробуйте дати власне визначення поняттю «отчина». Які основні наслідки мав Любецький з'їзд для Київської держави?

Вотчинне землеволодіння – різновид феодальної земельної власності, що перебувала у спадковому володінні.

Як ви вважаєте, чи поклали край суперечкам князів рішення з'їзду?

Пощо ми губимо Руську землю, самі проти себе зваду маючи?

Відтепер з'єднаємося в одне серце і обережимо руську землю.

А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині!

Кожен нехай держить отчину свою!

І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі і чесний хрест».

Рішення Любецького снему не припинили уособиці — багато хто хотів бути київським князем. Але принаймні вони дали можливість згуртуватись проти половецької загрози — у 1103 р. руське військо завдало поразки половцям на р. Сутінь, а у 1111 р. Володимир Мономах очолив спільний похід руських князів у їхні землі, надихаючися зразком хрестових походів європейських лицарів у Палестину.

5. КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР МОНОМАХ ТА РОЗПАД РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

До середини XII ст. київські князі ще намагались утримувати контроль над усіма землями Русі. Більш за все це характерно для часів, коли київський престол обіймав **Володимир Мономах** (1113–1125 рр.). Літопис змальовує цього князя як ідеального правителя. Це пояснюється тим, що «Повість минулих літ» була завершена саме у роки його правління. Видубицький монастир, де вона писалася, був під покровительством князя.

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

Вдало протистояв
половецькій загрозі

Остаточно затвердив
династичний
принцип наслідування
влади, доповнив
«Руську правду»
«Уставом», у якому
упорядкував податки
та обмежив рабство

Відновив централізовану
владу київського князя

Крім Київщини
і Переясловщини
контролював майже
всі землі Волині,
Смоленщини та
Північно-Східної Русі

Наприкінці життя написав знамените «Повчання дітям»,
у якому заповідав своїм нащадкам любов до рідної
землі та ближніх

Останнім правителем єдиної Руської держави став син Мономаха **Мстислав Володимирович** (1125–1132 рр.). Користуючись особистим авторитетом, він ще на деякий час загальмував процес розпаду держави, успішно відбивав половецькі напади та залагоджував князівські суперечки. Після його смерті Русь остаточно перетворилася на **федеративну монархію** — союз фактично самостійних князівств, яких об'єднував тільки символічний статус Києва та все рідші княжі з'їзди (снemi).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «лествиця», «посадник», «Змієві вали», «династичний шлюб», «снем», «половці», «федеративна монархія».
2. Увідповідніть:

А Князювання Володимира Великого	1 1113–1125 рр.
Б Хрещення Русі	2 1036 р.
В Ярослав Мудрий прийшов до влади	3 988 р.
Г Правління Володимира Мономаха	4 1125–1132 рр.
Д Триумвірат Ярославичів	5 980–1015 рр.
Е Обрання митрополитом Іларіона	6 1054–1073 рр.
Ж Битва на річці Альті	7 1051 р.
З Правління Мстислава Володимировича	8 1068 р.

II. Обговоріть у групі

Обговоріть у малих групах, які наслідки мало прийняття християнства Володимиром Великим для розвитку культури Київської держави. Подумайте, чому до прийняття християнства було негативне ставлення більшості населення Русі. Чим це зумовлено?

III. Мислю творчо

Розгляньте зображення. Уявіть себе хроністом одного з історичних діячів, чиє ім'я зашифроване у ілюстрації. Напишіть короткий есей на тему «Роль особи в історії: князь / княгиня... (вставити ім'я)».

ПОЛІТИЧНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ДЕРЖАВ

Пригадайте. Яким був принцип престолонаслідування у Київській державі? Що таке вотчинне землеволодіння? Якими були основні наслідки Любецького з'їзду князів?

1. ПОЛІТИЧНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ — УНІВЕРСАЛЬНИЙ ЕТАП В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА. ЗАХІДНА ЄВРОПА В ПЕРІОД РОЗДРОБЛЕНОСТІ

В історії ранньофеодальних держав Європи X–XII ст. є періодом **політичної роздробленості** — поділу середньовічних держав на малі та великі володіння, які не мали централізованої влади. До цього часу родова знать — аристократія вже становила привілейовану верству, належність до якої визначалася народженням. Її власність на землю була спадковою і не залежала від волі монарха. Але і власність феодалів поступово фактично стала спадковою — феоди передавались від батька до сина.

Тим самим досягалася внутрішня згуртованість знаті та феодалів, їх прагнення захистити свої привілеї від посягань з боку центральної влади, яка до цього часу слабшає. Наприклад, у Франції до початку XII ст. реальна влада короля не виходила за межі **домену**, тобто родового володіння короля, що за своїми розмірами поступався володінням багатьох великих землевласників.

Як вам уже відомо, що на території колишньої імперії Карла Великого виникли три нових королівства: Французьке, Німецьке та Італійське у Північній Італії. Потім процес політичного розпаду охопив кожне з цих нових утворень. Так, на території Французького королівства наприкінці IX ст. налічувалося 29 володінь, а в кінці X ст. — близько 50. Ще більш подрібненою була Італія.

Процес політичної роздробленості в X–XI ст. почав розвиватися в **Англії**. Цьому сприяла передача королівською владою знаті права судочинства та довільного встановлення розміру визиску з селян за користування землею. У результаті цього землевласник (світський або церковний) ставав повним власником землі, займаної селянами та їх особистим паном. Землевласники набували економічної могутності і прагнули до більшої незалежності від короля.

Становище змінилося після того, як Англія в 1066 р. була завойована нормандським герцогом Вільгельмом Завойовником. Підкорення захопленої країни в умовах постійного спротиву місцевого населення вимагало від завойовників-норманів

згуртованості навколо короля. У результаті країна, яка наближалася до стану роздробленості, перетворилася на централізовану державу із сильною монархічною владою. На європейському континенті на той час це був єдиний виняток.

Особливою своєрідністю характеризувався розвиток середньовічної **Німеччини**. До XIII ст. це була одна з найсильніших держав Європи. А потім тут почав швидко розвиватися процес внутрішньої політичної роздробленості, країна розпалася на ряд самостійних державних утворень. Імператорська влада у Священній Римській імперії поступово втрачала свої позиції і стала залежною від великих світських і церковних феодалів. Зміцнення князівської влади посилювало політичну й економічну роздробленість Німеччини.

У **Візантії** до початку XII ст. процес дроблення відбувався повільніше. Але і тут імператорська влада поступово надавала землі у спадкову власність як винагороду за військову і державну службу. Це сприяло формуванню верстви великих привілейованих землевласників, що мали у своїх володіннях власні суди, органи адміністративної влади і збройні дружини. Наприкінці XII ст. імперія стала розпадатися на частини.

Діємо: практичні завдання

Об'єднайтеся у команди. Проведіть історичні дебати на тему «Політична роздробленість — закономірний історичний процес чи наслідок кризи?».

2. ПОЛІТИЧНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Розвиток суспільних відносин на землях Русі проходив у рамках загальноєвропейського процесу. Вже у X ст. після смерті князя Володимира в 1015 р. спалахувала боротьба за владу між його синами. Однак можна вважати, єдина Руська держава проіснувала до смерті князя Мстислава (1132).

У період із 1132 по 1246 рік, тобто трохи більше ніж за сто років, 24 князі змінювали один одного у Києві 46 разів. Із цих 46 князювань 35 тривали менше року. Зміни князів відбувалися часто, декому з них вдавалося повернути собі престол, а одному з князів вдалося здобути та втратити Київ 6 разів.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку, подану в електронному додатку. Визначте, які чинники сприяли роздробленості Київської держави. Які з них ви вважаєте більш суттєвими? Які могли б додати? Відповідь аргументуйте.

ПРИЧИНИ ПОЛІТИЧНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

Система
престонаслідування

На Русі так і не закріпилася жодна
із систем спадкування

Династичний та «лествичний» принципи змішалися, і кожен міг трактувати своє право на престол (київський чи удільний) на свій розсуд.

Розмір території
та склад населення

На початок XII ст. Русь була однією
з найбільших держав Європи

Балтські, фіно-угорські племена, тюрки: печеніги та половці — близько 20 народів населяло Русь. Економічні зв'язки між регіонами були слабкими, а контроль далекого Києва — формальним.

Зміна центрів
світової торгівлі

Київ утратив значення великого торгового міста.
Шлях «із варяг у греки» занепав

Головним торговим посередником між Європою і Азією стали італійські міста Венеція і Генуя. У той самий час розвивалася торгівля (як наслідок — зростало населення) в інших містах Русі: Чернігові, Галичі, Смоленську. Такі торговельно-фінансові центри давали удільним князям фінансову незалежність від уже умовного центру держави.

Зміни у системі
землеволодіння

З першої половини XII ст. переважною формою
власності вотчина, власник якої — боярин —
міг ропоряджатися нею на свій розсуд

Хоча володіння вотчиною накладало на власника обов'язок нести військову службу, його залежність від великого князя значно ослабла. А головне — великий князь не мав влади на території удільних князівств. Удільний князь сам збирав податки, мита, вершив суд.

Зростання
і посилення міст

Зростання і посилення міст в XI–XII ст. також
прискорило процес розпаду Давньоруської держави

Міста поступово почали ставати центрами удільних князівств. У багатьох містах зростала роль міських народних зборів, відомих під назвою віче, які були органом самоврядування та сприяли незалежності місцевої влади від Києва.

Київський великокняжий престол давав право відчувати себе головою династії Рюриковичів, впливати та керувати справами менших князівств. Звісно, Київ поступово втрачав політичну вагу, проте символ «матері міст руських» притягував амбітних князів. Залишаючись формально єдиним утворенням, Русь являла собою федерацію півтора десятка фактично самостійних земель-князівств. У південно-західній частині Русі розмістилися

Київське, Чернігівське, Переяславське, Волинське та Галицьке князівства, у північній Володимиро-Суздальське, Смоленське, Полоцьке, Рязанське князівства та Новгородська земля.

Усі ці економічні та політичні процеси свідчили про дроблення влади, розпад колишньої Русі. Цей розпад, як і в Західній Європі, супроводжувався міжусобними війнами. На початку XIII ст. процес роздроблення Русі ще більше посилювався. Зі складу князівств виділилися нові уділи, у підсумку з'явилося близько п'ятдесяти окремих князівств та земель. Набув поширення порядок розподілу володінь поміж усіма спадкоємцями-синами.

При цьому, як і в інших країнах, політична роздробленість мала **позитивні наслідки** — вона сприяла розвитку господарства регіонів, зростанню міст, вдосконаленню управління і судів, культурному піднесенню, збільшенню кількості населення. Але була і суттєва проблема — роздроблені невеличкі державні утворення ставали вразливими щодо зовнішніх загроз та іноземних нападників. Для Русі це спочатку були сусіди — половці, а у XIII ст. — монголи.

3. КИЇВСЬКЕ, ЧЕРНІГІВСЬКЕ ТА ПЕРЕЯСЛАВСЬКЕ КНЯЗІВСТВА

Київське князівство

Територія Київського князівства охоплювала правобережжя Дніпра і частину степового прикордоння, тут було розташовано близько 80 міст. Тривалий час його домагався молодший син Мономаха Юрій Долгорукий. Він тричі захоплював Київ, але так і не зміг утримати його за собою. Останнє перебування цього князя на київському престолі закінчилося для нього трагічно: в 1157 р. він помер за загадкових обставин.

Боротьба за Київ тривала і далі. Претендувати на нього почали й молодші Рюриковичі. Постійні усобиці і часта зміна випадкових правителів призвели до помітного ослаблення могутності й авторитету Київського князівства. Реальна влада в місті поступово зосереджувалася в руках бояр.

Чернігівське князівство

Основна територія Чернігівського князівства знаходилася на лівобережжі Дніпра, в басейні рік Десни й Сейму.

До XI ст. в Чернігівській землі правили місцева племінна знать і воєводи з Києва, яких присилали великі князі київські. У 1024–1036 рр. Чернігівським князівством володів Мстислав Володимирович, який перейшов сюди з Тмутаракані, а по його смерті —

Ярослав Мудрий. Після Ярослава князівство дісталось його синові Святославу. Деякий час Чернігівським князівством правив Володимир Мономах, але, за ухвалою Любецького з'їзду (1097), воно дісталось синам Святослава — Олегові й Давідові та їхнім нащадкам — **Ольговичам**. Згодом Чернігівське князівство поділилося на удільні князівства: Чернігівське, Новгород-Сіверське і Муромо-Рязанське. Попри це авторитет Чернігівського князівства залишався великим, а Чернігів був значним економічним і культурним центром Русі.

Печатка Олега, князя Чернігівського, 1094
(з експозиції Чернігівського обласного історичного музею імені Василя Тарновського)

У першій половині XIII ст. внаслідок дальшого дроблення на уділи та довгої боротьби чернігівських князів за Київ і Галич, що велася з перемінним успіхом, Чернігівське князівство занепало й невдовзі остаточно розпалося на дрібні уділи.

Переяславське князівство

На відміну від більшості князівств, Переяславське у XII — першій половині XIII ст. фактично не мало політичної самостійності й перебувало у повній залежності від Києва.

Це зумовлювалася головним чином його географічним положенням. На заході й півночі межі Переяславської землі проходили по Дніпру, на сході межували зі Степом, де повновладними господарями були кочовики. Київські князі заселяли і зміцнювали південні й східні рубежі Київської та Переяславської земель, в результаті чого виник цілий ряд оборонних ліній. Слід зауважити, що жодна з давньоруських земель не зазнавала стількох нападів і спустошень, як Переяславська.

Центр землі, Переяслав, був вигідно розташований — неподалік від Дніпра, при впадінні р. Альти у Трубіж. Він у XII — першій половині XIII ст. перетворився на одне з найбільших руських міст, став першокласною фортецею, яка відігравала визначальну роль у боротьбі Русі з кочовиками. Половці, які часто нападали на Переяславську землю, жодного разу не змогли оволодіти її stolьним містом.

Перша згадка в літописі назви «Україна» у 1187 р. пов'язана зі смертю саме переяславського князя Володимира Глібовича, який проявив себе наполегливим оборонцем Руської землі від нападів половців.

Таким чином, перша згадка назви «Україна» у Київському літописі пов'язана з Київщиною, Переяславщиною і Чернігівщиною. Найімовірніше, слово «Україна» вживалося для позначення прикордоння, межової землі, а також могло мати значення «край», «країна».

4. ГАЛИЦЬКЕ І ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВА

Галицьке князівство розміщувалося у східних районах Карпат, у верхів'ях річок Дністра і Пруту. На сході воно межувало з лісовими рівнинами Волині. На західних і північних кордонах Галичина межувала з угорцями і поляками, а Волинь — з північними сусідами: балтськими племенами.

Обидва князівства були вдало розташовані, їх не досягали напади зі Степу. Волинь і Галичина були густо населені, а їх міста стояли на важливих торговельних шляхах на Захід. Крім того, Галичина мала великі поклади солі — товару, який був потрібний усій Європі.

Протягом 980–990 рр. Володимир Великий підкорив білих хорватів Галичини і приєднав її до своїх володінь. На Волині він заснував місто Володимир, яке згодом стало її столицею. У Галичині центр князівства перемістився з Перемишля до Галича, що знаходився поблизу карпатських соляних розробок. Київським князям вдалося закріпити ці землі за своїми нащадками.

У Галичині бояри були заможними та владними. Галицькі бояри, очевидно, були нащадками місцевої племінної знаті, тож свої повноваження вони діставали не від князя, а за традицією. Нарешті через віддаленість Галичини від Києва Великому київському князю важко було втручатися в місцеві справи.

На відміну від галицьких, бояри Волинського князівства прийшли в ці землі у складі дружин своїх князів. Київ був до них набагато ближчий, тому й мав на них істотніший політичний вплив, ніж на Галичину. Волинські бояри одержували земельні володіння за службу князю. Вони залежали від щедрості князя й тому переважно підтримували його.

З-поміж князівств першим від Києва відокремилася Галицьке. З 1097 р. тут княжили правнуки Ярослава Мудрого, князі Ростиславичі — Василько, Володар і Рюрик. Після їх смерті син

Володара Володимирко (1124–1152 рр.) об'єднав у 1141 р. галицькі землі в князівство з центром у Галичі. Він розширив межі князівства та успішно протистояв прагненню Великих князів київських підкорити собі Галичину. Син його — **Ярослав Осмомисл** (1152–1187 рр.) розширив кордони Галичини аж до гирла Дністра.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео з циклу «Історія України» (серія 47 «Ярослав Осмомисл і Володимир Ярославович»). Що нового ви дізналися про згаданих князів? Укладіть коротку історичну довідку про Ярослава Осмомисла до української Вікіпедії.

Зі «Слова о полку Ігоревім»: «Галицький Осмомисле Ярославе! Високо сидиш ти на своїм золотокованім престолі, підперши Гори Угорські (тобто Карпати) своїми залізними полками, заступивши королеві дорогу, зачинивши ворота Дунаю, справляючи суди аж до Дунаю! Гроза твоя по землях тече! Ти одчиняєш ворота київські; стріляєш з батьківського золотого стола салтанів по далеких землях!»

qr.orioncentr.com.ua/d52ar

Пам'ятник Ярославу Осмомислу у місті Володимир (Волинська область)

Проте Осмомислові не вдалося обмежити свавілля бояр, і після його смерті вони почали відкрито боротися проти його сина Володимира (1187–1198 рр.), який змушений був утекти до Угорщини. Скориставшись цим, угорський король Бела III захопив у 1189 р. Галицьке князівство. З допомогою польського князя Казимира влітку 1189 р. Володимир знову зміг повернутися в Галич, та його залежність від бояр ще більше посилилася.

У середині XII ст. швидко розвивалося Волинське князівство, утворене за часів правління правнука Володимира Мономаха Мстислава. Після смерті Мстислава князем у Волині став його син Роман (1170–1205 рр.).

РОМАН МСТИСЛАВОВИЧ

Галичина

Волинь

1199 р.

Внутрішня політика

- Зосередив увагу на зміцненні князівської влади, тобто на послабленні бояр
- Союзниками князя в боротьбі з боярами були жителі міст і дрібні землевласники
- Саме цей шар став і в Європі, і пізніше на Русі, основою служилого стану (дворянства, шляхти) — опори центральної влади

Зовнішня політика

- У 1202 і 1204 рр. вдало очолював об'єднані походи руськи князів на половців
- Здійснив кілька походів у литовські та польські землі й у 1196 р. приєднав до свого князівства землі литовського князівства ятвягів
- У 1202 р. князь Роман заволодів Києвом
- У 1205 р. під час чергового походу на Польщу Роман потрапив у засідку і загинув

У 1202 р. князь Роман заволодів Києвом. Таким чином, під владу галицького князя потрапили всі руські князівства, за винятком Чернігівського. Але у 1205 р., під час чергового походу на Польщу, Роман потрапив у засідку і загинув.

Незабаром після смерті князя Романа знову почалися чвари між князями, боярські інтриги, посилювалося втручання ззовні, що врешті призвело до розпаду держави. Синам його — Данилові та Василькові — було, відповідно, три та один рік, і галицькі бояри вигнали їх з Галича разом із їхньою матір'ю — княгинею Анною.

Скориставшись ситуацією, польські й угорські правителі, прикриваючись захистом прав Данила і Василька, захопили й поділили між собою Галичину. Данило і Василько дістали у правління тільки батьківську вотчину — Володимир. Лише в 1238 р., після тривалої боротьби, Данилу Романовичу вдалося заволодіти Галичем та відновити єдність Галицько-Волинської держави.

5. ВОЛОДИМИРО-СУЗДАЛЬСЬКЕ КНЯЗІВСТВО ТА НОВГОРОДСЬКА ЗЕМЛЯ

Північно-Східні землі були дуже віддалені від Русі, в Києві їх називали Заліссям. Це було міжріччя Оки та Волги, здавна

населене фіно-угорськими племенами. З IX ст. почалася слов'янська колонізація цих земель. На місці старого городища племені меря з'явився Ростов, звели Суздаль, Ярославль, Муром. За часів Володимира Мономаха ним був побудований і названий на його честь Володимир-на-Клязьмі, а також Переславль-Заліський. Ростовське, а пізніше **Ростовсько-Суздальське князівство**, увійшло до складу «отчини» Мономаха і його нащадків.

Сюди Мономах послав на князювання свого молодшого сина — Юрія Володимировича, який за свою невгамовну жагу до влади та прагнення до захоплення чужих земель отримав прізвисько Долгорукого. **Юрій Долгорукий** невпинно воював з Волзькою Булгарією, вів боротьбу з Новгородом за вплив на суміжні і прикордонні землі. Зокрема, він збудував невеличку прикордонну фортецю з назвою **Москва**. Протягом довгих років **Юрій Долгорукий** наполегливо боровся також за володіння київським столом. Наприкінці 50-х років XII в. Юрій Долгорукий його здобув, але незабаром помер у Києві в 1157 р.

У 1157 р на престол у Ростовсько-Суздальському князівстві вступив син Юрія Долгорукого — Андрій Боголюбський (1157–1174), народжений від половецької князівни. Перш за все він зігнав з уділів своїх братів, усунув старих бояр свого батька, розпустив його дружину. Літописець зазначав, що Андрій прагнув стати «самовластцем». Центр князівства він переніс до Володимира.

У 1169 р. разом зі своїми союзниками **Андрій Боголюбський** взяв штурмом Київ, вигнав звідти свого двоюрідного племінника Мстислава Ізяславича і віддав місто на розграбування. Уже цим він показав своє нехтування ідеєю «єдності Русі». На відміну від батька, він уже не вважав Київ батьківщиною, традиційна Русь півдня була йому незрозумілою і ворожою.

Деспотизм Андрія Боголюбського викликав роздратування ростовсько-суздальського боярства, яке організувало змову та вбивство князя. Загибель Андрія не зупинила процесу централізації князівства, яке вже стало називатися **Володимиро-Суздальським**.

Після нетривалої усобиці престол посів третій син Юрія Долгорукого **Всеволод Юрійович** (1176–1212). Він отримав прізвисько «**Велике Гніздо**», тому що мав вісім синів і вісім онуків. У своїй боротьбі з боярством Всеволод Велике Гніздо спирався на міста і на постійно зростаюче дворянство, яке служило князю за землю, доходи та привілеї. Після смерті Всеволода, влада була передана не за старшинством, а за його заповітом. Тим самим було остаточно

порушено стару традицію успадкування влади. Відтепер воля великого князя стала сильнішою за традицію і закон. Але утримати одноосібну владу син Всеволода — Юрій не зміг, оскільки невдовзі Володимиро-Суздальське князівство розпалося на уділи.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Сергій Громенко:

« Географія визначила засадничі відмінності між Руссю-Україною та Заліссям. На півдні... питання земельного дефіциту взагалі не виникало. На північному сході... неродючу землю постійно доводилось буквально вигризати в лісів і боліт короткими веснами та літами. У результаті Русь-Україна — це територія тисяч великих сіл і сотень малих містечок зі збалансованим господарством і можливістю накопичувати запаси сільгосппродукції. Залісся — край лише десятка міст в оточенні безлічі сіл на один-три двори із населенням, ледь здатним прогодувати себе. Індивідуальне господарство тут було неможливим, і людина опинялася у цілковитій залежності від малого колективу, до того ж колективу, вкрай ізольованого від сусідів».

? До яких політичних наслідків, на вашу думку, мали привести такі відмінності Північно-Східних земель?

У період роздробленості на Північному Заході з'явилося самостійне державне утворення — **Новгородське князівство**. Відрізнялося це князівство від інших вельми оригінальним політичним устроєм: верховна влада належала не князю, а вічу, тому правомірно називати Новгород республікою. Новгород знаходився на вигідному перехресті торгових шляхів між країнами Північної Європи, Балтією, Волзькою Булгарією, Києвом та Візантією. Це допомагало йому бути заможним та самостійним.

Новгородська земля простягалася від Балтійського моря на заході до Уральських гір на сході і від Білого моря на півночі — до верхів'їв Волги та Західної Двіни на півдні.

У цей період Новгород пішов особливим шляхом — в 1136 новгородці вигнали з міста князя Всеволода-Гавриїла. Це був початок Новгородської республіки. Князь утратив верховну владу в Новгороді. Він призивався вічем, і до його повноважень входило командування військом та підтримання порядку. Найважливіші рішення ухвалювало **віче** — збори всіх дорослих чоловіків Новгорода. Звісно, головну роль на ньому відігравали бояри та багаті купці. З їхнього середовища обиралися **Рада** й голова міського управління — **посадник** та його помічник — **тисяцький**. Велику владу мав

архієпископ — саме він скликав віче й Раду, зберігав скарбницю та відповідав за зовнішні контакти Новгородда.

В 1216 р., після тривалої боротьби з володимирськими князями, Новгород відстояв свою самостійність, Володимиро-Суздальське князівство остаточно втратило над ним контроль.

● ЗАПИТАННЯ / ЗАВДАННЯ ●

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть терміни: «політична роздробленість», «домен», «віче», «республіка», «архієпископ», «посадник».
2. Скориставшись матеріалами параграфа, заповніть у зошиті або нотатнику порівняльну таблицю.

Князівство	Правителі / дати княжіння	Особливості розвитку князівства	Визначні події
Київське			
Чернігівське			
Переяславське			
Галицьке			
Волинське			

II. Обговоріть у групі

Об'єднайтеся у групи. Обговоріть політику князів Ярослава Осмомисла та Романа Мстиславича. Виступіть на уявному віче від імені цих князів з промовою, яка б містила агітацію щодо підтримки політики князя народом.

III. Мислю творчо

1. Взаємини між слов'янами та сусідніми державами визначалися різними обставинами. Поміркуйте, як склалися відносини між Руссю та Візантією: чому інколи відносини були добросусідськими, а подекуди ворожими? Які обставини на це впливали? Складіть розгорнуті тези.
2. За матеріалами параграфа, та за допомогою додаткових джерел інформації, заповніть у зошиті або нотатнику порівняльну таблицю за зразком.

Держава	Період роздробленості	Негативні наслідки роздробленості	Позитивні наслідки роздробленості
Русь			
Франція			
Англія			
Німеччина			

§ 31.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ КОЧОВИКІВ

Пригадайте. Що таке Великий Степ? Які особливості способу життя його мешканців?

1. СТЕПОВИКИ, КИТАЙСЬКА ІМПЕРІЯ ТА ВЕЛИКИЙ ШОВКОВИЙ ШЛЯХ

Протягом середньовіччя у Великому Степу протікало життя, дуже відмінне від життя європейських держав. Степом котилися на захід хвилі все нових і нових племен, виникали і зникали племінні союзи, точилися криваві війни за пасовища, торгові шляхи та владу. Всі ці процеси зароджувались на кордонах Китайської імперії, в існуванні якої кочовики відігравали ту саму роль, що й варварські племена для Західної Римської імперії. З півночі і заходу вони періодично проникали у глибинні райони імперії, розорюючи їх.

Імператори відомої нам китайської династії **Хань** потерпали від нападів союзу племен **хунну**, яких змогли витиснути на захід. Надалі зміни клімату змусили їх до переселення в Європу — вірогідно, саме вони були відомі тут під назвою **гуни** та започаткували процес Великого переселення народів.

На початку VII ст. відбулося чергове об'єднання Китаю під владою династії **Тан** — імператори стали успішно тиснути на кочовиків і в результаті відновили **Великий шовковий шлях** — систему караванних шляхів, що вели з Центрального Китаю на Захід.

Історичні подробиці

Великий шовковий шлях виник ще у II ст. до н. е. Він з'єднував Китай з Римською та Перською імперіями. Тепер він мав дві гілки: Південну — через Центральну Азію до Багдада і далі до Середземномор'я, і Північну — через Великий Степ, через Волгу до берегів Чорного моря та Криму. Цим шляхом до Європи потрапили шовк, порцеляна, чай та рис, а пізніше папір. Великий шовковий шлях зіграв важливу роль у міжнародних контактах. Тільки після його утворення європейці і китайці дізналися про існування одне одного. Завдяки йому почалося поширення світових релігій — буддизм дійшов до Центральної Азії, іслам — до кордонів Китаю, на Сході дізналися про християнство. Він вплинув на розширення культурних контактів, сприяв культурній взаємодії.

? Перейдіть за QR-кодом або покликанням і перегляньте анімацію від каналу «Цікава наука» — «Великий шовковий шлях — перша всесвітня павутина». Чи погоджуєтеся ви з тим, що шлях можна вважати всесвітньою павутиною Середньовіччя? Відповідь аргументуйте.

qr.orioncentr.com.ua/eAGil

Укріплення імперії Тан дозволило відсунути від кордонів імперії кочові племена, союз яких відомий нам як **авари** чи **обри**. Авари пройшли через землі слов'ян та утворили **Аварський каганат** — державу, що охоплювала землі сучасних Угорщини, Австрії, Словаччини, Хорватії, Румунії та частини Польщі. Назва «*каганат*» походила від титулу «*каган*» — верховний правитель, кочовий відповідник «*імператора*», нижчі за рангом вожді мали титул «*хан*». У VII ст. авари зазнали поразки від царів Болгарського царства, а останнього удару їм завдав Карл Великий у 791 р. Після цього каганат розпався, частина аварів потрапила під владу Болгарії, частина — франків, а частина повернулася у степ.

Тим часом Китайська імперія відігнала від своїх кордонів і торгових шляхів нових кочовиків — **тюрків**. Це був строкатий союз племен, дуже слабко споріднених між собою, слово «*тюрк*» означало просто «*силач*». Деякий час існував **Тюркський каганат**, але він досить швидко розвалився. Частина тюрків мігрувала на південь, де утворила державу з центром у місті Хорезм, а частина рушила на захід.

2. ХОЗАРИ ТА ХОЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ. БУЛГАРИ, ПЕЧЕНІГИ І ПОЛОВЦІ

Для Русі тюркські племена стали головним уособленням Степу — іноді ворогом, а іноді партнером. Між Каспійським морем і Доном союз племен хозар утворив свою державу — **Хозарський каганат**.

ХОЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ

Охоплював степи Північного Кавказу, Приазов'я та більшу частину Криму

Спосіб життя хозар був напівкочовим

Міста — Ітіль на Волзі та Саркел на Дону

Контролював західну частину Великого шовкового шляху

Був залучений до міжнародної торгівлі

На початку IX ст. релігією став юдаїзм (верхівка)

Основне населення залишилось язичницьким

965 р. князь Святослав остаточно зруйнував місто Ітіль та знищив Хозарський каганат

Тривалий час головними конкурентами хозар були **булгари** — тюркські племена, що долучили до себе частину фіно-угрів. Вони

прийшли у ці землі ще у V ст. разом з гунами. У 632 р. їхній хан Кубрат за сприяння Візантії утворив союз племен, відомий як **Велика Булгарія**. Але після його смерті частина булгар визнала зверхність хозар, а пізніше на північ від земель каганату утворила **Волзьку Булгарію**. У 922 р. вони прийняли іслам і довгий час контролювали торговий шлях по Волзі. Інша частина булгар на чолі з ханом Аспарухом відійшла за Дунай, де поступово розчинилася серед слов'янської більшості, у 832 р. прийняла християнство та поклала початок **Болгарії**.

Стоп. Фейк

У преамбулі до відомої Конституції Пилипа Орлика йдеться про «стародавній хоробрий козацький народ, який раніше називався козарським», що дозволяє деяким історикам вважати хозар безпосередніми пращурами українських козаків.

? За допомогою додаткових джерел інформації знайдіть аргументи «ЗА» і «ПРОТИ» такого твердження. Займіть власну позицію.

У часи занепаду Хозарського каганату через причорноморські степи пройшли відомі нам **мадяри** — фіно-угорські племена, які близько 850 р. відкочували далі на захід та близько 900 р. осіли на Дунаї.

Ліквідація Хозарського каганату не принесла користі Русі — вона відкрила шлях новим кочовикам — **печенігам**. На початку X ст. печеніги повністю заволоділи степом від Дону до Дунаю. У 915–1036 рр. Русь воювала з ними 16 разів, у 968, 1017 та 1036 рр. вони доходили до Києва, у 972 р. саме в бою з печенігами загинув князь Святослав.

Головною перевагою печенігів була легка кіннота, у відкритому полі її стрімкі атаки зупинити було майже неможливо. Але, як і всі кочовики, печеніги не вміли брати фортець штурмом, тож головним способом боротьби з ними було зведення кількох смуг укріплень на степовому кордоні. Земляні насипи кіннота не могла здолати. Крім того насипи перешкоджали перегону худоби та розширенню печенізьких пасовищ. Саме такі укріплення отримали назву **Змієві вали**.

При цьому сусідство з печенігами не завжди було ворожим — печенізькі загони брали участь у княжих походах, серед мешканців самого Києва були і печеніги. Останню битву з печенігами датують 1036 р., коли Ярослав Мудрий розбив їх під Києвом. Частина печенігів відкочувала до Угорщини та на Балкани, а решта разом з Руссю зіткнулася з новою небезпекою — **половцями**.

Назвою «половці» у літописі позначали тюркські племена **кипчаків** або **куманів**. Вони вийшли з Центральної Азії і в першій половині XI ст. дісталися до причорноморських степів. Половці зайняли величезну територію **Дешт-і-Кипчак** («**Половецьке поле**») від Волги до Дунаю. Всього половці здійснили 46 походів на Русь, здебільшого на Київщину та Переяславщину. З іншого боку, довге сусідство, торгівельні контакти, а найбільше — регулярні шлюби між князівськими і ханськими родинами пом'якшували протистояння. З XII ст. половецькі хани на запрошення руських родичів регулярно беруть участь у князівських усобицях — суперництво поволі перетворюється на партнерство. Цей процес був перерваний появою на кордонах Половецького поля нової сили — **монголів**.

3. СТВОРЕННЯ ІМПЕРІЇ МОНГОЛІВ

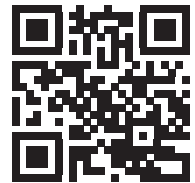
Монголи були кочовим племінним союзом, що утворився на землях південного Сибіру між озером Байкал і річкою Амур. Монгольські племена ділилися на роди та очолювались вождями — **нойонами**. Монголи були язичниками. В ході тривалого суперництва зверхність серед племен здобув **нойон Темучин**. У 1206 р. з'їзд нойонів — курултай обрав його великим ханом, або **Чингісханом** («**володарем володарів**»), в увявленні монголів він правив по волі богів і сам мав божественне походження.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/ytSYb

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте коротке відео з циклу «Одна історія» («Як Чингісхан став найвидатнішим полководцем»). Що нового ви дізналися? Укладіть коротку історичну довідку про Чингісхана для української Вікіпедії.

Китайська імперія до цього часу розпалася. Північний Китай був підкорений спочатку кочовиками — **киданями** (від них походить і сама назва «Китай»), а потім племенами **чжурчженів**. У Південному Китаї існувала слабка **імперія Сун**. У 1211 р. монголи захопили Північний Китай. Їх перевагою було вміння вчитися — вони швидко запозичили китайську систему державного управління і військову фортифікаційну техніку, що дозволило їм першими з кочовиків навчитися брати фортеці.

У 1219 р. почалося завоювання Центральної Азії — монголи успішно штурмували Хорезм, Бухару, Самарканд та інші

великі міста. Тут вони запозичили розвинене ремесло і насамперед металургію. Перемоги монголів забезпечувались чітко організованим і дисциплінованим військом найкращої у світі кінноти. Монгольське суспільство взагалі було організоване за військовим принципом.

У підкорених країнах монголи залишали управління в руках місцевих правителів. Якщо ті визнавали владу монголів, то отримували від хана **ярлик** — документ, що засвідчував їхні повноваження під контролем монголів. Вони мали сплачувати данину та поставляти до монгольського війська збройні загопи. Контроль за ними здійснювали баскаки — державні чиновники, наглядачі. Терпимо ставилися монголи до місцевих вірувань, жодних релігійних утисків підкорені не відчували.

Далі монголи пройшли через перські землі до Вірменії та Грузії, захопили їх, розгромили аланів на Північному Кавказі і вдерлися до Половецького степу. Половці звернулися по допомогу до руських князів, було утворено русько-половецьке військо, яке у **квітні 1223 р. зазнало розгрому на р. Калка**, де загинули шість руських князів. Це було перше зіткнення Русі з монголами. Монголи не планували подальшого наступу, тож після перемоги вони повернулись до степу.

Тим часом у 1227 р. помер Чингісхан — новим великим ханом (каганом) його нащадки — **Чингізиди** обрали його третього сина — Угедея, а землі імперії були розподілені на улуси, кожен з яких перебував в управлінні у когось із Чингізидів. Західні землі відійшли до улусу Джучі — старшого сина Чингісхана, причому його межі встановлювалися від річки Іртиш до «поки сягнуть копита монгольських коней», тобто західний кордон не був визначеним. Джучі невдовзі також помер, тож похід на захід очолив його син Бату, більш відомий як **Батий**.

У 1236 р. Батий підкорив Волзьку Булгарію, та 1237 р. почав похід на Рязанське та Володимиро-Суздальське князівства. Після нетривалої облоги він здобув та спалив Рязань, а за місяць Володимир. Така ж доля спіткала Ростов, Ярославль, Твер, Вологду. Не дійшовши до Новгороду, монголи повернулись у Половецький степ, де остаточно розгромили половців.

Битва на Калці.
«Козацька звитяга»,
випуск № 8

[qr.orioncentr.com.ua/
yjAPW](http://qr.orioncentr.com.ua/yjAPW)

Через рік, у 1239 р. наступ поновився, але тепер у південному напрямку: першим впав Переяслав, за ним Чернігів. У 1240 р. монголи, незважаючи на героїчний спротив киян, взяли та зруйнували Київ. Далі вони рушили на Волинь та Галичину і захопили їх.

« Робота з джерелом

З «Руського літопису»:

«У РІК 6748 [1240]. У той же рік прийшов Батий до Києва з великою силою, многим-множеством сили своєї, і окружив город. І обступила [Київ] сила татарська, і був город в облозі великій. І пробував Батий коло города, а вої його облягали город. І не було чути [нічого] од звуків скрипіння теліг його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуків іржання стад коней його, і сповнена була земля Руськая ворогами».

«І поставив Батий пороки під город коло воріт Лядських, — бо тут підступили були дебри, — і пороки безперестану били день і ніч. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити, [а] стріли за-тьмарили світ переможеним, і Дмитро поранений був. Вийшли татари на стіни і сиділи [там] того дня й ночі, а городяни зробили ще друге укріплення навколо [церкви] святої Богородиці [Десятинної]».

«А назавтра прийшли [татари] на них, і була битва межи ними велика. Люди тим часом вибігли і на церкву, і на склепіння церковне з пожитками своїми, [і] од тягара повалилися з ними стіни церковні, і так укріплення було взяте [татарськими] воями. Дмитра ж вивели [до Батия], пораненого, але вони не вбили його через мужність його».

? Як у 1240 році відбувався напад монголів на Київ? Які подробиці цієї події змалює нам літописець?

Навесні 1241 р. військо розділилося: частина його пішла на Королівство Польське та, зруйнувавши Люблін, Сандомир і Краків, рушила на Моравію. Друга частина на чолі з самим Батием попрямувала в Угорщину. Військо угорського короля було розгромлено, всі його звернення до європейських монархів виявились марними — в цей час імператор і Папа воювали за Італію. Монголи підкорили всю Угорщину і дісталися берегів Адріатичного моря.

Однак навесні 1242 р. Батий повернув додому. Більшість істориків вважають, що причиною цього стала смерть великого хана Угедея та бажання Батия взяти участь у виборах нового правителя. Як би там не було, монгольське військо через Боснію, Сербію і Болгарію повернулося у Степ.

Облога Києва
(мініатюра XVI ст.)

Робота з картою

Скориставшись картою «**Великий степ**», визначте:

- 1) межі Великого Степу;
- 2) країни, залежні від кочовиків у Середньовіччі.

Залучивши додаткові джерела інформації, розробіть творчий проєкт «Племена Великого Степу у Середньовіччі».

4. РОЗПОДІЛ ІМПЕРІЇ ТА ЗОЛОТА ОРДА

Правління нового великого хана Гуюка було нетривалим. З 1243 р. улус Батія стає фактично незалежною державою. Він простягнувся від Іртиша через приазовський та причорноморський степ майже до Карпат. Братові Батія належали терени сучасного Казахстану — **Синя Орда**, а безпосередньо Батію та його нащадкам — **Ак-Орда (Біла Орда)**, яку історики пізніше назвуть **Золотою Ордою** завдяки оздобленому золотом ханському шатру.

Іншими улусами були улус **Великого хана**, що охоплював Китай і саму Монголію, **Чагатайський улус** у Центральній Азії та **Перський улус**. Останній був утворений на землях Персії та Близького Сходу. У 1258 р. монголи здобули Багдад,

зруйнувавши залишки Арабського халіфату, та захопили Сирію. Але в Єгипті монголи зазнали поразки і відступили, їх подальше просування на захід було зупинене.

Онук Чингісхана Хубілай захопив весь Китай і заснував **імперію Юань** з монгольською династією на престолі. Монголи відновили Великий шовковий шлях, але їхнє панування негативно позначилося на розвитку Китаю і в XIV ст. воно буде повалене.

Столицею Золотої Орди служило місто Сарай на Волзі. Були сформовані державний апарат і податкова система, налагоджене карбування монети, встановлений постійний поштовий зв'язок між регіонами. Після смерті Батия у 1255 р. за правління його брата Берке серед монголів почав поширюватись іслам, офіційною релігією монгольської імперії він став у XIV ст.

Монгольські хани мало цікавилися землями, не придатними для розширення випасів. Мешканці лісової та лісостепової зон Русі були обкладені даниною, місцеві князі отримували ярлики на правління, але зберегли відокремленість і власні політичні структури. Найбільш залежними стали землі Володимиро-Суздальського та Рязанського князівств, їх іноді називали **Заліською Ордою**. Незавойована монголами Новгородська земля почала зближуватись зі своїми західними сусідами. Галицько-Волинське князівство ж швидше грало роль вимушеного союзника Орди — у 1245 р. князь Данило отримав ярлик на княжіння, але мав деякі привілеї в управлінні та сплаті данини.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Українська історикиня Наталя Яковенко:

«Паралізовані втручанням ханів у внутрішнє життя, знекровлені економічно, найстаріші руські князівства втратили головне — однаковий темп наростання культурних змін порівняно із західними сусідами. Доки у Польщі, Угорщині та Чехії... вдосконалювалися політичні інститути, творилися перші університети... й підносились роль міста, Київ і Чернігів котилися назад. На противагу цьому, галицько-волинській княжій гілці... вдалося на ціле століття затримати зникнення з історичної арени останніх уламків Русі».

? Які наслідки монгольського завоювання для руських князівств описує історикиня? Чи погоджуєтеся ви з її думкою?

Отже, монголи створили найбільшу в історії людства імперію, яка простягалася від Тихого океану до Карпат і від Новгорода

до Перської затоки. Ця імперія об'єднала степові традиції кочовиків з досягненнями та досвідом підкорених народів.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть значення понять: «Великий шовковий шлях», «каган», «хан», «нойом», «ярлик», «улус».
2. Розгляньте сучасну реконструкцію. Яке значення мало військо для становлення та розквіту Золотої Орди? Які особливості устрою мала держава монголів?

II. Обговоріть у групі

Поміркуйте, яке історичне значення мав Великий шовковий шлях для народів Заходу і Сходу. Напишіть короткий есей на тему «Великий шовковий шлях: на перетині цивілізацій».

III. Мислю творчо

Уявіть себе літописцем, який мешкав у Києві у 1240 році. Який запис ви б зробили в літописі під цим роком?

§ 32.

УЗАГАЛЬНЕННЯ: «СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ»

Перейдіть за QR-кодами або покликаннями і опрацюйте матеріали уроку узагальнення. Виконайте тестові завдання.

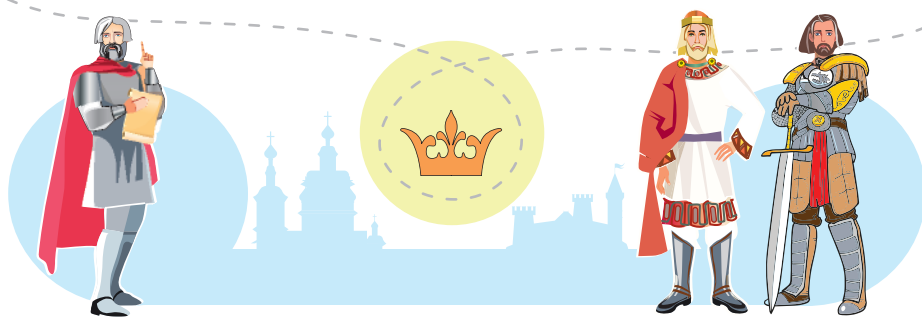
qr.orioncentr.com.ua/wts16

qr.orioncentr.com.ua/pv29V

ІСТОРІЯ ШОСТА: ДЕРЖАВИ РОЗВИНЕНОГО ТА ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

ІСТОРІЯ ШОСТА: ДЕРЖАВИ РОЗВИНЕНОГО ТА ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Перейдіть за QR-кодами або покликаннями і опрацюйте матеріали уроків.

§ 33.

ЗОВНІШНЯ КОЛОНІЗАЦІЯ. ХРЕСТОВІ ПОХОДИ

qr.orioncentr.com.ua/DtSx9

§ 34.

РЕКОНКІСТА ТА УТВОРЕННЯ ІСПАНЬКОГО КОРОЛІВСТВА. НІМЕЦЬКА ЕКСПАНСІЯ НА СХІД

qr.orioncentr.com.ua/HachL

§ 35.

СТАНОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКІ МОНАРХІЇ В ЄВРОПІ. МІСТА-РЕСПУБЛІКИ ТА ІНШІ ДЕРЖАВИ В ІТАЛІЇ

qr.orioncentr.com.ua/zs2v0

§ 36.

ФРАНЦУЗЬКЕ КОРОЛІВСТВО

qr.orioncentr.com.ua/7U21g

§ 37.

АНГЛІЙСЬКЕ КОРОЛІВСТВО

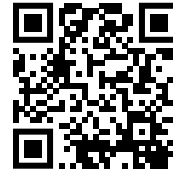
qr.orioncentr.com.ua/UmSi9

§ 38.

ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ

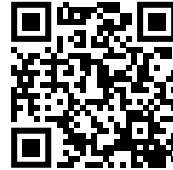
qr.orioncentr.com.ua/ZaHDp

§ 39.

КОРОЛІВСТВО РУСЬКЕ

qr.orioncentr.com.ua/aYiyf

§ 40.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ КОРОЛІВСТВА ПОЛЬСЬКОГО, ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО, РУСЬКОГО ТА ЖЕМАЙТІЙСЬКОГО І УГОРСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

qr.orioncentr.com.ua/j0Jfr

§ 41.

ДЕРЖАВИ «СХІДНОГО ТИПУ». КНЯЗІВСТВО МОСКОВСЬКЕ

qr.orioncentr.com.ua/QI5dl

§ 42.

КРИМ У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

qr.orioncentr.com.ua/Xt2x5

§ 43.

УТВОРЕННЯ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

qr.orioncentr.com.ua/dRSei

§ 44.

УЗАГАЛЬНЕННЯ: «ДЕРЖАВИ РОЗВИНЕНОГО ТА ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ»

Перейдіть за QR-кодами або покликаннями і опрацюйте матеріали уроку узагальнення. Виконайте тестові завдання.

qr.orioncentr.com.ua/FLOQq

qr.orioncentr.com.ua/SDXN1

Жан Фруассар.
Битва при Кресі (1450)

ІСТОРІЯ СЪОМА:
ЕКОНОМІКА І СУСПІЛЬСТВО
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ.
СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ

ІСТОРІЯ СЪОМА: ЕКОНОМІКА І СУСПІЛЬСТВО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ

§ 45.

ЛЮДИНА І ПРИРОДА У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Пригадайте. Які хронологічні межі має період Середньовіччя? Наскільки залежною є людина від природно-географічних умов, у яких вона проживає?

1. ГЕОГРАФІЧНИЙ І КЛІМАТИЧНИЙ ФАКТОРИ В ЖИТТІ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Життя людини у Середньовіччі було залежним від природних умов, у яких вона існувала. Відносно помірний клімат Європи та велика площа рівнинних земель сприяли осілому способу життя й розвитку землеробства. *Клімат у Середні віки часто змінювався, і це мало визначний вплив на розвиток суспільства:* похолодання зазвичай сприяли підвищенню його згуртованості, войовничості та укріпленню держав, а потепління — періодам роздробленості, внутрішніх конфліктів і безладу.

Так, потепління V–VIII ст. привело до Великого переселення народів, а похолодання IX–X ст. — до утворення середньовічних імперій, зокрема і Русі. Нове потепління XI — першої половини XII ст. вплинуло на поширення політичної роздробленості, а чергове похолодання другої половини XII — першої половини XIII ст. пов'язане з утворенням Монгольської імперії.

У XIV ст. почався «малий льодовиковий період» — звичними стали весняні морози та снігопади, що знищували врожаї та призводили до голоду. У катастрофічному XV ст. в Європі вимерло від голоду в різних регіонах від 20 до 40 % сіл. Більш суворий клімат сприяє більшому рівню централізації — саме він став однією з причин самодержавного характеру Московської держави. «Малий льодовиковий період» тривав до кінця XVIII ст.

Стоп. Фейк

За допомогою QR-коду або покликання прочитайте статтю на сайті BBC News Україна «Причиною Малеого льодовикового періоду стали вулкани». Подумайте, чи можна довіряти цій статті. Перевірте інформацію, яка міститься в ній, зробіть висновки про її достовірність.

qr.orioncentr.com.ua/vXVsP

Від ландшафту залежали розташування населених пунктів, прокладення доріг і будівництво мостів, а також основні заняття людей. Рівнинний ландшафт спонукав до будівництва сіл та поширення землеробства, а в більш посушливих та просторих степах — скотарства.

Величезне значення в житті європейців мали ліси, якими була вкрита більша частина континенту. Ліс давав паливо для обігріву житла в морозні зими, деревину для будівництва, матеріал для виготовлення знарядь праці та облаштування побуту. З іншого боку, ліс був зоною постійної небезпеки — диким простором, де ховалися ворожі сили: від уявних злих духів до реальних розбійників.

На пагорбах і поблизу водойм будували замки, фортеці й міста. Саме річками пролягали основні торговельні шляхи, найважливіші з яких проходили по Рейну, Дунаю, Віслі, Волзі та Дніпру. Величезна протяжність морського узбережжя Європи відкривала його мешканцям шлях до заморських країн та можливості отримання прибутків від міжнародної торгівлі.

Діяльність людей потроху змінювала ландшафт — ліси вирубувались і перетворювались на лани, осушувались болота, будувались нові міста і села, мости й канали, зменшувалися степові території кочовиків на користь поширення землеробства. Але розвиток господарства й сам спосіб життя людей продовжували визначати ландшафт і клімат.

2. ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ І МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ

У Середні віки загальних переписів населення не робили ніде, крім Англії, тому його точна чисельність нам не відома. Але очевидно, що приблизно з кінця XI ст. відбувалося його зростання. До XV ст. населення Англії й Німеччини збільшилося втричі, Франції — майже вчетверо. Деякі дослідники припускають, що загалом населення Європи збільшилось у три рази та досягло приблизно 75 млн осіб. Це спонукало до внутрішньої колонізації — освоєння нових земель, відвойованих у лісів, та болотистих пусток.

Поміркуймо!

Пригадайте, які верстви населення найактивніше долучалися до внутрішньої колонізації.

Так відбувалася **внутрішня міграція населення** — переміщення його на нові місця проживання в межах власної країни, та

внутрішня колонізація. Таким чином були освоєні нові території в Європі, значно зросли посівні площі та врожаї.

Поміркуймо!

«Розмаїтість родючої землі, яка дістається дешево або задарма, — настільки потужний фактор міграції, що змушує долати будь-які перешкоди» (Т. Мальтус).

Як ви розумієте твердження англійського вченого, демографа та економіста Томаса Мальтуса? Які причини, на вашу думку, могли спонукати населення до внутрішніх міграцій у Середні віки?

Але на початку XIV ст. резерви вільних земель, придатних для ведення сільського господарства, були остаточно вичерпані, тож над більшістю континенту знову нависла загроза перенаселення і голоду.

Тривалість життя у Середні віки становила в середньому 45 років для чоловіків і 35 років для жінок. Високою була дитяча смертність — більше третини народжених помирало в дитячому віці. До цього призводили низький рівень медицини, загальна антисанітарія, часті війни і спустошення, голод і численні хвороби та епідемії.

3. ОСОБЛИВОСТІ ХАРЧУВАННЯ ТА ПРОБЛЕМА ГОЛОДУ

Життя середньовічної людини повністю залежало від щедрих чи бідних урожаїв. Центральне місце в її харчуванні посідали злакові культури. Їх виробництво напряду залежало від клімату — на південь від Альп, як і в часи античності, вирощували пшеницю та їли білий хліб, а на північ від гір росли тільки жито і ячмінь, тож хліб був чорним.

Тією ж межею розділялося споживання напоїв: на півдні це було вино, а на півночі — пиво. Південна Європа споживала оливкову олію, а північна — тваринні жири, переважно сало, тому що вершкове масло не вмiли зберігати. На півдні вживали більше риби та овочів — переважно гороху, квасолі, капусти, цибулі та часнику. На півночі більше значення надавалося м'ясу, але споживали його нечасто, переважно на свята. Виразною ознакою соціальної вищості родини була можливість споживати більше м'яса та рідкісних і дорогих прянощів зі Сходу.

Щодо кочовиків, то основу їхнього харчування складала м'ясні і молочні продукти, а кількість рослинної їжі була обмеженою.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зображення. Порівняйте раціон харчування різних верств середньовічного населення. Проведіть міні дослідження «Особливості харчування мого регіону». Як відрізняються харчові звички українців у різних областях? Чим це зумовлюється?

1. Мандрівники діляться хлібом та іншою їжею на полях (*Livre du roi Modus et de la reine Ratio*, XIV ст.).

2. Жан (герцог Беррійський) насолоджується стравами. Герцог сидить за високим столом під розкішним балдахіном перед каміном, йому прислуговує кілька слуг, включаючи м'ясника. Ліворуч від Герцога — золота сільниця чи неф, у формі корабля (*Розкішний часослов герцога Беррійського*, 1410).

Але все це стосується тільки врожайних років. У неврожайні люди їли траву і коріння, а здебільшого просто помирили з голоду. Тільки за першу третину XIV ст. в Європі було 14 голодних років, тобто майже половина. Голод був найстрашнішим лихом середньовічної людини та головною причиною смертності.

4. ХВОРОБИ ТА ЕПІДЕМІЇ. «ЧОРНА СМЕРТЬ»

Середньовічні люди потерпали від численних хвороб, з якими тогочасний рівень медицини не дозволяв боротися. Низький рівень санітарії, відсутність каналізації та скупчення людей у містах, забруднення водних джерел призводили до поширення епідемій. Найбільш страшним лихом Середньовіччя стала епідемія бубонної чуми в середині XIV ст.

Ця хвороба вперше вразила Візантію і країни Європи в VI ст., за часів імператора Юстиніана, вона була відома як «юстиніанова чума». Пізніше ця хвороба траплялася в Центральній Азії, а в 1347 р. під час осади монголами генуезької фортеці Кафа у Криму нападники стали перекидати через стіни трупи померлих від чуми людей. Невдовзі генуезькі кораблі завезли хворобу до Італії і протягом 1348 р. вона стрімко поширилася всією Європою. Безпорадність людей перед «**Чорною смертю**» призвела до сприйняття хвороби як Божої кари за гріхи, виникло уявлення про «трех вісників Кінця світу» — чуму, війну і голод.

« Робота з джерелом

З Малої візантійської хроніки:

«...що під час правління Юстиніана на людей напала сильна і підступна хвороба, і одні були демонічним чином оточені маячними образами і тут же негайно захворювали... Якщо ж крім цього починалася незрима гарячка, то ділила їх хворобу на тих, хто божеволів, і тих, хто міцно засинав. Одні вмирили у сні від голоду, інші — через безсоння. Інші ж вивергали кров і швидко помирили від цього. У всіх же, хто не став божевільним, з'явилися жовна, і вони вмирили від болів. У деяких на тілі утворилися виразки з пухирями; тих тут же забиравала смерть. Через кількості мертвих, трупи не прибирали і не погребались, як за звичай, згідно з літургійними приписами, але просто кидалися в ями...».

? Поміркуйте, чому середньовічні люди часто приписували епідеміям «боже-ственне» походження, вважаючи їх карою Божою за гріхи. Чому, на вашу думку, чума отримала назву «чорна смерть»?

Діємо: практичні завдання

Прочитайте в е-додатку уривок з історичного джерела та розгляньте мініатюру П'єра дю Тілта з хроніки Жия ля Мюізі (1353 р.) «Поховання жертв "Чорної смерті" в Турне». Зробіть висновки про те, як середньовічні люди ставилися до епідемії чуми.

Втрати від чуми різнилися по регіонах, але ніде не становили менше третини населення. Зокрема смертність в Англії досягла 70 % мешканців, а загальні втрати перевищили половину людності. Найменше постраждали польські, литовські і руські землі, які мали менше контактів з сусідами. Треба врахувати, що крім чуми спалахували епідемії дифтерії, тифу, скарлатини, грипу, віспи тощо — все це породжувало відчуття суцільного жаху.

Епідемії повторювались через приблизно рівні проміжки часу. Тільки протягом XIV–XV ст. великих спалахів було 13, а останній відбувся аж у 1720 р. в Марселі. Але були й інші наслідки: чума змінила ставлення до гігієни. До того ж втрати від чуми та скорочення кількості населення створили певний резерв землі та нестачу робочої сили. У багатьох місцях селянські земельні наділи стали більшими, а повинності — меншими, землевласники були вимушені надавати селянам певні пільги задля залучення їх до роботи на своїх землях.

ЗАПИТАННЯ / ЗАВДАННЯ**I. Знаю й систематизую нову інформацію**

1. Поясніть поняття: «міграція», «колонізація», «епідемія».
2. Схарактеризуйте особливості «малого льодовикового періоду».
3. Як на людину у Середньовіччі впливали географічний та кліматичний фактори?

II. Обговоріть у групі

За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, як тема чуми позначилася на середньовічному мистецтві. Оберіть один витвір мистецтва на тему чуми та схарактеризуйте його за планом:

- 1) автор / автори; 2) дата створення; 3) назва; 4) основна ідея.

III. Мислю творчо

Уявіть себе жителем / жителькою середньовічного міста. З якими проблемами ви могли б зіткнутися? Як позначився б на вашому повсякденному житті клімат та географічне положення міста? Складіть методом сторітелінгу коротку розповідь «Один день із середньовічного життя міщанина / міщанки».

§ 46.

**СТАНИ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА.
ФЕОДАЛІЗМ**

Пригадайте. Що таке «ієрархія»? Які приклади суспільної ієрархії ви можете навести? Що таке «стан»? Чим визначається належність до стану?

1. ІЄРАРХІЯ «НЕБЕСНА» ТА ІЄРАРХІЯ «ЗЕМНА»

Здавна люди уявляли собі світ богів як певну «небесну ієрархію» — ступеневу піраміду, на вершині якої перебували більш могутні боги. Їм були підвладні боги нижчого «статусу», а ще нижче розташовувались напівбожественні істоти та духи природи. Християнство успадкувало таке саме уявлення, тільки для християн на вершині піраміди був єдиний Бог у вигляді Трійці, а нижче знаходились архангели, ангели, святі, що утворювали чітку ієрархію, у якій нижчі були підвладні вищим.

На думку середньовічних людей, за зразком «небесної ієрархії» мала бути побудована «земна ієрархія». Таким чином, вона ставала відбитком Божого порядку, а суспільні відносини набували релігійного освячення. Отже, люди, що належали до різних станів (переважно за правом народження), мали виконувати різні функції, але не були рівними між собою.

Таке становище сприймалося як справедливе, тому що вважалося встановленим Богом та відповідало традиції і звичаям. Усе, що велося з давнини, у середньовіччі вважалося добрим і справедливим, тоді як будь-яке нововведення сприймалося підозріло.

2. ТРИ СТАНИ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Поділ суспільства на відокремлені один від одного стани відбувся в ранньому середньовіччі. Він походив з кількох джерел. Першим із них був спадок Стародавнього Риму, де різний статус мали вільні римські громадяни, колони і раби, а серед громадян виразно виділялася аристократія. Другим стала варварська традиція. Уже під час Великого переселення народів у племенах були прості воїни і старійшини, які перетворювались на родову аристократію. Постійні війни поглибили цей процес. Військова здобич розподілялася залежно від заслуг перед вождем, а пізніше — королем. Захоплені землі також ділилися не рівними ділянками — родова знать завжди мала переваги. До соціальної нерівності стала додаватися майнова.

Поступово виникла ще одна проблема. У варварських племенах здавна кожен вільний член громади був одночасно і воїном,

і землеробом. Однак поєднувати ці функції ставало все складніше. Сільське господарство та ремесло потребували часу й зусиль, тим більше, що господарське життя ставало все більш різноманітним і потребувало все складніших навичок.

З іншого боку, з IX ст. піше ополчення стало поступово замінюватись важкою кіннотою. Придбання коня і зброї потребувало немалих коштів — звичайний селянин не міг собі цього дозволити. Так утворився стан професійних воїнів, який цілком відокремився від селян — воювати і управляти землями, що перебували в їхній власності, стали одні, а обробляти землю і розводити худобу — інші. Духівництво зайняло окреме місце у суспільстві.

Так, до XI ст. склалася **станова структура суспільства**. Виникла уява, що Бог поділив людей на три стани: «*тих, хто молиться*» — **духівництво**, «*тих, хто воює*» — **воїнів**, і «*тих, хто працює*» — **селян та ремісників**. Належність до стану передавалась у спадок: син селянина ставав селянином, син лицаря — лицарем, син духовної особи — служителем церкви.

СТАНОВА СТРУКТУРА СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Кожен зі станів мав свої обов'язки. Відрізнявся і їхній правовий статус — перші два стани були вищими за третій. Причому матеріальний стан людини значив дуже мало — суспільне і правове становище представника знатного роду було завжди вищим за становище незнатного і непривілейованого багатія.

3. ВАСАЛІТЕТ ТА ФЕОДАЛІЗМ

Діємо: практичні завдання

Розгляньте репродукцію картини Вільяма Хогарта «Жебракуючий поет» (1736), подану в електронному додатку. Які стани середньовічного суспільства представлені на ній?

Провідну роль у суспільстві відігравала **родова аристократія** — люди знатного походження, нащадки або племінних вождів і старійшин, або старих римських родів. До неї належали всі королі і принци та родова знать, яка не дуже зважала на короля — для аристократів він був одним з них. У періоди роздробленості вони взагалі ставали самовладними володарями. Земля, що їм належала, була родовим спадком, і відібрати її законним шляхом було неможливо.

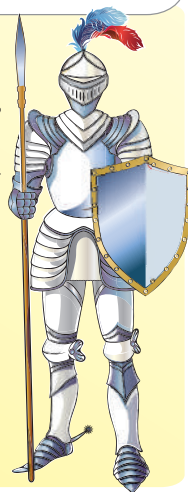
В іншому становищі перебували **феодала** — землевласники, що отримали землю від короля чи аристократа разом із залежними селянами за військову службу. Умовою такого пожалування було принесення воїном присяги на вірність — **омажу**. Після цього він ставав **васалом** (підвладним) свого **сеньйора** (старшого) — того, хто надав йому **феод**.

ОБОВ'ЯЗКИ СЕНЬЙОРІВ

- ▶ Давати васалам землю у володіння.
- ▶ Надавати їм захист.
- ▶ Не допускати розорення.

ОБОВ'ЯЗКИ ВАСАЛІВ

- ▶ Брати участь у походах.
- ▶ Брати участь у судовому процесі сеньйора над винними підданими.
- ▶ Викупати його з полону.
- ▶ Допомогати порадами та грошима.

Відносини васалітету регулювалися усною угодою між сеньйором і васалом про взаємні права та обов'язки. Омаж приносився при свідках і вважався непорушним.

Найвищим сеньйором у країні був король, якого визнавали васалом Бога. Представники родової аристократії вважалися васалами короля, хоча здебільшого така залежність була формальною. Васал міг передати частину отриманих володінь феодалам нижчого рангу. Тоді вони ставали його васалами, а він — їхнім сеньйором. Тож майже кожен землевласник був і сеньйором, і васалом одночасно, абсолютно незалежних людей просто не існувало — будь-хто залежав від свого володаря.

Васали утворювали союз, очолюваний сеньйором. Це була відокремлена спільнота, яка захищала свої інтереси. Якщо над сеньйором мав зверхність інший, більш могутній володар, він не мав права втручатися в його відносини з васалами. Діяв правовий принцип: «**Васал мого васала — не мій васал**». Це, зокрема, означало, що король — сеньйор герцогів і графів, був позбавлений можливості віддавати через їх голову накази їхнім васалам. Винятком було тільки Англійське королівство, де васалами короля були всі землевласники.

Поміркуймо!

Пригадайте, чому тільки в Англійському королівстві діяв правовий принцип: «Васал мого васала — мій васал». Які були його наслідки?

Тож поки королі не створили розвинутий чиновницький апарат, вони мали спиратися лише на власних васалів. На щастя, до них належала не тільки свавільна аристократія — королі часто напряму роздавали феодалам землі свого домену, в деяких країнах таких феодалів називали **баронами**. Велику частину феодалів становили дрібні землевласники — лицарі, у яких не було власних васалів.

Така система правових відносин між сеньйорами і васалами, та визначена нею система землеволодіння, в Європі отримала назву **феодалізм**. Феодальна система васалітету була найбільш укоріненою в країнах Західної Європи. У Центральній, Східній і Північній Європі, зокрема в руських землях, вона утвердилася пізно і частково.

4. ЗМІНИ У СУСПІЛЬНІЙ СТРУКТУРІ В ПІЗНЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Протягом Середньовіччя у соціальній структурі суспільства відбувалися певні зміни. Найраніше вони торкнулися

духівництва. Коли у католицькій церкві було заборонено одруження священників, духівництво стало поповнюватись вихідцями з інших станів та стало менш замкненим. Під час хрестових походів виникли духовно-лицарські ордени — лицар міг дати чернечу обітницю і стати одночасно ченцем. У деяких монастирях обов'язковою стала фізична праця, у тому числі обробка землі — ченці долучилися до занять «тих, хто працює».

У XIV–XV ст. з утворенням централізованих держав зменшилася самостійність родової аристократії. Вона зберігала свій високий статус, але колишнього впливу вже не мала. У більшості держав у правовому аспекті аристократія зрівнялася з феодалами, утворивши разом з ними суспільну верству дворянства або шляхти. Відносини васалітету стали послаблюватися і замінюватися відносинами підданства королівській владі.

Почало зростати значення нових соціальних груп. Торговці, працю яких у Середні віки довго зневажали, нарешті здобули певну повагу у суспільстві і були долучені до «тих, хто працює», а найбільш заможні з них стали набувати дворянських титулів. Виникла потреба в людях розумової праці: юристах, лікарях, вчителях, науковцях. Освічені люди могли потрапити на державну службу, а згодом також отримати дворянський статус незалежно від їх походження.

● ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ●

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «ієрархія», «аристократія», «феодал», «омаж», «васал», «сеньйор», «васалітет», «феодалізм».
2. Як виникло поняття «небесна ієрархія»? Яку роль у цьому відіграла релігія?
3. Якою була соціальна структура середньовічного суспільства? Які зміни у ній відбулися?

II. Обговоріть у групі

Розділіться на три групи: «Ті, що моляться», «Ті, що воюють», «Ті, що працюють». Визначте особливості «свого» стану відповідно до обраної групи. Які права та обов'язки мали представники кожного стану?

III. Мислю творчо

Поміркуйте над принципом: «Васал мого васала — не мій васал». Як цей принцип співіснував з кодексом честі рицаря, для якого найголовніше — вірність сеньйору? Наведіть конкретні приклади дії цього принципу на практиці.

§ 47.

ДУХІВНИЦТВО: «ТІ, ХТО МОЛИТЬСЯ». ХРИСТИЯНСЬКА ЦЕРКВА У ЖИТТІ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Пригадайте. Якою була структура християнської церкви? У чому її відмінності у Західному і Східному християнстві? Що таке чернецтво?

1. РОЛЬ ДУХІВНИЦТВА І ЦЕРКВИ У СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Належність до християнства і християнської церкви були головною ознакою середньовічного європейця. Саме релігія робила нащадків римлян, германців, еллінів, кельтів, слов'ян, греків і угорців єдиною спільнотою, для якої не існувало національних чи державних кордонів. Головним для людини були її відносини з Богом, тому статус духівництва вважався вищим за будь-який інший.

Церква виступала ніби посередницею між земним і небесним світами. Від духівництва залежали і земні справи, і посмертна доля кожного. Тому мешканці Європи зводили величні собори, віддавали духівництву десятину — десяту частину всіх доходів. У бажанні врятувати свою душу багаті й бідні власники дарували церкві свої земельні володіння. Найбільш здібні та освічені люди присвячували своє життя служінню Богу. До духівництва долучались і представники знаті, оскільки право успадкування маєтків зазвичай мали тільки старші сини, а молодші нащадки землевласників часто були змушені робити церковну кар'єру.

Поміркуймо!

Пригадайте історію Десятинної церкви у Києві. Які історичні події з нею пов'язані?

Відносини Церкви зі світською владою були складними. З одного боку, Церква і держава не могли існувати одне без одного. Церква потребувала захисту світських володарів і своїм авторитетом освячувала владу монархів. Східна Церква, яка пізніше стане православною, за візантійською традицією, була практично пристосована до потреб держави та зосереджена на суто релігійних справах, визнаючи зверхність світської влади. Католицька церква на Заході намагалася залишатися відокремленою від неї, хоча це не завжди вдавалося. Оскільки Церква була великим землевласником, єпископи та абати часто вимушені були приносити васальну присягу королям і мали їм служити за надані землі.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Американський історик Джозеф Лінч:

«Православне християнство було в основі уявлень, що їх візантійці мали про себе та свою імперію. Бог зберіг їхню державу, на їхню думку, за те що вони були охоронцями правдивої віри (“православ’я” як раз і означає “правдива”, “праведна” віра, з грецької — “ортодоксальна”) від небезпек вір поганської, мусульманської та єретичної. До єретиків вони зараховували і християн латинського світу».

? Про які відносини між православною і католицькою церквами пише автор? Поміркуйте, чим була зумовлена релігійна ворожнеча у Середньовіччі.

В католицтві пропагували вчення про «два мечі», згідно з яким «духовний меч» Христос дав Церкві для боротьби за людські душі, а «світський меч» — монархам для опікування тілами. На практиці ж світські володарі часто змагалися за духовний вплив, а очільники Церкви — за світську владу. Це породжувало конфлікти. Церква відстоювала окремішність своєї ієрархії, системи управління і судів та певний час претендувала на вищість своєї влади над владою світських володарів.

Стоп. Фейк

Існує відома пам’ятка — так званий «Костянтинів дар» — старовинна грамота щодо передачі майнових прав папам римським на землі Західної Європи. За допомогою мережі «Інтернет» доведіть, що грамота є підробкою.

2. ПРОБЛЕМИ ЗАХІДНОЇ ЦЕРКВИ У X–XI ст. ТА ВЕЛИКИЙ РОЗКОЛ

Проблеми церкви на Заході загострилися в X ст. З наближенням 1000 р. європейці стали очікувати здійснення біблійного пророцтва щодо приходу Антихриста і кінця світу. Це відчуття посилювали постійні напади норманів, арабів, угрів. Втілення Антихриста все частіше стали бачити в різних жорстоких правителях і, як не дивно, у Папі. Справа в тому, що в цей час папський престол потрапив у залежність від світських володарів, які на свій розсуд призначали єпископів, абатів і самих Пап. Церковні посади приносили великі доходи, тому на них часто потрапляли родичі чи друзі можновладців. Поширились випадки **симонії** — купівлі церковних посад і духовного сану. Єпископи не опікувались церковними справами — вони воювали між собою та займались політичними інтригами.

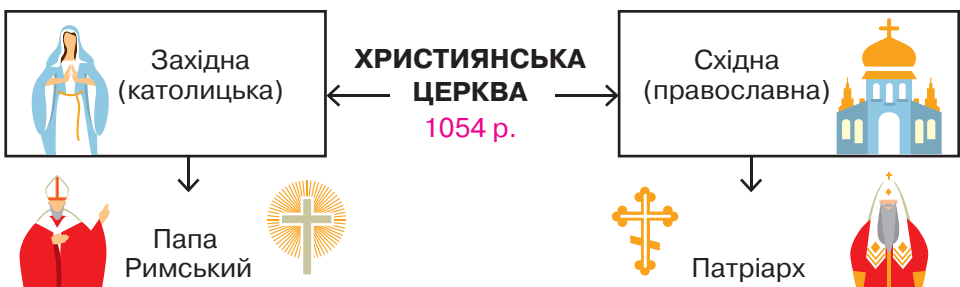
Рух за оздоровлення Церкви розпочався в монастирі Ключі на сході Франції — тому він отримав назву **Ключійський рух**. Ченці

Клюні закликали суворо дотримуватися статуту святого Бенедикта, вести бідне та аскетичне життя, підтримувати жорстку дисципліну. Абатів вони обирали тільки з власного середовища, а сам монастир підпорядкували безпосередньо Папі. Клюнійський рух підтримали монастирі у всій Західній Європі. Крім **бенедиктинського**, були засновані нові чернечі ордени — **бернардинський**, **цистерціанський** та інші. Деякі клюнійці почали рух за «**Божий мир**» — проповідь припинення насильства та внутрішнього замирення у країнах Європи. Звісно, цього не вдалося досягти, але рух за «Божий мир» сприяв проникненню християнських цінностей у свідомість лицарів, аристократів і самих монархів.

У 1054 р. відбувся **Великий розкол** — остаточний поділ християнської Церкви на католицьку і православну. Причини його полягали далеко не тільки в небажанні Східних патріархів підпорядковуватись Папі Римському. Від початку Середньовіччя Східна і Західна Церкви стали належати до двох різних напрямів розвитку європейської цивілізації — латинсько-германського і грецького. Вони використовували різні мови, мали відмінності в обрядах та церковній організації. Занепала культура бідних західних країн не могла навіть порівнюватися з вишуканою культурою Візантії. Західне духівництво не розуміло богословських дискусій греків про догмати християнства чи природу Трійці. Східні церкви розвивали богословську і філософську думку, Західна не мала на це часу — вона намагалася хоч якось запровадити у варварське суспільство християнські норми життя, тому більше переймалася етичними і правовими питаннями повсякдення. Різними були й відносини зі світською владою.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку. Назвіть відмінності між католицькою та православною церквами. Якими тезами або зображеннями ви могли б доповнити цю інфографіку?

Богословським обґрунтуванням розколу стало доповнення, зроблене католиками до Символу Віри, згідно з яким Святий Дух походить не тільки від Бога-Отця (як у Символі Віри), але і від Бога-Сина. Слово «Син» (латиною *Filioque* — філіокве) остаточно відділило католицький Захід від православного Сходу. Але непримирними ворогами вони стали тільки після IV хрестового походу та зруйнування хрестоносцями Константинополя у 1204 р.

Католицька церква в XI ст. зазнала глибокої реформи, яку за ім'ям її провідника — Папи Григорія VII назвуть **григоріанською**. Відтоді у вибори Папи, єпископів та абатів не могли втручатися світські особи — імператори, королі чи аристократи. Папу мала обирати колегія **кардиналів** — вищих посадовців католицької церкви. Зазвичай вони обирали Папу поміж себе. Також усьому католицькому духовництву було заборонено одружуватись.

У кінцевому підсумку відбулося чітке відділення духовництва від мирян та світської влади від церковної. Це виразно відрізняло католицьку церкву від православної, де духовна і світська гілки влади фактично зливалися, а значна частина духовництва («біле духовництво») вела мирський спосіб життя.

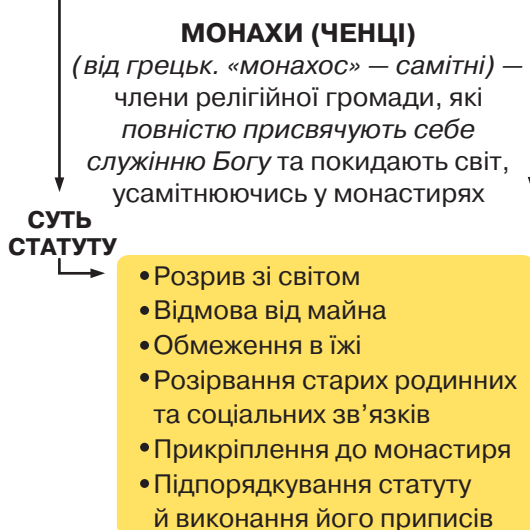
Діємо: практичні завдання

Розгляньте схеми. Порівняйте організацію життя «білого» і «чорного» духовництва.

Організація християнської церкви: біле духовництво

Організація християнської церкви: чорне духовництво

3. ЦЕРКОВНА КРИЗА XIV–XV століть

Часом найбільшої могутності католицької церкви стали XII–XIII ст. Вона накопичила величезні багатства і перетворилась на впливову централізовану організацію. Саме Церква підтримувала єдність Європи в умовах політичної роздробленості. Найвпливовішим Папою був **Інокентій III** (1198–1216 рр.), який змусив деяких європейських монархів визнати васальну залежність від Папи і поклав початок завоюванням німецьких лицарів у Східній Європі.

Але в XIV–XV ст. утворення централізованих держав поклало край політичному впливу Церкви. Конфлікт папи Боніфация VIII з королем Франції Філіппом Красивим призвів до «**Авіньйонського полону**» Пап, що тривав 70 років (1309–1378 рр.). У цей період всі Папи були французами і обиралися за вказівкою короля Франції. Папська держава з центром у Римі втратила свій колишній авторитет.

Повернення Пап до Риму в 1378 р. не покращило ситуацію — відбувся церковний розкол, і Пап виявилось двоє — в Римі і в Авіньйоні. Тільки у 1417 р. вдалося обрати єдиного Папу Мартіна V, але могутність папського престолу була підірвана. Церкви європейських держав віддалились від Риму і стали орієнтуватись на власних монархів.

Остання спроба відновити вплив Церкви відбулася під час Флорентійського собору в 1439 р. Перед загрозою османського просування на Візантію була укладена **Флорентійська унія** про поновлення єдності католицької і православної церков під владою Папи Римського. Але більшість православних ієрархів відкинули унію — відразу до католиків була більшою за страх перед мусульманами. Один з візантійських єпископів заявив: «*Краще тюрбан, ніж тіара*». Захоплення османами Константинополя в 1453 р. остаточно поклало край намаганням Пап очолити християнський світ. Католицька церква продовжувала перебувати у тривалій кризі.

Поміркуймо!

Подумайте, як підписання Флорентійської унії позначилося на церковному житті українських земель. Які наслідки вона могла мати для церковного життя європейських країн?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «симонія», «Клюнійський рух», «Великий розкол», «кардинал», «чорне духовенство», «біле духовенство».
2. Що таке «Авіньйонський полон» пап? Які наслідки він мав для церкви та тогочасної королівської влади?
3. Коли було підписано Флорентійську унію? Який її основний зміст?

II. Обговоріть у групі

Об'єднайтеся у дві групи. Визначте особливості, структуру, риси релігійного обряду Східної та Західної церков. Результати роботи представте у вигляді схеми.

III. Мислю творчо

Розгляньте репродукцію картини французького художника XIX століття Жана-Жозефа Бенджамена-Констана із зображенням султана Мехмеда II, який завоював Константинополь. Які наслідки мало це завоювання для віруючих? Уявіть себе представником тогочасної Східної / Західної церкви. Яким буде ваше ставлення до цієї події?

Жан-Жозеф
Бенджамен-Констан.
Входження Мехмеда II
до Константинополя
(1876)

§ 48.

ЛИЦАРСТВО: «ТІ, ХТО ВОЮЄ»

Пригадайте. Що таке бенефіцій? Що таке феодал? Хто такий «феодал»?

1. РОДОВА АРИСТОКРАТІЯ І ПОХОДЖЕННЯ ЛИЦАРСТВА

Середньовіччя було епохою майже безперервних війн і насильства. Влада концентрувалася в руках тих, хто мав військову силу, знатне походження, авторитет і, як наслідок, володів землею.

Великою кількістю земель володіла родова аристократія, до якої належали і королі. Аристократія мала найбільші політичні і правові привілеї та беззаперечний авторитет у суспільстві.

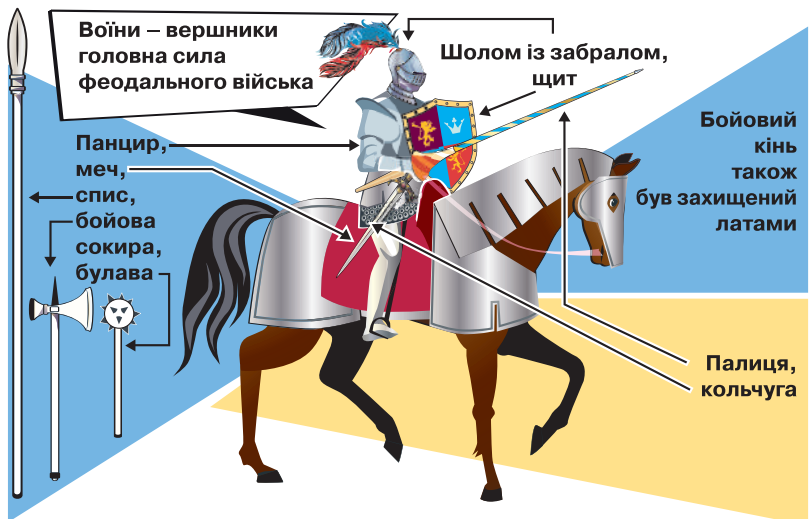
Саме аристократи стали роздавати землю разом з місцевими селянами воїнам-кіннотникам як плату за їхню службу. Словом «**лицар**» спочатку називали просто озброєного вершника (німецькою «*ritter*»). Але в X ст. воно вже позначало військову еліту, професійних кінних воїнів, які не просто брали участь у походах, а були васалами свого сеньйора. Лицарський титул став спадковим, посвята передбачала церковне благословення та принесення омажу.

Поміркуймо!

Поміркуйте, яка різниця між звичайним воїном-кіннотником і рицарем. Які особливості лицарського кодексу Вам відомі з фільмів та літератури?

Український тизер до художнього фільму «Останні лицарі» (Велика Британія, Чехія, Південна Корея, 2015)

qr.orioncentr.com.ua/KvYrJ

Лицар мав дотримуватись християнських чеснот, охороняти храми, захищати жінок і мирних жителів, а головне — вірно служити сеньйору. Проте деякі васали завдяки військовим успіхам ставали могутніми та не дуже слухалися своїх сеньйорів, у тому числі й королів. Аристократи ж взагалі ставились до королів з повагою, але не більше. На практиці все залежало від того, наскільки король був сильнішим за конкретного герцога, а сеньйор — за свого васала. Якщо сеньйор був слабким, то його васали воювали між собою і з самим сеньйором. Такі міжусобні війни постійно тривали до зміцнення королівської влади і утворення централізованих держав.

2. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЛИЦАРІВ. ЗАМОК І СЕНЬЙОРІЯ

Головним заняттям лицарів і сенсом їхнього життя була військова справа. Озброєння лицаря складалося з **кольчуги** — сорочки із переплетених залізних кілець, яку пізніше замінили цільні ковані **лати**, та з **важкого меча**. Голову лицаря захищав шолом із **забралом** — металевією пластиною із проріззю для очей, що закривала обличчя. Лицар мав володіти і стрілецькою зброєю — великим луком зі стрілами або **арбалетом** — металевим пристроєм далекої дії для стріл. Коні були захищені металевими обладунками.

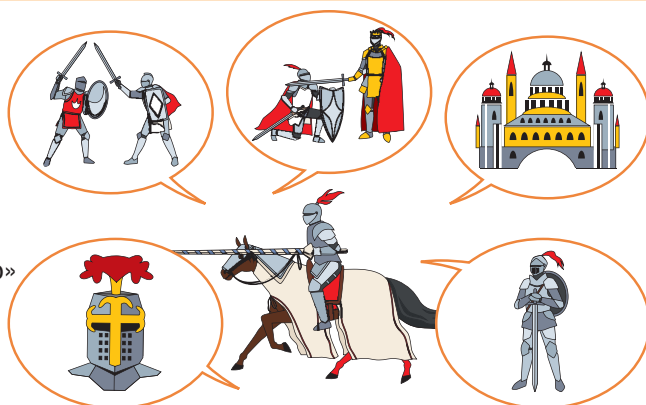
Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду і покликання перегляньте 3D сцену від Mozaik «Середньовічний лицар». За допомогою отриманих знань, доповніть запропоновану інфографіку.

3D-сцена
«Середньовічний лицар»

qr.orioncentr.com.ua/SXcoP

Обладунки лицаря важили більше 20 кг, а коня — ще більше, тож лицарська кіннота була добре захищеною, але малорухомою і повільною в русі. Вона легко проривала оборону ворога, але якщо лицаря збивали з коня, він ставав цілком безпорадним.

Середньовічні битви зазвичай закінчувались без великих людських втрат — успіхом вважалося не вбити противника, а захопити його в полон та отримати чималий викуп. І головне — здобути славу непереможного воїна.

Поміркуймо!

Прокоментуйте тезу сучасного історика: «Без азійського стремені не було б європейського лицарства».

Підготовка хлопчиків до військової справи у лицарських родинах починалася з 7 років. Більшість починала службу **пажа** при лицарі (зазвичай родича) і покидала батьківську оселю. З 15 років хлопець ставав **зброєносцем** та брав участь у походах, а потім проходив посвяту в лицарі.

Між військовими походами улюбленими заняттями лицарів були військово-тренувальні змагання — **лицарські турніри**. Королі й аристократи влаштовували турніри з якогось важливого приводу та збирали на них лицарів з різних країн. Учасники билися затупленою зброєю, тому удари, як правило, не були смертельними. Переможцем ставав той, хто вибивав противника з сідла.

Ще одним постійним заняттям лицарів було **полювання**. Турніри і полювання засуджувались католицькою церквою, яка вважала їх проявами насильства і безглузлого ризику.

Житлом лицаря і одночасно його фортецею для захисту від нападників був замок. Спочатку замки споруджували тільки аристократи, а лицарі жили в дерев'яних укріплених будинках. З X ст. лицарі також починають будувати муровані замки. Тільки у Франції їх налічувалось понад 40 тис. Замки розташовували на високих пагорбах або на островах посеред річок чи озер.

Поміркуймо!

З курсу історії 5–6 класів пригадайте, як укріплювалися замки феодалів. Що таке донжон?

Для мирного життя замок був мало пристосований, особливо взимку. Приміщення опалювалися лише камінами, причому вони були тільки в кімнатах господарів. Тому в замку було завжди холодно і вогко. Для освітлення використовували смолоскипи або воскові свічки. Більшість замків мали підземні ходи, через які можна було втекти в разі загрози захоплення ворогами. Наприкінці Середньовіччя, з появою вогнепальної зброї та артиле-

рії замки втратили свою неприступність, їхні власники стали переселятися в палаци або сільські маєтки.

Територія, над якою панував замок, мала назву **сеньйорія**. Вона включала землі і селян, що перебували під владою землевласника — **сеньйора**. Володіння сеньйорією визначало сукупність права феодала та його статус, який залежав від знатності, походження та військової звитяги.

3. «КОДЕКС ЧЕСТІ» ЛИЦАРЯ. КУРТУАЗНІСТЬ

У ранньому середньовіччі лицарі були просто вояками. Вони вирізнялися грубістю та агресивністю, були схильні вчиняти насильство з будь-якого приводу, не гребували грабунками і розбійництвом. За «окультурення» лицарів взялася католицька церква. Спочатку вона почала рух за «Божий мир», пропагуючи відмову від насильства та вирішення конфліктів мирним шляхом. Потім спробувала спрямувати войовничість лицарства назовні — проти ворогів християнства, розпочавши хрестові походи. Посвячення в лицарі набуло християнських символів — благословення зброї, молитва, омовіння перед ритуалом. Став поширюватися ідеальний образ «славетного лицаря», головні чесноти якого — військова звитяга і вірність сеньйору.

З XII ст. склався «лицарський кодекс честі» — норми поведінки, яких мав дотримуватись воїн, щоб називатись лицарем.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/EBgFV

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте короткометражний фільм від каналу BBC «Середньовічне життя Террі Джонса: лицарі». Що Ви дізналися про лицарство з фільму? Складіть за результатами перегляду коротку історичну довідку для української Вікіпедії на тему «Кодекс честі» лицаря.

З часом цей «кодекс честі» доповнився правилами поведінки, які визначили поняттям **куртуазність** (від франц. *courtois* — «ввічливий», «люб'язний»). Ідеальний лицар мав бути витончено ввічливим, привітним до тих, хто поряд, уміти поводитися в товаристві, особливо щодо жінок. Справжній лицар — це воїн, закоханий у прекрасну **даму серця**, який мусить звершувати подвиги на її честь. Таку даму він називав **сеньйорою** або **мадонною** і вважав себе її васалом. Поширився образ **мандрівного лицаря**, що мандрував по різних країнах, шукаючи подвигів на славу своєї дами.

Зміни у військовій техніці у XIV–XV ст. призвели до занепаду лицарства. Замки ставали беззахисними перед гарматами, а лицарські обладунки — перед вогнепальною зброєю. Поширилось поняття «солдат», яке відрізнялося від лицаря тим, що воїн за службу отримував гроші — сольді. І все ж саме військовий стан і люди шляхетного походження ще довгий час залишалися головною опорою монархів і держав.

● ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ●

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «лицар», «паж», «донжон», «сеньйорія», «лицарський кодекс честі», «куртуазність».
2. Схарактеризуйте особливості повсякденного життя середньовічного рицаря.

II. Обговоріть у групі

Об'єднайтеся у групи. За допомогою матеріалів параграфу та додаткових джерел інформації, підготуйтеся до проведення дебатів — «Лицарство — ідеал воїна чи жорстокі розбійники?».

III. Мислю творчо

Розгляньте колаж із зображеннями лицарів з різних сучасних відеоігор. Поміркуйте, чи є зображення такими, що відповідають історичній правді. Які риси лицарів романтизуються авторами ігор, які підкреслюються? Чи можна, на вашу думку, за подібними іграми вивчати певні особливості історії лицарства? Відповідь аргументуйте.

§ 49.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ВІЙНИ

Пригадайте. З якою метою велися війни у варварському світі? Чи завжди війни мають загарбницький характер? Які війни вам відомі?

1. ПОРЯДОК І ПРАВИЛА ВЕДЕННЯ ВІЙНИ У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ

На початку Середньовіччя варварські королі вели свої війни за римськими звичаями. Війну розглядали як засіб вирішення суперечок, за яким обидві сторони, щоб з'ясувати власну правоту, сходились на полі бою. Інколи замість битви між двома арміями влаштовували поєдинок, у якому брали участь два полководці, або їхні найкращі воїни.

Діємо: практичні завданняqr.orioncentr.com.ua/k8jPc

Перейдіть за QR-кодом або покликанням і перегляньте фрагмент з художнього фільму «Троя» — бій Ахілеса з воїном Багрісом. Чому, на вашу думку, виник подібний спосіб вирішення військових суперечок? Наскільки дієвим і справедливим ви його вважаєте?

Проте думка про обмеження насильства торувала собі шлях у середньовічному суспільстві. Страх перед Божою карою, бажання отримати заступництво від Бога або святих змушували правителів стримувати або й узагалі забороняти спустошення. Під час численних війн поступово з'являлися **правові норми**, за допомогою яких намагалися врегулювати стихію війни. Ці норми стосувалися правил оголошення війни, зобов'язань під час укладання союзів, способів нападу на противника тощо.

Наприкінці XI ст. в західному християнському світі набула поширення ідея так званої **священної війни**. Священна війна велася на захист християнської віри, а дії її учасники заслуговували особливої Божої милості, втіленої у відпущенні гріхів. Так, проголошення хрестових походів прикривалося правомірним гаслом **справедливої війни**. Отже, в зазначений період сформувалася думка, що священна війна ведеться не з волі людей, а з Божою волі, що безпосередньо надихає християн. Звідси й заклик: «*Так хоче Бог*».

В епоху Середньовіччя з'явився також мусульманський варіант «священної війни» проти «невірних» — **джихад**, або **газават**. Гасло «священної війни» слугувало релігійним підґрунтям

завойовницьких війн і походів арабів під час формування Арабського халіфату.

Стоп. Фейк

qr.orioncentr.com.ua/BB5mk

У сучасному світі поняття «джихад» все частіше вживають у негативному контексті, що означає війну мусульман з усіма іншими народами, які сповідують інші релігії (не іслам). Фактично джихадом часто називають будь-які терористичні акти, війни мусульманських держав з немусульманами.

? За допомогою QR-коду або покликання перейдіть на сайт газети «День» і прочитайте статтю «Міф про джихад». Сформулюйте власне судження про поняття джихаду. Яке ваше ставлення до будь-якої «священної війни»?

Правила ведення війн також були пов'язані з ученням Церкви про **справедливі й несправедливі війни**. Війна вважалася законною, якщо її оголошували та провадили з наказу правителя. Така війна була почесна, шляхетна, її вели «шляхетні воїни» відповідно до «істинної справедливості», або «лицарської дисципліни».

2. РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ У ВІЙСЬКОВІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ. ВІЙСЬКО КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Варварські королівства, на відміну від Римської імперії, не мали регулярних армій. В них кожна спільнота чи родина сама дбала про свою безпеку. Король закликав до війська всіх спроможних тримати в руках зброю, причому упродовж усієї воєнної кампанії вони мали самі себе утримувати. За ухилення від військової служби страчували.

У X — першій половині XII ст. основну роль уже відігравали озброєні довгим списом і мечем вершники-лицарі, захищені шоломом і гнучкою кольчугою та іншими обладунками.

У другій половині XII і в XIII ст. зросла роль у бою піших лучників та арбалетників. Перевагою лука була скорострільність (з нього за хвилину випускали десяток стріл, з арбалета — лише дві), зате убивча сила стріли, випущеної з арбалета, була більшою. Коли арбалетник перезаряджав свою зброю, інший піхотинець прикривав його великим щитом.

В X–XIII ст. у військових системах країн Європи з'явилися значні регіональні відмінності. Систему регулярної армії, схожу на римську, зберігала лише багата і централізована Візантія.

У Франції, яка на той час була роздроблена на десятки й сотні майже самостійних територіальних одиниць, ледь не кожна з цих «держав у державі» мала свої військові сили й могла

оголошувати війну, або укласти мир. У нескінченних міжусобицях значну роль відігравали замки. Ядром французького війська стало лицарство. Селяни, призвані до війська, не лише виконували будівельні і транспортні роботи, а й брали участь у боях.

Англосакси спочатку створили низку королівств, кожне з яких мало власну армію. Проте невдовзі вони утворили єдине королівство з армією, що підпорядковувалась монарху. Вирішальну військову роль в Англії відігравало не народне ополчення, а королівські дружинники.

Вільгельм Завойовник сформував військо з норманських баронів, зобов'язавши їх нести безоплатну службу: під час війни — двомісячну, в мирний час — 40-денну. Водночас почало ширше використовуватися й народне ополчення, всі англійські чоловіки проходили військову підготовку.

У Німеччині кожне князівство мало власне військо. Ані король, ані князі не мали права вимагати від своїх васалів безоплатної чи безстрокової військової служби.

Нормани Північної Європи (вікінги) жили в особливо воєнізованому суспільстві, де кожен чоловік до самої смерті не розлучався зі зброєю. Їхні загони, які здебільшого склалися з кількох сотень воїнів, здійснювали несподівані сміливі набіги, одночасно на суші й на морі. Сучасники вважали їх дуже жорстокими, підступними й зухвалими.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео від Мозаїк «Середньовічний бойовий шолом вікінга». Що нового Ви дізналися з відеоролика? Чи справді вікінги носили бойовий шолом з рогами?

qr.orioncentr.com.ua/IJ6UR

Іспанія знала кілька типів воєн: міжусобні конфлікти магнатів, війни з арабами-мусульманами, великі походи під проводом королів. У разі ворожого нашествия створювалося народне ополчення. У цій країні були частими раптові набіги на сусідні території.

Воєнна перевага **угрів (мадярів)** полягала в їхній мобільності та несподіваності нападу. Облогових пристроїв угри не мали, тому на замки і захищені міста вони нападали зрідка, обмежуючись спустошенням їхніх околиць.

У XII–XIII ст. ядром європейських армій залишалося лицарство. Проте стати лицарем для багатьох було непосильним тягарем — лицарська зброя та спорядження коштували дуже дорого.

У другій половині XII ст. увійшли в практику «**щитові гроші**» — окремі платежі на утримання війська, за які можна було відкупитися від особистої військової служби. З іншого боку, поширилося **військове найманство** — воїнів, змушених шукати заробіток, завжди було вдосталь.

Наприкінці Середньовіччя почали формуватися **постійні армії**. Армії залишалися невеликими, налічуючи щонайбільше кілька десятків тисяч вояків. **Склад армій був надзвичайно строкатим**. Крім лицарських загонів, до них входили допоміжні війська, що склалися з озброєних селян. Нерідко до війська потрапляли навіть монахи та священники.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зображення колекції фігурок від компанії LEGO «Воїни Стародавнього світу та Середньовіччя», подані в е-додатку. Яких героїв ви упізнали? Які елементи фігурки дозволили вам «ідентифікувати» воїнів?

Творцями військових традицій Русі були вікінги (нормани). Варязькі війська склалися з професійних вояків, для яких військова справа була основним заняттям. Очолював військо **конунг (князь)**. До його **дружини (війська)** найчастіше входили рідня та наближені воїни. Члени дружини склали присягу на вірність князю та один одному, а його чисельність могла сягати до 50 тис. осіб.

Саме варяги сформували нову військову тактику — армія йшла в наступ **лавою**. Основу князівських збройних загонів становили **дружинники-лицарі**. Лицарство, як характерне явище для середньовічної Європи, поширилось і на територію сучасної України. Дружина була ядром війська. Вояки ополчення, які до дружини не належали, називалися **воями**. Дружина становила опору князя, тож дружинників ще іменували **княжими мужами**. Князі постачали дружину всім необхідним: їжею, одягом, зброєю. Вони вважали дружинників своїми радниками.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/dMdSS

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео «Українське військо часів Київської Держави, частина 3» від PRO et CONTRA. Скориставшись отриманою інформацією, складіть розгорнутий план на тему «Розвиток та традиції княжого війська часів Русі-України». Усно розставте обладунки на свої місця.

У княжу добу починає розвиватися й **руський військовий флот**. Військові човни називалися **лодіями**. Були річкові і морські лодії, вони мали різні розміри і вміщували від 40 до 100 воїв.

3. ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ КОЧОВИКІВ

Головною ударною силою кочовиків періоду Великого переселення народів була кіннота, озброєна складним луком. У ближньому бою вершники використовували мечі та шаблі, чимала частина кінноти була озброєна списами.

Кочовики віддавали перевагу дистанційному бою, засідкам, оточенням, удаваним втечам і раптовим атакам. Вершник повинен був мати кілька коней, яких використовував для збільшення мобільності під час походу, а також для їжі.

Монгольське військо в XIII ст. було, поза сумнівом, найкращою військовою організацією світу на той час.

Лук і стріли були типовим озброєнням монгольської легкої кінноти. Воїни важкої кінноти були озброєні шаблею і списом, а на додаток — бойовою сокирою або булавою та арканом. Їхнє захисне озброєння складалося з шолома (спочатку зі шкіри, а пізніше з заліза) і шкіряної куртки або кольчуги. Коні також були захищені шкіряними пластинами та обладунками. Сідло робилося міцним, пристосованим для їзди на далеку відстань. Міцні **стремена** давали хорошу опору вершникові при стрільбі з лука.

До Чингісхана монголи не мали метальної зброї. Вони познайомилися з облоговими механізмами в Китаї і побачили їх знову в Центральній Азії. Механізми, що використовувалися монголами, мали дистанцію поразки — 400 метрів.

Монгольські
лучники-кіннотники
(ілюстрація з «Джамі ат
таваріх» Рашид-ад-Діна)

« Робота з джерелом

Прочитайте уривки, подані в е-додатку. Якою автори зображують монгольську армію? Які особливості ставлення монгольського народу до війни ви можете визначити за поданими джерелами?

Війська орди перебували під командуванням воєначальника — **нойона**, призначеного великим ханом. Монгольська армія

була згуртована завдяки залізній дисципліні, якій підпорядковувались як командири, так і прості воїни. Начальник кожного підрозділу відповідав за всіх своїх підлеглих, а якщо сам він робив помилку, то його покарання було ще більш жорстоким.

Монголи запозичили з Китаю ефективну техніку облоги та штурму укріплених міст. На певній відстані від міста навколо нього споруджувалася дерев'яна стіна з тим, щоб запобігти поставкам ззовні й відрізати гарнізон від зв'язків за межами міста. Облогові механізми бомбардували місто камінням, наповненими смолою ємностями та списами, впритул до воріт підтягувалися таранні установки.

З просуванням монголів їх армія росла за рахунок використання населення підкорених країн. Міські ремісники рекрутувалися для служби в інженерних військах, або для виробництва зброї та інструментів. Селяни повинні були постачати робочу силу для облоги фортець і переміщення візків. Ресурси кожної країни використовувалися для підкорення наступної.

● ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ●

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «джихад», «щитові гроші», «конунг», «нойон», «дружина».
2. Які війни в Середні віки вважалися «справедливими»? Чому війни часто були вигідні правителям великих імперій?

II. Обговоріть у групі

За допомогою матеріалів параграфа, обговоріть у малих групах особливості організації війська та спільно заповніть у зошиті, чи нотатнику порівняльну таблицю за зразком.

Держава Середньовіччя	Особливості організації війська	Способи ведення війни
Франція		
Англія		
Німеччина		
Русь		
Османська імперія		

III. Мислю творчо

Уявіть себе очільником / очільницею середньовічного війська. Складіть пам'ятку: «Правила ведення середньовічної війни». Скористайтеся додатковими джерелами інформації.

§ 50.

СЕЛЯНИ: «ТІ, ХТО ПРАЦЮЄ»

Пригадайте. Що таке натуральне господарство? Чим воно відрізняється від товарного?

1. СТАТУС СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СЕЛЯНИНА

У середньовічній Європі селяни знаходилися поза суспільною ієрархією, вони були не васалами, а підданими — з ними не укладалася угода про вірність. До фізичної праці продовжували ставитися зверхньо, вважаючи її не гідною вільної людини, проте від селянської праці залежало життя всієї спільноти.

Соціальний статус селян був різним. Продовжували існувати **раби** — християнство майже не полегшило їхнього становища. Більшістю невільників були саме полонені слов'яни, а також нащадки римських рабів і колонів. Іншу категорію селян становили вільні люди, що володіли власними земельними наділами — **алодами**. У ранньому середньовіччі задля безпеки своєї родини і господарства їм доводилося шукати захисту у світського володаря або монастиря і надавати за це все необхідне для існування захисника. Так зародилися **повинності** — обов'язки селян щодо воїнів.

Залежним ставав також селянин, який не мав власного наділу, а отримував його від землевласника. До залежності могли призвести борги селянина або його провини. **Сеньйорія** поділялася на дві частини: **домен власника**, землі якого селяни обробляли для нього, і селянські **наділи**, у яких вони працювали на власні потреби. При цьому селяни тільки користувалися землею та мали виконувати за це різні повинності — **ренту**, розмір і кількість якої регулювалися звичаєм.

Залежних селян у Франції називали **сервами**, в Англії — **вілланами**. При цьому було б помилкою називати залежних селян Середньовіччя «*кріпаками*». Селянин не був позбавлений прав, і якщо він сумлінно виконував повинності, землевласник не міг позбавити його земельного наділу, його не можна було безкарно стратити, піддати тортурам, продати чи обміняти без землі. У деяких країнах селянин міг оскаржити дії землевласника в суді.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку. За матеріалами параграфа та користуючись додатковими джерелами інформації, поясніть вислів: «Нема землі без пана». Укладіть коротку історичну довідку для української Вікіпедії на тему «Середньовічні господарства: статус селянина».

Тривалий час залежність селян не була надто обтяжливою — землевласник забирав не більше, ніж було потрібно для його родини і двору. Зберігати харчові продукти ще не вміли, господарство залишалося натуральним, тож попиту на торгівлю не виникало. Отже, збільшення виробництва просто не мало сенсу. Тільки з поживанням торгівлі у XIV ст. селянські повинності стали зростати.

До того часу більшість селян у Західній Європі повернули собі незалежність і стали вільними, здебільшого позбувшись відробітків. Залежність селян зберіглася й навіть посилилася тільки у Східній Європі — у Королівстві Польському, Великому князівстві Литовському, Руському і Жемайтійському та у Московській державі.

2. ГОСПОДАРСТВО ТА ПОБУТ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СЕЛЯНИНА

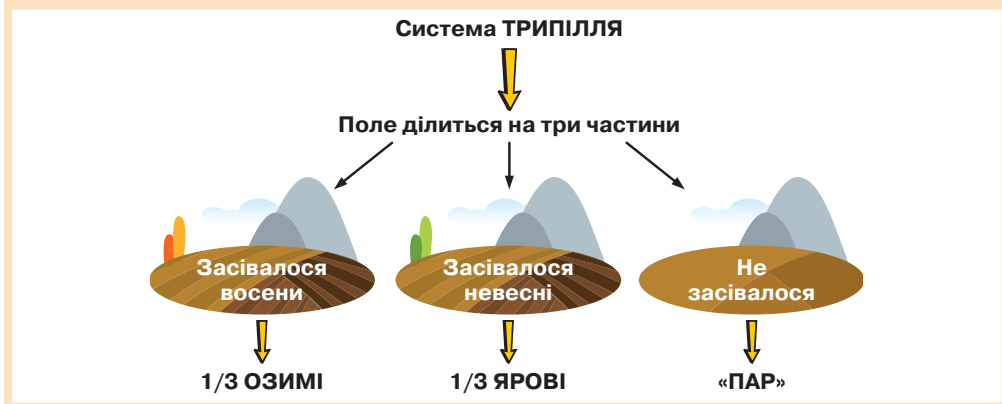
У Середні віки більша частина населення жила в селах. Основною суспільною ланкою стало велике помістя — сеньйорія, а основним земельним наділом — манс, розмір якого зазвичай був невеликим і дозволяв прогодувати одну селянську родину.

Сільське виробництво, незважаючи на традиційну недовіру до нововведень, поступово зазнавало впливу технічного прогресу. На зміну застарілому ралу прийшов плуг із металевим лезом та відвалом, з'явилися металеві борони, коси, сокири. Як тяглову силу почали, крім традиційних волів, використовувати коней — таку можливість створило винайдення хомута для упряжі та застосування підків. У середньовічному селі набули поширення водяні млини, а згодом — запозичені на Сході вітряки.

Величезне значення мало запровадження трипільної системи землеробства, що дозволила підвищити врожайність та збирати по два врожаї на рік. Кожен господар ділив свою ділянку на три поля — одне засівали яровими зерновими культурами, друге — озимими, а третє залишали «під паром» — відпочивати. Наступного року призначення ділянок змінювали. Таке чергування сприяло меншому виснаженню землі.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку. За матеріалами параграфа та інфографіки поясніть, що являла собою система трипільля.

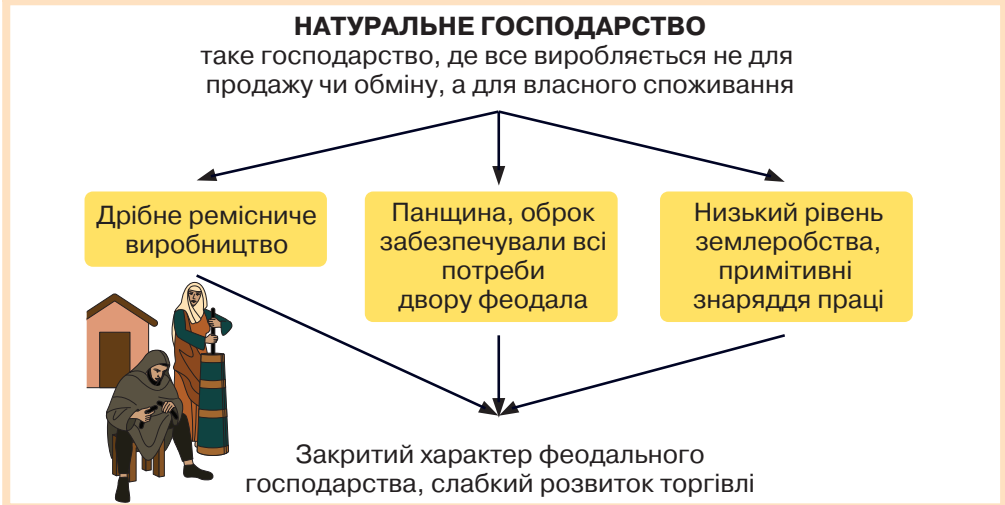

Селянське господарство залишалося натуральним, тож селяни мусили займатися не тільки землеробством. Кожне село потребувало своїх майстрів, передусім ковалів та мельників, а часто і гончарів, теслярів, чоботарів тощо. Жінки займалися прядінням і ткацтвом. Торгівля була розвинута слабо, селяни виробляли недостатньо продукції для того, щоб продавати її. Тож гроші

небагато вартували в житті середньовічного селянина аж до запровадження грошової ренти і податків.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте запропоновану схему. Пригадайте, як розвивалося натуральне та товарне виробництво. Які особливості мало натуральне господарство в Середньовіччі? Чому слабо розвивалася торгівля, а господарство мало закритий характер?

Села були невеликими, від 10 до 50 дворів, а деякі хутори налічували 2-3 господарства. Селяни одного або кількох сусідніх сіл, утворювали **селянську громаду** — на її сході вирішувалися всі важливі питання. Громада розпоряджалась угіддями спільного користування — лісом, пасовиськами, джерелами води, допомагала бідним, вдовам, сиротам, розподіляла обсяг повинностей. Оскільки трипілля вимагало засівання всіх ділянок у громаді одночасно однією і тією ж культурою, сход встановлював порядок **примусової сівозміни** — використання полів усіма членами громади.

Громада утримувала спільним коштом **церкву і цвинтар**. Селяни становили **парафію** на чолі зі священником, спільно святкували релігійні свята, весілля, влаштовували похорони. Вигнання з громади за якусь провину було найстрашнішим покаранням для середньовічного селянина.

3. СВІТ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СЕЛЯНИНА

Світ селянина замикався в межах рідного села та його околиць, за них він протягом життя майже не виїздив. Усе, що знаходилося

ззовні, сприймалось як щось небезпечне, населене ворожими силами і взагалі не дуже реальне. Про далекі країни селянин не знав або уявляв їх казковими.

Час для селян рухався по колу, залежно від видів сільськогосподарських робіт. Рік починався в різний час у різних країнах — від Різдва, Благовіщення, а найчастіше від Великодня. Свята припадали на перерви між польовими роботами, час минав повільно. Життя майже не змінювалось — люди жили так само, як і їхні батьки, діди та прадіди, й не хотіли змін.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте 3D-сцену від Мозаїк «Середньовічний селянський будинок». Користуючись отриманою інформацією, складіть коротку розповідь про життя та побут середньовічного селянина.

qr.orioncentr.com.ua/Sm3gi

Зміни пір року, початок і кінець сільськогосподарських робіт відзначали святами, частина з яких були християнськими (Різдво, Великдень, Трійця), а частина мала язичницьке коріння — Масляна, Івана Купала тощо. Майже в кожному селі були ворожки та ворожбити, котрі начебто вміли «заклинати», готувати «зілля», виготовляти «обереги», які носив чи не кожний селянин.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «алоди», «повинність», «манор», «сеньйорія», «рента», «серв», «вілан», «сівозміна».
2. Визначте основні особливості господарства та побуту селянина у період Середньовіччя. Запишіть їх у зошиті або нотатнику у вигляді «мапи думок».
3. Які особливості мала трипільна система землеробства?

II. Обговоріть у групі

Обговоріть у групах особливості натурального та товарного господарства. Результати роботи представте у вигляді таблиці за зразком.

Тип господарства	Особливості господарювання	Приклади
------------------	----------------------------	----------

III. Мислю творчо

Уявіть себе селянином / селянкою, які проживають в епоху Середньовіччя. Яке значення мала б для вас селянська громада? Який зв'язок з нею ви могли б мати?

§ 51.

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МІСТО І ЙОГО МЕШКАНЦІ

***Пригадайте.** Як виникали міста? Що таке урбанізація? Які великі міста Стародавнього світу були центрами міжнародного життя і торгівлі?*

1. ВИНИКНЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МІСТ

У період панування Римської імперії в Європі було багато розвинених, добре впорядкованих міст. Велике переселення народів призвело до їх занепаду. Варвари не знали і не розуміли міського життя, римські міста на північ від Альп знелюдніли. Лише в містах, що стали резиденціями єпископів, — Парижі, Реймсі, Бордо — слабко жевріло міське життя.

З XI ст. в Європі починають відроджуватися старі та виникати нові міста. Цей процес був викликаний низкою причин. По-перше, до цього часу були досягнуті відчутні успіхи в розвитку сільського господарства — зросли посівні площі, були вдосконалені знаряддя праці і технології землеробства. По-друге, вдосконалення техніки, поява нових ремесел і знарядь праці потребували все більшої кількості людей, які мають особливі знання та навички. А зростання попиту селян на ремісничі вироби високої якості давало змогу таким фахівцям прогодуватися своїм ремеслом. Нарешті, зростання населення та нестача вільних земель виштовхували залишок людності з села, змушуючи його шукати собі нових занять і місць проживання.

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте 3D-сцену від Mozaik «Середньовічне місто Центральної Європи». Що нового про середньовічні міста ви дізналися? Які особливості мали середньовічні міста Центральної Європи?

qr.orioncentr.com.ua/nahMv

Від сільського господарства остаточно відокремилось ремесло — виробництво непродовольчих виробів, знарядь праці, зброї, предметів домашнього вжитку, прикрас. Спочатку ремісники мандрували, продаючи свої вироби, а згодом стали засновувати свої поселення. Так міста стають центрами ремесла й торгівлі, а військову функцію перебирають на себе лицарські замки.

Міста виникали біля стін замків, під їх захистом (назви таких міст часто мають закінчення «бург» — Страсбург, Зальцбург), біля монастирів та єпископських резиденцій (Кельн, Трир, Париж), у місцях річкових переправ, бродів та мостів (закінчення «фурт», або «форд», — брід; «бридж» — міст; наприклад Франкфурт, Оксфорд, Кембридж). Популярними були також місця перетинів торговельних шляхів (Любек), зручні морські гавані (Марсель, Венеція).

Діємо: практичні завдання

Поміркуйте, як і де виникали середньовічні міста. Скористайтесь схемою, поданою в е-додатку, та картою «**Культурне і духовне життя середньовічної Європи**», розміщеною на шмуці цього розділу (с. 182). Які географічні / соціальні чинники сприяли виникненню міст у середні віки?

Услід за ремісниками в містах почали селитися й купці. Центром середньовічного міста став **торговий майдан** — **ринок**. Тут велася торгівля, укладалися угоди, вирішувалися суперечки. Проведення торгів було основним привілеєм міста і джерелом його прибутків.

Розвиток міста потребував постійного припливу населення із сіл і містечок. Тому місто заохочувало селян до переселення. Після річного перебування в місті селянину гарантувалася свобода від залежності — через рік і один день перебування в місті його повернення до землевласника ставало неможливим. Саме тому виник вислів: «**Міське повітря робить вільним**». Сама назва селянина — «віллан» набуває сенсу «мерзенний», «огидний», тоді як поняття «містянин» має значення «вільний».

« Робота з джерелом

Формула «повітря міста робить людину вільною» частково справедлива і для українських міст. І в українських містах міщанин вважався особисто вільною людиною. Його залежність обмежувалася сплатою податків та виконанням повинностей, переважно на користь міста, з ремонту шляхів, укріплень чи іншої загальноміської власності. Так, королівський маґдебурзький привілей 1570 р. на заснування міста Миколаєва на Дністрі зазначав: «...і визволити всіх міщан

і передміщан, котрі там жити будуть, від всякої влади, юрисдикції і зверхності, всіх загалом і кожного зосібна, ... а ні жодних вин платити не будуть повинні, лиш перед війтом своїм. А війтові, на той час будучому... не інакше ніж на право німецьке спираючись, мають відповідати. І тому війтові... у всіх злочинах головних і всяких інших судити, на смерть карати, карати стинанням, міць і всяку можливість даємо, так як те право німецьке у всіх своїх пунктах, статтях і артикулах передбачає» (Мочульський М. «Привілеї м. Миколаєва над Дністром»).

? Як ви розумієте вислів: «Міське повітря робить людину вільною»? Чому жителям міст надавалися певні привілеї?

Місто стало новим типом поселення, у ньому зародилися новий спосіб життя і світогляд, а головне — новий тип людей: вільних, підприємливих, енергійних, що добре усвідомлювали власну гідність.

2. РЕМЕСЛО І ТОРГІВЛЯ У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Середньовічні міста були центрами ремесла. Ремісники одного чи сумісних фахів, які жили в місті, об'єднувались у **цех**. Цехи захищали інтереси своїх членів, створювали однакові умови для всіх майстрів у виробництві та продажу виробів, протистояли конкуренції з боку ремісників з інших міст чи сіл. Вони надавали допомогу родинам у разі хвороби чи смерті ремісника, створюючи для цього каси взаємодопомоги, будували й утримували церкви та школи, влаштовували спільні обіди. Цех мав сприяти обороні міста під час нападу ворогів.

Варто запам'ятати!

Ремесло — дрібне ручне промислове виробництво, засноване на особистій праці власника.

Цех — спілка майстрів однієї спеціальності у місті.

Життя цеху регулював **статут** — правила, обов'язкові для всіх членів цеху. Статут установлював скільки часу на день має працювати ремісник, скільки помічників наймати, якому рівню якості мають відповідати виготовлені вироби. Порушення статуту каралося штрафом або виключенням з цеху. Цех мав свій герб, прапор, власну церкву і цвинтар. Очолювала цех Рада майстрів — **цехмістри**, яких обирали **майстри**.

Членами цеху були тільки **майстри** — власники майстерень з усім їх устаткуванням. Як правило, майстерня розміщувалась у власному будинку майстра. Допомогали майстрам **підмайстри** — робітники, що вже оволоділи ремеслом. Вони жили

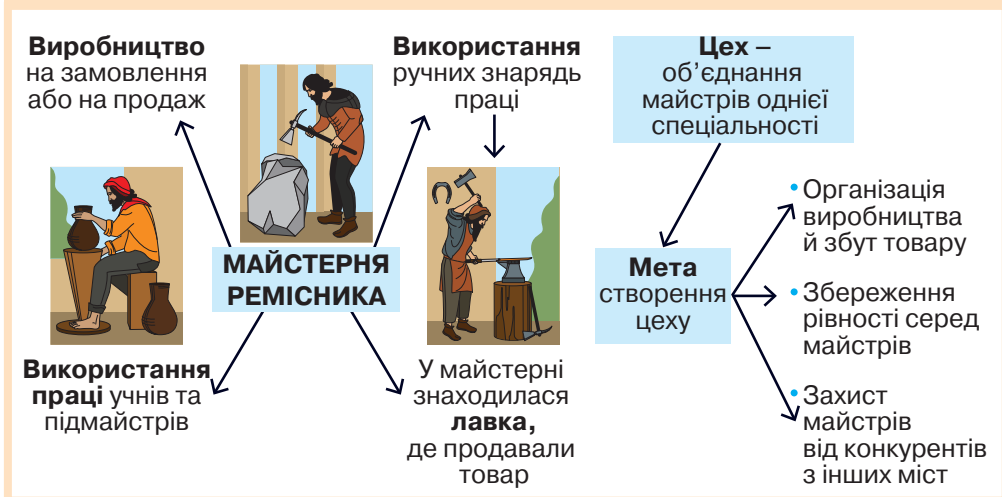

в будинку майстра, перебували під його контролем та отримували невелику платню. Для того щоб стати майстром, треба було зібрати коштів на власну майстерню та виготовити **шедевр** — зразковий виріб, який свідчив би про оволодіння таємницями ремесла.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте схеми. З якою метою міські ремісники об'єднувалися в цехи? Як було організовано роботу та розподілялися обов'язки в майстерні ремісника? Подумайте, чому для функціонування цехів був потрібен суворий статут правил та обов'язків.

Крім майстра і підмайстрів, у майстерні працювали **учні** — підлітки, що вивчали ремесло й виконували підсобні роботи. Їхнє навчання тривало від 2 до 8 років, після чого учень ставав підмайстром. У майстерні не було поділу праці — кожну річ ремісник виробляв сам від початку до кінця. Зазвичай ремісник виробляв речі на замовлення або на продаж.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зображення і перейдіть за QR-кодом або покликанням. Як проходив робочий день в майстерні ремісника? Складіть коротку розповідь, використавши запропоновані терміни: *ремісник, цех, майстер, підмайстр, статут, шедевр, ремесло*.

3D-сцена від Mozalk
«Середньовічна кузня»

Робота в кравецькому цеху
(середньовічна мініатюра)

qr.orioncentr.com.ua/uZ3zh

Піднесення ремісничого виробництва стимулювало розвиток торгівлі. Ремісничі вироби потребували збуту, а самі ремісники — сировини та продуктів харчування. Надлишки сільськогосподарської продукції в селян також ішли на продаж. Частину продукції стали привозити зі своїх маєтків і феодала. Усе це стало товаром — речами, призначеними на продаж. Отже, розвивається **товарне виробництво**.

Варто запам'ятати!

Товарне виробництво — виготовлення продукції не для власного споживання, а для продажу і отримання прибутку.

Жвава торгівля велася з країнами Сходу. Звідти до Європи потрапляли дорогі шовкові тканини, фарфор, килими, цукор, прянощі. На півночі Європи через Північне і Балтійське моря вели торгівлю рибою, сіллю, хутром, вовною, лісом, медом, воском та зерном. Центром північної торгівлі стало місто Брюгге у Фландрії, а задіяні у ній були міста від Лондона до Новгороду. Німецькі міста утворили торговий союз **Ганза** на чолі з Любеком. Ганзейські купці мали торгові двори в багатьох містах південного узбережжя Балтики і володіли потужним флотом.

Середньовічна торгівля була небезпечною справою. Політична роздробленість Європи та численні митниці, грабунки лицарів і розбійників на торгових шляхах, а піратів на морі, погані шляхи сполучення робили її дуже ризикованою. Для власного захисту купці об'єднувались у **гільдії** — торгові спілки. Вони наймали охорону й подорожували великими групами.

Особливо прибутковим способом торгівлі були **ярмарки** — великі щорічні торги, в яких брали участь купці з різних країн. Найбільші ярмарки відбувались в Шампані. Вони проходили чотири рази на рік по 48 днів. Популярними були ярмарки у Брюгге, Франкфурті, Лейпцигу та Ліоні.

3D-сцена від Mozalk
«Ярмаркове місто
(Угорське королівство)»

[qr.orioncentr.com.ua/
bQ4pv](http://qr.orioncentr.com.ua/bQ4pv)

На ярмарках з'явилися фахівці грошової справи — **мінйяли**. Мінйяли за певну плату обмінювали гроші на ті, що приймалися на даному ярмарку. Згодом мінйяли почали давати гроші в борг за великий відсоток — так виникли **лихварі**, а з них вийшли перші **банкіри** — власники **банків**, де зберігалися великі суми грошей.

Виникли також **ломбарди** — особливі установи, що надавали гроші під заставу речей. Фінансовими операціями в Європі займалися переважно євреї та італійці.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку, подану в е-додатку. За матеріалами параграфа доповніть її необхідною інформацією.

3. ЖИТТЯ У СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ МІСТІ. МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ

Середньовічні міста не були великими, їхня площа обмежувалась міськими мурами. У більшості з них налічувалось від однієї до п'яти тисяч мешканців. У найбільших містах Німеччини — Кельні, Любеку, Нюрнберзі — проживало до 20 тисяч мешканців, у близько десятка італійських міст — 35–40 тисяч, в Лондоні, Генуї і Кордові — приблизно 60 тисяч. Тільки Флоренція і Венеція налічували до 100 тис. городян, а найбільшим містом був Париж, населення якого досягло 200 тисяч осіб.

Міста обгороджувалися кам'яними мурами з вежами, тому в місті було тісно — будинки впритул ліпилися один до одного та будувалися в кілька поверхів. Вулиці міста були вузькі й витягнуті, без бруківки та освітлення. У містах не було водогону та каналізації, помії виливалися прямо на вулиці, сміття скидали в річки. Через тісняву та бруд, у містах поширювалися інфекційні хвороби. Найкраще впорядкованими були італійські міста та арабські міста в Іспанії. Тільки з XIII ст. у містах почали дбати про чистоту вулиць та позбавлятися сміття.

Усі міські вулиці зазвичай сходилися до **ринкового майдану**. На ньому знаходилися міська **ратуша** — будинок міської ради і **собор** — головна міська церква. У межах міста був також і **цвинтар**.

Діємо: практичні завдання

За допомогою коду перегляньте відео «Львівська ратуша. Секрети сентенцій». Складіть коротку довідку про історію Львівської ратуші до української Вікіпедії. Яким є значення ратуші у наш час?

qr.orioncentr.com.ua/VkMYC

Населення міста складалося з кількох категорій. Правлячу верхівку становив міський **патриціат**, до якого входили багаті купці, майстри, духівництво та міські чиновники. Деякий час до нього належали і землевласники — господарі міської землі. Основну масу населення складали **бюргери**, чи **буржуа** —

середні та дрібні торговці й ремісники, а найбіднішу частину — **плебс**: жебраки, чорнороби та наймані працівники.

Іноді міста ставали **комунами**, тобто отримували **самоврядування**, за якого городяни самі утворювали органи міського управління. Владу здійснювала **міська рада** — **магістрат**. Формально він був обраним городянами, але фактично місця в ньому з покоління в покоління займали представники патриціанських родин. Головою міської ради у Франції та Англії був **мер**, а в Німеччині — **бургомістр**.

У межах міста діяло міське право, що регулювало міське управління, відносини власності і судові справи. За зразок брали право старіших міст, тому в цілих регіонах міста мали схожий устрій. Так, міське управління в багатьох містах Німеччини, Королівства Польського та на руських землях спиралося на **магдебурзьке право** — за зразком устрою німецького міста Магдебурґ.

4. СВІТ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ГОРОДЯНИНА

Мури міста не тільки слугували для оборони, насамперед вони були символом міського простору. В уявленні городян місто — це не мури, а люди, які живуть у ньому.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Французький історик Жак Россіо:

«Середньовічне місто — це насамперед бурхливий розвиток суспільства на обмеженому просторі, оточеному малонаселеними територіями. Крім того, місто — місце виробництва і обміну... Це також центр особливої системи цінностей, з якої народжується вперта і творча праця, смак до комерції і грошей, пристрасть до розкоші, відчуття прекрасного. ...Це ще і соціальний організм, заснований на відносинах сусідства та рівності...»

? У чому ви бачите особливості середньовічного міста порівняно з селом?

Городяни бачили світ відмінним від того, який бачили їх сучасники-селяни. Вони цінували час — не дарма на вежах міських ратуш вішали годинник. Темп життя в місті був набагато швидшим, ніж на селі. Городяни дбали про свою справу, їм потрібно було добре і швидко рахувати, читати, знати іноземні мови, закони, морську справу — тому серед них було більше освічених людей. Купці, що торгували з іншими країнами, бродячі торговці та артисти, жебраки й мандрівники приносили останні новини з усього світу.

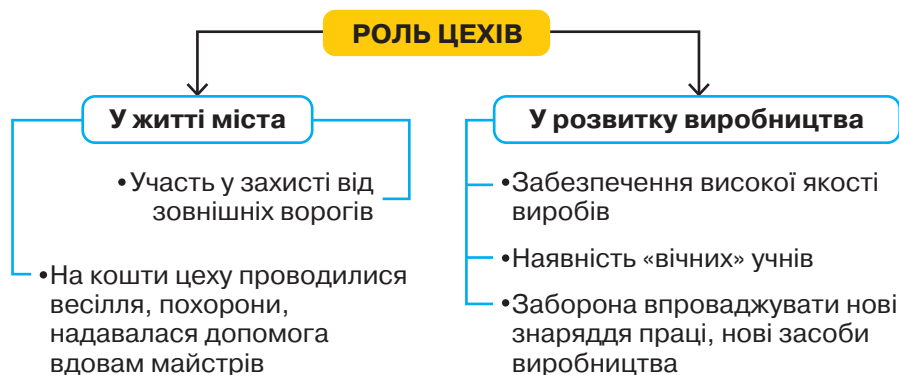

Городянин був новим типом людини для Середньовіччя — вільної, незалежної, ділової, ощадливої, сміливої й рішучої в досягненні своєї мети, сповненої почуття власної гідності. Городяни цінували свободу, самі обирали собі владу та вміли боротися за свої права. Отже, в містах був інший спосіб життя, ніж у селі, більш динамічна праця та більш різноманітне дозвілля. Саме від середньовічних міст беруть початок європейські демократичні традиції та розвиток освіти і культури.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «цех», «статут», «майстр», «підмайстр», «шедевр», «ярмарок», «мінйало», «лихвар», «банкір», «ломбард», «ратуша», «плебс», «патриціат», «бюргер», «магістрат», «бургомістр».
2. Назвіть передумови виникнення середньовічних міст. Як розвивалися міста в епоху Середньовіччя?
3. Який вплив на розвиток міст мали ремесло і торгівля? Якими були особливості існування міських середньовічних цехів? Скористайтеся запропонованим шаблоном-схемою.

II. Обговоріть у групі

Обговоріть у групах особливості міського самоврядування середньовічних міст. Скористайтеся інфографікою, поданою в е-додатку, або словами-підказками: *бургомістр, городяни, купці, ремісники, майстри, підмайстри*.

III. Мислю творчо

За бажанням скористайтеся можливостями штучного інтелекту презентацію про міські стани у середньовічних містах Західної Європи. Презентуйте роботи у класі.

§ 52.

ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬСТВА РУСІ-УКРАЇНИ ТА РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Пригадайте. Що таке суспільні стани? Яку структуру мало суспільство середньовічної Європи?

1. ПРАВОСЛАВНЕ ДУХІВНИЦТВО І ЧЕРНЕЦТВО. «ТІ, ХТО МОЛИТЬСЯ»

Середньовічне суспільство Русі-України також було становим за структурою, але мало свої особливості. Найбільше вони стосувалися духівництва. Православні священники, на відміну від католицьких, мали право одружуватись і мати дітей, тому вони були ближчими до своєї пастви, постійно жили серед неї і мали спрямовувати християн до праведного життя зсередини громади.

Православна церква Русі успадкувала структуру візантійської церкви. Вона підпорядковувалася **Константинопольському патріарху**. Після прийняття християнства була утворена **Київська митрополія** на чолі з **митрополитом**. Київськими митрополитами переважно були греки, які не знали руської мови і слабо орієнтувалися у внутрішніх проблемах Русі. З іншого боку, їх іноземне походження мало свої переваги — митрополитам було легше зберігати незалежну позицію у князівських усобицях, війнах та інтригах. Тому Церкві, навіть у період роздроблення, вдалося уникнути розпаду та пропагувати ідею «єдності Руської землі».

Діємо: практичні завдання

Одним із найвідоміших сьогодні митрополитів в Україні є Андрей Шептицький. Перейдіть за QR-кодом або покликанням і перегляньте відео про нього з циклу «Відомі львів'яни». Складіть історичний портрет цієї особистості і представте результати роботи у вигляді сторінки діяча у Твіттері або Інстаграм.

Митрополія поділялася на **єпархії на чолі з єпископами**. Центрами єпархій були великі княжі міста — Новгород, Чернігів, Полоцьк, Переяслав, Галич, Володимир. Напередодні монгольського нападу існувало 16 єпископських кафедр. Єпископи, на відміну від митрополитів, були переважно місцевими людьми. Життя єпархії залежало від місцевих князів, які відігравали вирішальну роль у призначенні єпископів та надавали їм матеріальне утримання. Єпископи виконували функції церковного управління і суду, часто виступали посередниками у князівських конфліктах.

Першими **священниками** в руських землях були вихідці з балканських країн. Згодом чисельність духівництва зростає за рахунок залучення до нього місцевого населення. Православна служба велася церковнослов'янською мовою, яка, на відміну від латини, так і не стала мовою високої освіти та спілкування освічених людей.

Поряд з білим духівництвом швидко зросла кількість **православних ченців**. Тільки у Києві у XIII ст. налічувалося 18 монастирів. Засновниками їх були переважно князі, які їх захищали та утримували. Особливий статус мав Києво-Печерський монастир, заснований на початку XI ст. Антонієм Печерським. Тут був запроваджений перший в Русі-Україні **чернечий статут**, що визначав суворі вимоги до ченців. Дехто з монахів, прагнучи ще більш праведного життя, йшов у **«затвор»** — усамітнювався у земляних печерах. Ченців-затворників особливо вшановували, багатьох із них вважали чудотворцями.

qr.orioncentr.com.ua/VjIFH

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте анімацію від онлайн-платформи Mozaweb «Монастирі».

Як і в Західній Європі, основним джерелом матеріального забезпечення Церкви була **десятина** — відрахування на її користь десятої частки всіх прибутків. Тільки на Заході її сплачував особисто кожний вільний землевласник та виробник, а в Київській державі — князі. Це була частка з доходів князівської скарбниці. Така «централізована» десятина робила Церкву матеріально залежною від князівської влади.

За часів Королівства Руського спосіб життя Церкви і духівництва майже не зазнав змін, за винятком заснування **Галицької (а потім відновлення Київської)** митрополії після переїзду Київських митрополитів до Володимира на Клязьмі у 1299 р., а потім до Москви. Нових ознак він набуває після входження руських земель до складу Королівства Польського і Великого князівства Литовського. У Королівстві Польському православна церква перетворилася з панівної на церкву релігійної меншості. Водночас належність до православ'я стала символом належності до руської спільноти, а Церква — її духовним очільником. У 1370 р. король Казимир III домігся відновлення Галицької православної митрополії, незважаючи на невдоволення з боку католицького духівництва і Папського престолу. Була проголошена правова рівність православної церкви з католицькою. Вона навіть отримала низку

привілеїв. Однак на практиці відносини православних і католиків ставали все більш напруженими, особливо у містах, де католицьке населення чисельно переважало.

До падіння «престижу» православної віри вело і те, що серед її прихильників зменшувалась кількість аристократів та заможного панства. Пани-католики, серед яких ставало все більше руських, будували і забезпечували пишні католицькі храми, а дрібні православні шляхтичі не могли собі цього дозволити. Католицька церква отримувала матеріальну підтримку і від королів.

Водночас спільне існування в одній державі призвело до певного зближення православного і католицького світів, а отже, руської і західної культур. Про це свідчать витвори архітектури й мистецтва, поширення освіти та книгодрукування, світоглядні зміни.

У Великому князівстві Литовському, Руському і Жемайтійському, де православні руські становили більшість населення, релігійне співжиття з католиками протікало мирно. Жодна з церков тут не мала панівного становища, ставлення до них було напрочуд **толерантним** — католики і православні навіть відвідували храми сусідів та робили пожертви на них, укладали шлюби між собою, а великий князь вважався захисником обох церков.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Українська історикиня Наталя Яковенко:

«...У такий спосіб творилася своєрідна проміжна — між “латинським Заходом” і “грецьким Сходом” — церковна культура, набагато відкритіша для діалогу..., ніж Церква ортодоксальної Москви».

? Прокоментуйте думку дослідниці з огляду на сучасну політичну ситуацію в історії нашої країни.

Проте головною проблемою православної церкви у Великому князівстві з часом стало **право патронату**, за яким світська влада і землевласники не тільки засновували та утримували храми і монастирі, а й призначали митрополитів, єпископів та священників. Це породжувало численні зловживання, хабарництво та недоброчесність, призводило до зниження морального і культурного рівнів духовництва та залежності Церкви від світських осіб.

2. КНЯЖА ДРУЖИНА — «ТІ, ХТО ВОЮЄ»

До стану воїнів у Русі-Україні належали члени **князівської дружини**. Спочатку це був просто збройний загін під командуванням князя, який мешкав на княжому дворі та утримувався коштом

володаря. Складався він з найманців-норманів та місцевих юнаків. Згодом збройна служба перетворилася на спадкову — син дружинника заступав місце батька. Дружинник мусив вірно служити князю, за що отримував не тільки лицарську гідність, а й матеріальну винагороду — земельні володіння.

З дружинників відокремилася верхівка — «старші мужі», що склали князівську раду та ставали воєводами і посадниками. З XI ст. їх почали називати «боярами» — це були вищі посадовці у придворній ієрархії. Бояри утворили військову аристократію. Їхніх нащадків шанували не тільки за особисті заслуги, а й за шляхетне походження. До бояр долучилась і родова аристократія місцевих племен — «лучші мужі». Зближення військової аристократії з родовою утворило стану верхівку руського суспільства, що зберігала назву бояри.

Бояри отримували від князя за службу «кормління», тобто право залишати собі податки з населення підконтрольної території. Їхні земельні володіння мали статус **отчини** — спадкової власності. Молодші дружинники отримували **держання** — тимчасові володіння, надані за умови несення військової служби. Власники отчин були вищі від військовослужбового загалу, а загалом воїни — вищими над простолюдом, «чорними людьми».

Діємо: практичні завдання

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте відео «Українське військо часів Русі-України» (частина 2). Як формувалася та з кого складалася княжа дружина? Яке походження має слово «князь»? Які функції виконували князі під час ведення війн?

qr.orioncentr.com.ua/MN6HR

Після входження руських земель до складу Великого князівства така структура воїнського стану в основному збереглася. Вищий щабель у ній посіли **князі** — нащадки удільних князів Русі-України з родів Рюриковичів і Гедиміновичів. Вони володіли

спадковими вотчинами і не підпорядковувались місцевій адміністрації, маючи власне військо, судочинство і податки.

До аристократії належали також **пани** — нащадки боярських родів зі спадковими земельними володіннями, які разом з князями утворювали верству **магнатів**. Нижчою за ієрархією була служила **шляхта** — зем'яни, бояри (тепер так називалася дрібна шляхта, що служила особисто) і «панцирні слуги». У Королівстві ж Польському військовий стан влився до польської шляхти, набувши відповідного статусу. Загалом руський військовий стан був дуже подібним до західноєвропейського, за винятком відсутності чітко визначеної правової системи васалітету.

3. СЕЛЯНИ — «ТІ, ХТО ПРАЦЮЄ»

Як і в усіх середньовічних країнах, найчисленнішими мешканцями Русі були «люди праці». Працювати руками було заняттям простолюду, не гідним воїна чи служителя церкви. Більшу частину цього простолюду становили селяни.

Вільні селяни в Русі-Україні мали назву **смерди**. Руські села склалися з невеликої кількості будівель, розташованих на одному дворі. Жили в ньому переважно кровні родичі, тож земля, яку вони обробляли, була власністю сімейної громади. На відміну від Західної Європи, землі було багато, тому значного поширення тут набула займанщина — захоплення вільних, необроблюваних до того земель.

Кілька сусідніх сіл утворювали **верв** — сусідську громаду, яка вирішувала всі питання громадського життя, розподіляла земельні ділянки і навіть мала судові функції. Смерди були вільними виробниками, які сплачували данину князю.

Досить численною категорією селян були **холопи** — так на руських землях називали рабів. Холоп вважався майном — реччю, якою господар міг необмежено розпоряджатись. Працю холопів використовували як для обслуги на дворі господаря (їх називали **челядь**), так і безпосередньо для обробки землі. Джерелом постачання рабів були переважно військовополонені. Крім того, холопами ставали збіднілі люди, які продавали самі себе або своїх дітей у рабство. Особливу групу «напіврабів» становили закупи, які потрапляли в залежність за борги і мали відпрацювати свій борг у господарстві позичальника. Між вільними селянами-смердами і рабами-холопами існували численні проміжні стани селян. Зокрема, були категорії, **прощеників** — злочинців, що відробляли покарання, **рядовичів** — наймитів за договором

тощо. Окреме місце займали ізгої – вільні люди (іноді навіть князі), які не входили до відповідної громади та не могли розраховувати на її підтримку.

З XIV ст. на руських землях Великого князівства Литовського основні групи селян становили: **слуги** — особисто вільні селяни, які за службу землевласнику отримували земельні наділи — **волоки**; **данники**, що користувалися землею і сплачували за це натуральну данину власнику; **тяглові**, які відробляли за користування землею **панщину** — працювали на полі власника з власним реманентом та худобою. На той час панщина становила приблизно 14 днів на рік. Частина селян були особисто вільними — **похожими**, а частина — **непохожими**, прикріпленими до землі. Селянська громада мала назву **копа**, очолював її виборний сільський **отаман**, селяни підлягали **копному суду** і мали виконувати рішення громади.

Діємо: практичні завдання

Зіграйте в історичне лото. Розподіліть стани та категорії суспільства Русі-України за групами: «Привілейовані» та «Не привілейовані». Поясніть усно кожне поняття.

З XV ст. у Королівстві Польському та Великому князівстві Литовському починають обмежувати перехід селян від одного землевласника до іншого. Велика кількість вільних земель, зростання попиту на хліб в Європі та дефіцит робочої сили призводять до зародження **кріпацтва** саме в той час, коли на Заході селяни остаточно звільняються від залежності.

4. МІСТА І МІЩАНИ НА РУСІ: «ТІ, ХТО ПРАЦЮЄ»

Міста Русі-України були досить численними та розвинутими. У Києві мешкало до 50 тис. осіб, у Чернігові та Галичі — до 25 тис. При цьому великий прошарок городян становили залежні від князів та бояр майстри, що мешкали і працювали в їхніх садибах, і ремісники у церковно-монастирських осередках. Поруч із княжими, боярськими та церковними у містах працювали вільні ремісники. Вони селилися у **посадах** — торгово-ремісничих районах міст, розташованих нижче княжих укріплених **градів**.

Справжніх цехів на кшталт західноєвропейських у руських містах не було, але про існування певних фахових об'єднань свідчать назви вулиць і міських дільниць — Гончарна, Плотницька, Кузнецька.

Другою за чисельністю групою городян були **купці**. Вони утворювали свої союзи за ознакою торгівельної спеціалізації, подібні до гільдій. Так, у Києві були союзи «гречників» та «залізників» — від назв Грецького та Залізного торговельних шляхів, у Галичі була корпорація торгівців сіллю. Міжнародною торгівлею займалися багаті купці, а на місцевих ринках переважали дрібні купці-посередники.

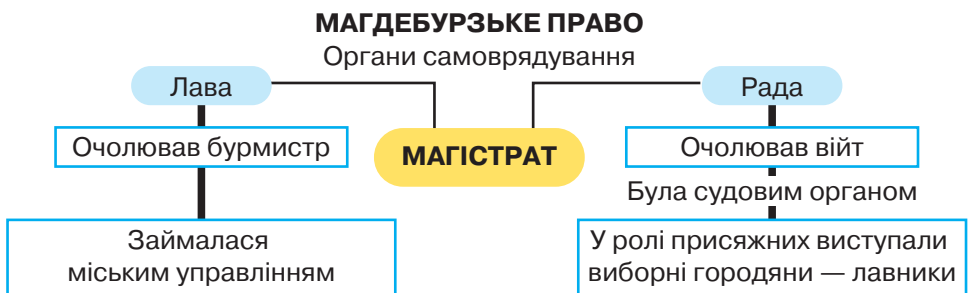
Органом міського самоврядування в містах було **віче** — загальне зібрання вільних городян. Зверхність на вічах мали не городяни, а бояри і дружинники, іноді певний вплив справляли багаті купці. Городяни руських міст не були цілком незалежними — вони мали складати присягу кожному новому князю.

« **Робота з джерелом** »

«Новгородци бо изначала, и Смолняне, и Кыяне, и Полочане и вся власти якоже на думу на веча сходятся; на что же старейшии сдумають, на том же пригорода стануть...»

? Прочитайте уривок з літопису. Яке значення мало віче для міст та приміських громад? З якими сучасними органами влади можна порівняти віче?

Після потрапляння руських міст під владу Королівства Польського, у великих містах було запроваджено міське самоврядування у формі **магдебурзького права**.

Велика частина населення вважалася просто «мешканцями» і виборчого голосу не мала. Самоврядування мали далеко не всі міста — багато з них залишалися «королівськими», «магнатськими» чи «єпископськими»

У містах існували **цехи**, життя яких визначалося статутами, купецькі гільдії, вірменські та єврейські громади утворювали самоврядні групи — **нації**, які вели особливий спосіб життя.

Міста на теренах Великого князівства не зазнали таких яскравих перетворень, переважно вони продовжували належати кня-

зям. Тільки деякі міста змогли отримати привілей на магдебурзьке право. Так, Київ, Луцьк, Володимир, Житомир, Вінниця отримали його тільки у XV ст. Загалом самоврядних міст було менше 20. У порубіжних зі Степом містах активно займалися **уходництвом**, тобто сезонними промислами: мисливством, рибальством та бортництвом.

Оскільки південна Волинь, Київщина і Поділля жили під постійною загрозою нападів з Криму, міста тут виконували оборонну функцію та мали захисні споруди і військову залoгу. Окрім ремесла й торгівлі містяни несли військову повинність — **«службу конем»**.

На відміну від Галичини, тутешні міста мали однорідне населення з абсолютним переважанням руських та православних. Існували також нечисленні єврейські громади і поселення вихідців із тюркського степу. Це забезпечувало внутрішню злагоду, конфлікти в містах були рідкістю.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «десятина», «патронат», «бенефіцій», «займанщина», «верв», «волока», «посад», «віче», «уходництво».
2. Упишіть поняття з довідки у відповідні колонки таблиці:

«Ті, хто моляться»	«Ті, хто воює»	«Ті, хто працює»
--------------------	----------------	------------------

Довідка: митрополит, дружинник, смерд, єпископ, холоп, панцерні слуги, челядь, данник, закупи, священник, чернець.

II. Обговоріть у групі

1. Чому саме ці три стани («ті, хто моляться», «ті, хто воює», «ті, хто працює») були основними у середньовічному суспільстві? Чи був зумовлений такий поділ?
2. Чи справедливим був розподіл прав та обов'язків між станами у середньовічному суспільстві?
3. У який спосіб урегулювалися відносини між станами або усередині станів?

III. Мислю творчо

Спираючись на середньовічні закони («Золота Булла», «Кодекс Юстиніана I», «Велика хартія Вольностей», «Руської Правди» та ін.), відтворіть слухання судових справ між станами. Розподіліть між собою ролі та проведіть судове засідання.

§ 53.

СУСПІЛЬСТВО КОЧОВИКІВ

Пригадайте. Які особливості має кочовий спосіб життя? Які народи називають кочовими? Що визначає їх світогляд?

1. СПОСІБ ЖИТТЯ ТА СВІТОГЛЯД КОЧОВИКІВ

В історії Стародавнього світу та Середньовіччя постійно спостерігалися взаємодія й конфлікти між суспільствами землеробів та кочовиків. Суспільства землеробів — це міста, дороги, державний апарат, більш різноманітне й повноцінне харчування, стіни фортець, поля, що оброблюються. Суспільства кочовиків — це пасовища та нескінченні стада, племінна солідарність та сувора дисципліна. Мирним і відносно успішним осілим народам кочовики видавалися людьми жорстокими, дикими, представниками темних пекельних сил. Світ кочовиків був мінливим, мав свою бідну економіку, свої традиції та культуру.

Цілком природно, що на просторах Євразії, на півночі якої знаходилися непрохідні ліси, на заході — Римська імперія, на сході — Китай, а на півдні — Персія, від кочовиків намагалися відгородитися захисними лініями — лімесом чи Великою Китайською стіною.

Світ кочової культури мав загальні риси, помітні насамперед у господарстві й побуті, що повністю залежали від природно-кліматичних умов. Господарське зростання обмежувалося кількістю пасовищ — розвиток потребував нових територій. До того ж будь-яке похолодання чи посуха несли смертельну небезпеку. Це в свою чергу обмежувало приріст населення, певна територія могла прогодувати тільки певну кількість людей. Великий приріст населення призводив до виснаження природних ресурсів, а спроби розселення — до жорстоких воєн.

Відео «Кіммерійці.
Таври. Скіфи. Готи. Гуни.
Історія Криму
Перша серія»

[qr.orioncentr.com.ua/
m9POE](http://qr.orioncentr.com.ua/m9POE)

Діємо: практичні завдання

За допомогою додаткових джерел інформації з'ясуйте, які кочові народи існують у сучасному світі. Чому, на вашу думку, вони не переходять до осілого способу життя?

Особливості способу життя кочовиків виявлялися і в духовній сфері. Довгий час вони зберігали різні форми язичництва. Із VI ст. більшість племен східної частини Степу визнали буддизм, але він не відповідав войовничому духу, світогляду і способу життя кочовиків. Тому з IX ст. серед більш західних племен поширюється іслам. Але й тоді народні вірування продовжували існувати.

« Робота з джерелом

Опис Дешт-і-Кипчака як батьківщини племен, від яких пішли деякі султани-мамлюки, автор ал'Омарі: *«Турки цих країн... (один) з кращих родів тюркських за своєю сумлінністю, хоробрістю, уникненням омани, досконалістю своїх станів, красою своїх фігур та шляхетністю свого характеру... З них були світочі государевої ради, голови Зборів, головуючі війська та вельможі землі його (Єгипту)».*

? Подумайте, чому різні автори дають різну оцінку кочовим народам. Чому кочовиків часто змальовували в образі дикого, хижого, підступного та жорстокого племені?

СОЦІАЛЬНО ПОЛІТИЧНА СТРУКТУРА КОЧОВИХ СУСПІЛЬСТВ

Каган	→ Правитель, подібний за статусом до європейського імператора	вважалось, що його влада має «небесне походження» та освячена богами
Хани, еміри, темники, нойони	→ Військова аристократія	були начальниками і управителями певних територій
Воїни-скотарі	→ Становили більшість населення	займались також полюванням, рибальством і землеробством (цілорічно населення кочувало тільки під час походів)
Раби	→ Рабовласництво не набуло поширення	більшість рабів складали жінки, що виконували функцію служниць

Умови життя в степу визначали й побут кочовиків. Помешкання у них було дуже зручним — **кибитка** на колесах. По-перше, вона краще захищала від вітру й морозу, ніж промерзлі стіни земляного або кам'яного будинку, а по-друге, змінюючи стоянку, завжди можна знайти місце, де є багато пального. До того ж у кибитці жити було значно безпечніше, оскільки з усім майном можна швидко втекти від ворога.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте пам'ятник жертвам геноциду ромів у Другій світовій війні, установлений у Кам'янці-Подільському. Чому, на вашу думку, символом ромів стала саме кибитка? Яку функцію вона мала? Подумайте, чому саме такий — рухомий варіант помешкання — був оптимальним для кочових народів.

Дізнайтеся більше про історію встановлення і символіку пам'ятника, що його створив відомий у світі архітектор і скульптор, ромський барон *Анатолій Ігнащенко*.

Одяг у кочовиків був шкіряний, а отже, міцний, легкий і зручний. У харчуванні переважали м'ясо та молоко. Відсутність виснажливої праці й постійне заняття мисливством сприяли фізичному розвитку, а часті військові походи гартували мужність і волю кочовиків. Ці походи відігравали провідну роль у кочовому господарстві. Спочатку склалася система грабунку сусідів. Пізніше основним джерелом прибутків стало обкладання підкорених даниною.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Німецький історик Ернст Гелнер:

«Землероби неохоче кидають оброблювані ними землі..., і тому, коли їх не надто притісняти, вони віддають перевагу данині. Кочовим же пастухам збирання данини із землеробських племен приносить набагато більше вигоди, ніж поневолення окремих осіб».

? Порівняйте світогляд і суспільний устрій кочовиків та землеробів. Чим зумовлювалися відмінності в побуті та світогляді цих народів?

2. ВЛАДА КОЧОВИКІВ ТА КОЧОВІ ІМПЕРІЇ

Перехід кочовиків від прикордонного грабунку до завоювань збігається з періодами занепаду й роздробленості їхніх землеробських сусідів. Заслаблі держави, що якимось відбивалися від грабіжницьких набігів, не могли встояти перед організованою навалою. Так створювалися племінні об'єднання і цілі держави — **кочові імперії**.

Об'єднання у **племінний союз** без творення держави було ефективним, поки кочовики не захоплювали в постійне володіння землеробські території. Тоді вони обмежувались грабунками, періодичними набігами, а в мирний час — торгівлею. Існування за рахунок зовнішніх ресурсів потребувало постійної військової готовності, а отже — згуртування кочового суспільства і підтримання високого ступеня соціальної рівності. Прикладом таких союзів були гуни й авари.

Кочові імперії мали на меті контроль за завойованими землеробськими спільнотами. Тому у них не було потреби в розгалуженому апараті управління для організації виробництва і впорядкування внутрішніх справ. Ці питання регулювалися традицією — влада володаря була беззаперечною, всі інші були його підданими. Зважаючи на появу підкорених народів, кочові імперії могли розвиватися у двох варіантах. У першому залежність захоплених передбачала насамперед сплату данини та визнання політичної зверхності кочовиків, а безпосереднє управління продовжували здійснювати стара місцева влада та аристократія. Самі кочовики залишались за межами підкорених земель, утворюючи на їх територіях свої кочові улуси на чолі з військовою аристократією. Прикладом такої імперії була Монгольська держава.

Діємо: практичні завдання

qr.orioncentr.com.ua/Ez7p3

За допомогою QR-коду або покликання перегляньте 3D-сцену від Mozaik «Монгольська імперія». Що нового про імперії кочовиків ви дізналися? Якими методами кочовики створювали великі імперії? Яку роль у завоюваннях відігравав їхній спосіб життя?

За другим варіантом кочовики здійснювали повне захоплення землеробської території, встановлювали свою владу, створювали органи управління та впроваджували постійні податки. Оскільки при політичному пануванні вони відчутно відставали від підкорених народів у господарському і культурному плані, кочова аристократія досить швидко запозичувала спосіб життя місцевої знаті та зливалася з нею. Такою була доля волзьких і дунайських болгар, держав угорців, турків-сельджуків і османів.

Кочівництво виявилось тупиковим шляхом суспільного розвитку. Рано чи пізно основані на паразитичній експлуатації землеробських цивілізацій кочові імперії розпадалися, а їх складові підпадали під владу більш розвинутих сусідів.

3. КОЧОВИКИ В ІСТОРІЇ РУСИ

Становище українських земель у середньовіччі можна охарактеризувати словами: *«Між Сходом і Заходом»*. Так сталося, що протягом століть територією сучасної України проходив **Великий Кордон**. Це була межа між осілим і кочовим, слов'янським і тюркським, православним та язичницьким і мусульманським світами, які взаємодіяли, ворогували, співпрацювали й співіснували.

Русь сформувалась уздовж торговельних шляхів і на географічному кордоні лісостепу та чорноземного степу. Степовий кордон Русі був завжди відкритою контактною зоною. Від середини X ст. до 1030-х років там переважали печеніги, від 1060-х років — половці (кумани). І «печеніги», і «половці» — це назви з руських літописів, вжиті для позначення складних степових спільнот, що не мали державних утворень та не були одноманітними.

Жодна з тих спільнот не була зацікавлена в захопленні руських територій, але потребувала набігів для здобуття необхідних товарів, зокрема рабів. Складовими взаємодії на Великому Кордоні були постійна торгівля, обміни дарами, військова служба, шлюби.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Омелян Прицак:

«На противагу до враження, яке в кожного виникає на підставі літопису, що половецька загроза була головною проблемою руської історії між 1055 і 1240 рр., об'єктивний історик мусить визнати, що половецької загрози не існувало взагалі. Половці ніколи не прагнули захопити бодай клаттик земель внутрішньої Русі... Коли вони проникали всередину Русі, то через те, що були союзниками однієї з гілок Рюриковичів проти іншої».

? Якої думки щодо половецької загрози у XI–XII ст. для Русі-України притримується історик? Чи погоджуєтеся ви з його твердженням?

У 1223 р. половецькі та руські війська були вперше розгромлені монголами — новими володарями Степу. Створена в результаті монгольського завоювання Золота Орда залишилася в Степу, задовольнившись непрямим пануванням над Руссю. Адже вздовж кордонів руських земель знаходилися хороші пасовища; практично вся територія Русі залишалася в межах досяжності монгольської кінноти. Отже, непряме панування над Руссю задовольняло певною мірою обидві сторони. Це дозволило кочовикам зберігати свою самобутність, створити відносно міцні державні інститути і забезпечити набагато триваліше панування над Руссю.

Подальша ж історія українських земель була тісно пов'язана з державою, яка вважалася нащадком кочових імперій, — Кримським ханством. Наступницею кочової імперії стала і Московська держава.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Володимир Пархоменко:

«Очевидно, Схід (розуміється, в цілому) не лише руйнував Київську державу, а й брав деяку участь в культурному житті Києва. В цьому примиренні Сходу із Заходом — особливий смак і значення життя Київської держави».

? Як ви розумієте цитату історика? Поясніть, в чому автор вбачає «примирення Сходу і Заходу».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть терміни «каган», «кочовики», «кибитка», «кочова імперія».
2. Схарактеризуйте спосіб життя кочовиків.
3. Яку роль відігравали кочовики в історії Русі?

II. Обговоріть у групі

Об'єднайтеся в групи. Пригадайте, які кочові імперії вам відомі. Підготуйте повідомлення про обрану кочову імперію, скориставшись запропонованим шаблоном.

III. Мислю творчо

Скориставшись можливостями нейромережі, створіть презентацію на тему: «Кочові держави Середньовіччя». Запропонуйте переглянути їх у класі. Об'єднайтеся у групи: опоненти, рецензенти. Висловіть свої думки щодо представлених робіт.

§ 54.

КОНФЛІКТИ У СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Пригадайте. Поміркуйте, що таке «конфлікт». Скільки значень має це поняття? Які конфлікти можна вважати глобальними? Чому вони могли виникати?

1. ВИДИ КОНФЛІКТІВ У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ. СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ

Середньовіччя було епохою різноманітних конфліктів.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку «Різновиди конфліктів». Для кожного виду конфлікту визначте причини, через які цей конфлікт міг виникнути.

РІЗНОВИДИ КОНФЛІКТІВ

У середині монарших родин

Між монархами і родовою знаттю

Між васалами і сеньйорами

Між світською і духовною владою

Боротьба міст за свої права

Селянські повстання

Цивілізаційний конфлікт між християнами і мусульманами

Гоніння на «інакших»

Релігійний конфлікт між католиками і православними

Як вам уже відомо, середньовічні люди ревно дотримувалися давніх звичаїв і традицій. Тому довгий час селяни не сприймали своє становище як занадто обтяжливе. Повинності були нелегкими, але постійними. Вони не змінювалися з покоління в покоління та регулювалися звичаєм. А те, що було усталеним, вважалося добрим і справедливим.

З розвитком міст як панське, так і селянське господарства все більше втягувалися в торговельні відносини між містом і селом. Гроші стали набувати більшого значення, і землевласники почали замінювати селянські відробітки грошовим податком. Заміна супроводжувалася звільненням селян від особистої залежності (всюди, крім Східної Європи), оскільки вона стала непотрібною і неефективною. При звільненні з селян зазвичай вимагали значного грошового викупу. Загалом в умовах зростання товарного

господарства платежі селян стали зростати. Селяни побачили в цьому порушення звичаю, і відповіддю на це стали селянські повстання.

Безпосереднім поштовхом до конфліктів послужила епідемія «чорної смерті», внаслідок якої скоротилася чисельність населення. Це зумовило нестачу робочої сили на селі. Сеньйори стали вимагати від селян збільшення платежів та повернення до примусових відробітків.

Додатково загострили ситуацію жахіття Столітньої війни. Так, французькі села були розорені внаслідок бойових дій та підвищення податків і повинностей. У 1358 р. в Північній Франції спалахнуло селянське повстання, яке охопило значну територію. Оскільки французькі сеньйори часто зневажливо називали всіх селян «жаками» (від імені Жак), повстання дістало назву **Жакерія**. Ватажком найбільшого повстанського загону був **Гільйом Каль**. Повсталі вбивали сеньйорів та їхні родини, руйнували і грабували маєтки, знищували майно. Деякий час цей заколот не могли придушити, але невдовзі сеньйори зібрали потужне військо і повстання було придушене — воювати з лицарським військом селяни не вміли.

« Робота з джерелом

Прочитайте у е-додатку уривок з «Хроніки Жана де Венетто». Яким постає становище середньовічного селянства в описі документа? У чому основна причина Жакерії у Франції?

Подібна ситуація склалась і в Англії, хоч там і не було воєнних дій. Але в країні постійно зростали повинності й податки. Оголошення чергового нового податку в 1381 р. призвело до повстання, що охопило майже половину королівства.

Уривок з художнього
фільму «Хоробре серце»
(США, 1995)

qr.orioncentr.com.ua/681Sd

Під час переговорів Уота Тайлера підступно вбили, а розгублених повстанців розігнали підтягнуті королем війська. Повстання було придушене.

Історичні подробиці

Повстання 1381 р. мало і деяке ідеологічне підґрунтя. У другій половині XIV ст. в англійських селах з'явилися проповідники, які називали себе «бідними священниками». Це були учні славнозвісного англійського церковного реформатора Джона Віклефа. Джон Віклеф (1320–1384 рр.), священник і професор Оксфордського університету, виступив у 60–70-х роках XIV ст. з вимогою реформи церкви. Він відкидав учення середньовічного католицизму про те, що церква не може існувати без Папи і що папська влада вище королівської. Віклеф доводив, що Папа не має ніяких прав на отримання данини з Англії. «Король тримає королівство безпосередньо від Бога, а не від Папи», — заявляв Віклеф.

Річард II зустрічається з повстанцями 13 липня 1381 року (мініатюра з «Хронік» Жана Фруассара)

? Яку роль у початку повстання відігравав ідеологічний чинник? Чи завжди селянські повстання мали ідеологічне підґрунтя?

Незважаючи на повсюдну поразку, селянські повстання XIV–XV ст. суттєво вплинули на долю європейського селянства — сеньйори були змушені обмежити свої претензії і шукати нові джерела прибутків. Були остаточно скасовані примусові відробітки, до кінця XV ст. залежних селян у Західній Європі майже не залишилось. Тепер за користування землею вільні селяни вносили власникам грошову плату встановленого розміру. Надлишки

продуктів вони отримали змогу продавати на міських ринках, тому селяни намагалися виробити у своєму господарстві якнайбільше продукції. Вправні господарі ставали заможними людьми. Деякі землевласники зайнялися ще й підприємництвом, особливо в Англії. Сільське господарство все більше ставало **товарним**.

В гіршому становищі перебували селяни Центральної і Східної Європи, зокрема в руських землях. Велика кількість вільної землі, зростання попиту на сільськогосподарську продукцію на європейських ринках та нестача робочої сили призвели тут до посилення залежності селян та їх закріпачення.

2. КОНФЛІКТИ У МІСТАХ ТА МІСЬКІ ПОВСТАННЯ

В середньовічних містах Європи набув поширення **комунальний рух** — боротьба міст за незалежність від сеньйорів та здобуття самоврядування. Міський патриціат намагався перейняти на себе керівництво життям міст. Найчастіше городяни викупували свої зобов'язання перед землевласниками — спочатку відробітки на їх користь, потім право суду, збирання мита, призначення посадових осіб.

Не всі сеньйори погоджувались мирним шляхом поступитися владою над містом. Тоді між городянами і господарем землі починалася тривала боротьба, яка часто супроводжувалася збройними сутичками. Багатьом містам вдавалося відстояти незалежність і скинути владу сеньйорів. Такі міста ставали **комунами**, тобто отримували самоврядування.

« **Робота з джерелом**

? Прочитайте в е-додатку уривки з документу. Подумайте, які причини привели до появи руху комун? Яким було правове та економічне становище міст у Середні віки?

Але й після здобуття незалежності спокою в містах не настало. Ремісничі цехи набрали силу і вступили в боротьбу з патриціатом за владу в місті. В одних містах цехи повністю підпорядкували собі міське самоврядування, в інших — ділили владу зі старим патриціатом. Іноді все залишалось без змін. Частина міст, переважно в Північній Італії, стала республіками, містами-державами.

Навіть там, де перемогли цехи, ворожнеча не припинялася. Цехові майстри не поспішали ділитися владою з підмайстрами, найманими працівниками і міською біднотою — плебсом. Часто в містах підіймалися повстання бідноти — міські бунти були

постійним явищем у середньовіччі. Так, у Флоренції, де у виробництві сукна було зайнято багато найманих працівників, які отримували дуже низьку плату, вони утворювали таємні товариства, і вдавалися до страйків. У 1378 р. вони підняли повстання, відоме під назвою **повстання чомпі** (лахмітників). Повсталі захопили ратушу, взяли правління у свої руки, утворили нове міське ополчення. Однак невдовзі міській верхівці вдалося придушити повстання.

Діємо: практичні завдання

Уявіть себе учасником / учасницею середньовічного повстання чомпі. Складіть список можливих вимог повстанця до флорентійської влади.

Хоча в містах існувала соціальна нерівність, зростала чисельність дрібних ремісників і взагалі бідних городян саме міста стали зародком демократичного європейського суспільства.

3. ГОНІННЯ НА «ІНШИХ»

Виразною ознакою Середньовіччя було підозріле або відверто вороже ставлення до «**іншого**» — людини чи спільноти, не схожої на більшість. «Іншим» міг бути навіть мешканець з невідомого села, підданий не твого володаря. Але найбільше відповідав поняттю «інший» той, хто був нехристиянином. Мусульмани та юдеї сприймалися як вороги християнства. Однак мусульман практично не було в католицькій Європі — вони залишалися зовнішніми ворогами християнського світу. Юдеї ж сприймалися як вороги внутрішні.

На початку Середньовіччя євреї мешкали у Франції, Іспанії та Італії. У IX–XI ст. вони з'явилися в містах Німеччини. Ставлення до них було більш-менш спокійним, хоч і обережним — вони були представниками іншої релігії, незрозумілої християнам культури та виразно відрізнялись у побуті.

Ситуація змінилася під час хрестових походів — прагнення до звільнення Святої землі та Єрусалима нагадало про «провину євреїв» у страті Христа і викликало хвилю ненависті до них. Хрестоносці на шляху до Єрусалима здійснили перші єврейські погроми в Європі. У XII ст. поширилися брехливі чутки про ритуальні вбивства євреями християнських дітей заради використання їх крові у своїх ритуалах. Майже після кожної такої чутки відбувався погром.

Переслідування євреїв часто призводило до їх масових вигнань. Так відбулося в Англії у 1290 р. і у Франції у 1306 р.

Вороже ставлення до євреїв пропагувала і католицька церква. У XIV ст. гоніння посилювалися, євреїв стали звинувачувати у навмисному поширенні хвороб, а найбільше — в епідемії чуми.

Найбільша акція виселення євреїв відбулася після утворення Іспанського королівства у 1492 р. В інших країнах — Італії, Німеччині — євреїв стали ізолювати в окремі райони міст — **гетто**, які виконували одночасно функції ізоляції й захисту.

Оскільки християнам церква забороняла займатися лихварством, цю роботу стали виконувати переважно євреї, що забезпечило їм додаткову неприязнь із боку християн-боржників. Євреї шукали засоби заробітку, тому прагнули отримати якісну освіту і ставали лікарями, вчителями, юристами, музикантами тощо. Для суспільства вони залишалися ворожими — так закладалося ганебне явище європейського **антисемітизму**.

Поміркуймо!

Кілька польських міст Речі Посполитої, зокрема Варшава, запровадили привілеї «*de non tolerandis Judaeis*», які не дозволяли євреям селитись у районах, що підлягали муніципальній (міській) юрисдикції. Через це євреї селились на землях, які належали шляхті, безпосередньо поблизу міських брам.

? Чи можна вважати подібну заборону проявом антисемітизму? Відповідь обґрунтуйте.

Євреї не були єдиними, хто зазнавав гонінь у Середні віки. Ворожо ставились і до хворих на проказу та людей, яких підозрювали в чаклунстві та неповазі до Церкви. Окремою сторінкою були гоніння на інакомислячих — **єретиків**, про що ми поговоримо пізніше.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Поясніть поняття: «антисемітизм», «єретик», «гетто», «Жакерія», «чомпі», «комуна».
2. За допомогою матеріалів параграфа, заповніть у зошиті чи нотатнику порівняльну таблицю за зразком.

Повстання	Дата початку	Країна	Причини	Наслідки	Події / діячі
Жакерія					

Повстання Уота Тайлера					
Рух комун					
Повстання чомпі					

II. Обговоріть у групі

Розгляньте зображення, присвячене проблемі антисемітизму. Обговоріть, які причини виникнення та поширення упередженого ставлення до євреїв. Чи існують прояви антисемітизму в сучасному світі?

Спалення іудеїв у Деггендорфі (Баварія) 1338 р. (зображення з Нюрнберзької хроніки 1493 р.)

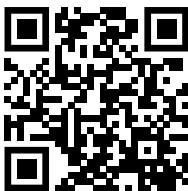
III. Мислю творчо

Видатний середньовічний учений Тома Аквінський (1225–1274) працював у царині науки схоластики (поєднання філософських поглядів на світ із релігійними догмами). Науковець схилявся думки, що «Історія являє собою вічну битву двох царств: Божого і земного». Поміркуйте, чи можна пояснити конфлікти, які відбувалися в епоху Середньовіччя за допомогою вислову Т. Аквінського. Відповідь аргументуйте.

УЗАГАЛЬНЕННЯ: «ЕКОНОМІКА І СУСПІЛЬСТВО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. СУСПІЛЬНІ ПРОЦЕСИ»

Перейдіть за QR-кодами або покликаннями та опрацюйте матеріали уроку узагальнення. Виконайте тестові завдання.

qr.orioncentr.com.ua/pV51u

qr.orioncentr.com.ua/ABeMx

ІСТОРІЯ ВОСЬМА: ДУХОВНИЙ СВІТ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

ІСТОРІЯ ВОСЬМА: ДУХОВНИЙ СВІТ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§ 56–57. ДУХОВНИЙ СВІТ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЛЮДИНИ

Пригадайте. Які суспільні стани існували в середньовічному суспільстві? Як релігія впливала на життя людини?

1. ПАНУВАННЯ РЕЛІГІЙНОГО СВИТОГЛЯДУ

На уявлення середньовічної людини значний вплив мало релігійне бачення, яке ґрунтувалося на ідеї, що над світом панує Бог в образі Трійці, провідну роль в якій виконує Христос. Сприйняття Бога з часом непомітно для самих християн змінювалося. Так, у войовничий період раннього середньовіччя він уявляється насамперед володарем, грізним і гнівливим Суддею, що карає грішників. Боротьба за спасіння душі виглядала війною — постійною битвою між Богом і дияволом, гріхами і праведністю.

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте схему, подану на наступній сторінці. Назвіть основні риси релігійного світогляду середньовічного суспільства.

РЕЛІГІЙНИЙ СВИТОГЛЯД СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Формування культу **Богородиці** — заступниці людства за його гріхи

Уявлення про святих — **чудотворців**, які здатні зцілювати хворих, рятувати врожаї та відвертати нещастя

Здійснення **паломництва** — відвідування святих місць

Протиставлення **душі і тіла**: тіло сприймалось, як «в'язниця», в якій заключена полонянка — душа, що прагне з'єднатися з «Богом»

Потреба у **сповіді** перед священником та Боже прощення. Відпущення гріхів за погані вчинки

Віра в існування **чистилища** — місце у потойбічному світі, де душі грішників мають страждати, а душі праведників поропляють до Бога

Існування **Страшного Суду** живих і мертвих, за рішенням якого одні будуть виправдані і врятовані, а інші — засуджені і навечно звергнуті до пекла

Згодом войовничість християнства послабилась, і на перший план вийшла тема страждань Христа-мученика, розп'ятого на хресті заради спасіння роду людського від гріхів. Чеснотою стає милосердя — добре ставлення до хворих, старих і бідних, ідеалом християнина стала бідність, адже саме її проповідував Ісус. Бог викликає не тільки страх, а й любов та співчуття — люди стали надавати більше значення своїм почуттям.

Великої ваги набув культ **Богородиці**, її вважали заступницею людства перед своїм Божественним сином, здатною вирішити будь-які проблеми людей. Це вплинуло на деякі зміни стосовно жінок, ставлення до яких ставало більш поважним.

Окреме місце в уявленні християн займали **святі**. Вони в основному посіли місце старих язичницьких богів. Поклоніння святим було пов'язане з певними магічними діями, найважливішими серед яких стали **паломництва**. У XIII ст. до образу святого-чудотворця додався образ праведної людини, відданої Богу і морально досконалої. Святий став ідеалом християнина.

У свідомості середньовічної людини існувало різке протиставлення **душі і тіла**: тіло вважали «в'язницею», в якій ув'язнено полонянку-душу, душа ж хоче швидше звільнитися і з'єднатися з Богом у потойбічному світі.

Кожен християнин мав приходити до священника на **сповідь** — розповісти про свої гріхи та просити Бога про їх прощення. Сповідь змушувала замислитися про свою поведінку, відділити добрі справи від поганих. Приймавши сповідь, священник міг призначити покарання і давав тому, хто вірить, **відпущення гріхів** — прощення від імені Бога.

Більшість людей у земному житті заплямували себе гріхами, і якщо не потурбуватися про очищення сповіддю та каяттям, то після смерті вони приречені на вічні страждання в пеклі. До раю потраплять тільки люди, які прожили праведне життя. Вони посядуть місце поруч з Богом і зазнають вічного блаженства.

Отже, людей лякала не стільки фізична смерть, скільки загробне покарання вічним стражданням. На спасіння мало хто міг сподіватися, і це дуже лякало людей. У XII ст. в католицькій церкві сформувалось уявлення про **чистилище** — місце в потойбічному світі, де душі грішників мають страждати, але не вічно, а протягом деякого часу, необхідного для спокути гріхів. Після закінчення терміну душа «очищується» і допускається до раю. Православна церква цього вчення не визнала, що іще більше розсварило католиків з православними.

Поміркуймо!

Прочитайте уривок з Катехизису католицької церкви. Як католики розуміють сутність чистилища?

«Ті, хто помирають у благості та дружбі з Богом, але не повністю очищені... після смерті проходять очищення, щоб здобути святість, необхідну для долучення до радості небесної... Церква називає чистилищем саме таке кінцеве очищення вірян обраних, яке дуже відмінне від покарання проклятих...»

За вченням Церкви, після другого пришествя Христа людство чекає **Страшний Суд** живих і мертвих, згідно з рішенням якого одні будуть виправдані і врятовані, а інші — засуджені і вже навічно увергнуті до пекла. Це остаточно вирішить долю кожної душі.

Робота з картою

Скориставшись картою **«Поширення християнства в Європі»**, поданою на шмуці цього розділу (с. 245), схарактеризуйте процес і етапи християнізації середньовічної Європи.

2. ІНДИВІД. РОДИНА. СУСПІЛЬСТВО

У середньовічному уявленні людина і Всесвіт створені Богом за єдиним планом, тож між ними панувала гармонія. Кожен мав виконувати ту справу, до якої його призначив Господь: король — правити країною, лицар — захищати її, суддя — судити, священник — молитися, а селянин — працювати. Бог створив людей нерівними і майно між ними також розподілив не порівну, тому такий стан є справедливим. Суспільство має залишатися незмінним, і ніхто не повинен намагатися змінити свій стан, треба просто сумлінно виконувати свою службу та присвятити життя спасінню душі, молитві і праці.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте подану схему. Визначте статус і роль суспільних груп у житті середньовічного суспільства.

Отже, середньовічне суспільство вирізнялося значною ієрархічністю — кожна людина від народження знала своє місце в ньому та мала чітке уявлення про «вищих» і «нижчих». До «нижчих», зокрема, відносили жінок — Церква вважала їх більш грішними за чоловіків. Але вважати середньовічних жінок «безправними» не можна — вони мали права на власність, могли звертатися до суду, шлюб укладався тільки за взаємною згодою. І все ж вирішальне слово в родині належало старшому чоловіку — батьку або старшому брату.

Середньовіччя часто називають «світом дорослих», у якому ніхто не зважав на особливості дітей, вважаючи їх «маленькими дорослими». Так було не тому, що батьки не любили своїх дітей. Просто через різні обставини дитинство було коротким — з 5–6 років дитина мала допомагати батькам у господарстві, а в 12–14 років люди вже укладали шлюби. Почуття самих підлітків нікого не турбували. Кохання було чітко відділене від шлюбу, навіть «прекрасна дама» середньовічного лицаря ніколи не ставала його дружиною.

Поміркуймо!

Поміркуйте, чому у середні віки шлюби укладалися у досить ранньому віці. Наведіть аргументи на користь такого шлюбу для: селян; містян; знаті і королів.

СЕРЕДНЬОВІЧНА РОДИНА

Змалку дітей привчали **відповідати за свої вчинки** (судили, піддавали покаранню)

Церква **підозріло ставилась до дітей**, забороняла ігри та розваги. Шкільна освіта була майже недоступною

Дітей часто **відлучали від батьків**: віддавали на навчання до родини майстра, до монастирів

Середня тривалість життя була недовгою: дорослість наставала у 12–14 років, а старість — після 40 років. Зрідка люди доживали до 60 років

Велика кількість дітей помирала у ранньому віці через нестачу харчів, хвороби, брак піклування. Домінував вислів **«Бог дав, Бог забрав»**

Зберігалось **вшанування мертвих предків**. Поховання відбувалося прямо в населених пунктах. Існувала уява про «почесну» і «ганебну» смерть

Унаслідок епідемії чуми XIV ст. **збільшилась кількість лікарів та лікарень**, почали виникати **лазні та вбиральні**, прибиралось регулярно сміття

З раннього віку дитина вважалася відповідальною за свої вчинки — її могли судити та піддавати покаранню аж до страти. Дуже часто дитину відривали від батьків: син ремісника

віддавався в учні до іншого майстра і жив у його родині. Лицарського сина так само віддавали на виховання до маєтку іншого лицаря, де він жив серед дорослих і навчався військовій справі. Молодших синів, які не мали прав на батьківську спадщину, зазвичай віддавали до монастирів — там вони здобували освіту і могли сподіватися на церковну кар'єру. Доньок рано видавали заміж, а якщо родина не могла забезпечити їм посаг, то вони ставали монахинями. Підліток рано втрачав зв'язок з родиною, вона не була для нього місцем любові і турботи.

Що ж до селянських родин — тут діти з раннього віку тяжко працювали, тому що господарству були потрібні робочі руки. Навіть Церква протиставляла батьківські почуття турботі про спасіння душі — надмірне піклування про дітей та бажання їх забезпечити вважалося гріхом.

Велика кількість дітей помирала в ранньому віці — нестача харчів, хвороби, які не вміли лікувати, брак батьківського піклування призводили до високої дитячої смертності. Батьківський погляд на дитину можна визначити висловом: «Бог дав, Бог і забрав».

Церква також підозріло ставилася до дітей — їх ще треба було долучати до християнського способу життя, а ігри і розваги засуджувались як грішні заняття. Переважна більшість людей не отримувала шкільної освіти і була неписьменною. Практичні знання та вміння діти отримували від старших у процесі роботи, а казки, легенди і перекази заміняли їм книжки. Тільки добра пам'ять дозволяла людям зберігати звичаї, судові правила, відомості про святих і героїв, способи ведення господарства. Шкільна освіта для більшості населення залишалася недоступною. До того ж Церква дозволяла читання Біблії лише духівництву, бо вона боялася, що самостійне її вивчення мирянами може призвести до «неправильного розуміння».

Діємо: практичні завдання

Розгляньте малюнок «Коло життя» з книги Бартоломія Англійського «De proprietatibus rerum» (1486 рік, Франція). Як автор представив життя на малюнку? Які життєві етапи можна виділити?

Хвороба і смерть були постійними супутниками середньовічної людини. Середня тривалість життя була недовгою. Якщо дорослою людину вважали з 12–14 років, то старість наставала після 40 років. Тільки зрідка люди доживали до 60-літнього віку. Хвороби вважалися Божою карою та ознакою грішного життя. Зазвичай казали, що «хворе тіло виявляє хвору душу». Рівень розвитку медицини був низьким, а основні медичні знання люди запозичували із трактатів античних авторів. Лікарів було мало, частіше «медичну» допомогу надавали аптекарі-травники і цирульники (перукарі), що робили прості хірургічні операції. У селах зберігалася лікувальна магія.

Зберігалось і вшанування мертвих предків. Поховання, на відміну від античних часів, стали відбуватися прямо в населених пунктах — цвинтарі облаштовували в межах міст і сіл, мертві начебто співіснували з живими. Виникло уявлення про «почесну» і «ганебну» смерть — прикладом першої була смерть на полі бою, а прикладом другої — утоплення у воді чи самогубство.

Поміркуймо!

Пригадайте, як чума вплинула на рівень гігієни. Як вона змінила уявлення середньовічної людини про смерть?

Робота з джерелом

Проаналізуйте уривок з книги Христини Пізанської «Про Град Жіночий», поданий у е-додатку. Як характеризує авторка взаємини між чоловіком і жінкою? У чому їх неприродність, порівнюючи із сучасністю?

3. ЧАС І ПРОСТІР. СВІТ ФАНТАЗІЇ І «НАРОДНА» КУЛЬТУРА

У ранньому середньовіччі часу приділяли мало уваги. Для людей, життя яких ішло «по колу», він був неважливим. Вимірювали його за переміщенням Сонця по небу, зрідка — за допомогою сонячних або піщаних годинників. Час відбивали церковні дзвони, закликаючи до молитви. Життя селянина визначалося зміною пір року і неділями та церковними святами, у які було заборонено працювати. Так повторювалося з покоління у покоління.

З розвитком міст виникла потреба у більш точному вимірюванні часу. Життя ремісників і торговців було більш динамічним, від правильного використання часу залежали їхні заробітки. Саме тоді з'явилося уявлення про час як дар Божий, який треба використовувати з розумом. У XIV ст. на дзвіницях міських соборів і ратуш встановили механічні годинники, і їхній рух став нагадувати містянам про цінність часу.

Уявлення людей про простір також були відмінними від сучасних. Сторони світу були не просто географічними напрямками, вони наповнювались релігійним змістом. Схід був світом життя, повернутим до раю, а Захід — світом смерті. Небо вважали божественним, а підземні простори — диявольськими. Небезпечним місцем здавався ліс, а перехрестя доріг — рятівними та освяченими. Особливе місце у просторі займав собор. У соборі можна було знайти прихист від нападників — у середні віки вірили, що християни не можуть пролити кров у храмі, щоправда не завжди ці сподівання виправдовувалися. Для більшості людей життєвий простір був обмежений їх селом чи містом, за їх межі виходили тільки паломники, торговці і воїни.

Діємо: практичні завдання

Ознайомтеся із фрагментами карт, поданими в е-додатку. Яку інформацію про уявлення середньовічним суспільством простору вони містять? Чи відрізняється воно від сучасних? Чому?

Панування християнства не повною мірою визначало світогляд основної маси населення, яку становили селяни. Багато вірувань і норм поведінки залишилося від язичництва. Вони й утворили своєрідну «народну культуру». Селяни продовжували вірити в духів — домових, лішаків, водяних, русалок, ельфів, гномів тощо. Вони застосовували магію для викликання дощу та лікування хвороб, приділяли увагу гаданням і пророцтвам майбутнього, тлумаченню снів, вірили у прикмети. Отже, хоч доля людини і визначалася Богом, але також залежала від зірок, духів, магії, чуда і просто удачі.

В житті людей було місце іграм та розвагам, хоча Церква їх і засуджувала. Тяжкі умови життя і важка праця чергувалися зі святами — не тільки церковними, визначеними християнською традицією, а й «народними», що велися від язичницького минулого. Церква не могла просто заборонити язичницькі свята, тому що люди занадто міцно за них трималися. Легше було надати старим святам нового — християнського сенсу. Хоч як духівництво засуджувало веселоці, народні пісні і танці, воно мусило з ними миритися, як і з лицарськими турнірами.

У містах склалася традиція **карнавалу** — свята проводів зими і зустрічі весни. На дні карнавалу відмінялися заборони на розваги і веселоці, іноді вони закінчувались бійками. Церква не могла дати цьому раду.

4. СВИТОГЛЯДНІ ЗМІНИ У ПІЗНЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Якщо світогляд селян залишився майже незмінним, то в уявленні освічених верств населення і городян у пізньому середньовіччі відбулися суттєві зміни. Людина почала все більше відособлюватись від громади і сподіватися на власні сили, тож починають змінюватись її цінності.

Поміркуймо!

Як ви розумієте слова історика Жака Ле Гоффа, що цінності людей у цей період почали «спускатися з Неба на Землю»?

Перш за все зверталася увага на біблійну оповідь про створення людини «за образом Божим». Людину починають уявляти не слабкою і грішною істотою, як це здавалося раніше, а найкращим створінням Божим, подібним йому самому. Це стало основою **християнського гуманізму** — вчення про повагу до людини. Гуманізм не протистояв релігії, але виводив людину на чільне місце у світі.

Варто запам'ятати!

Християнський гуманізм — течія релігійної думки спрямована на утвердження поваги до гідності і розуму людини, як найкращого творіння Божого, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей.

На місце презирливого ставлення до всього світського (мирського) приходять зацікавлення земним життям. Проявом цього стала відмова від категоричного засудження всього нового. Турбота про спасіння душі залишалася провідним мотивом у житті християнина, але тепер це спасіння має досягатися піклуванням не тільки про потойбічне життя, а й про земне. Праця, яку століттями вважали прокляттям людства, накладеним за гріхи, перетворилася в почесну справу — участь у Божественному творенні. Зростання міст і розвиток ремесел спричинили появу розуміння Бога-творця як майстра, що створив Всесвіт за власним планом, так само як будівельник будує собор. Тож світ — це велика майстерня, а виробник своєю працею наслідує Творця.

Нововведення перестали бути гріховними, тому що людина сама має створювати умови для свого спасіння. Більше не вважалося гріховним заробляти гроші та отримувати прибуток, торгівлю і підприємництво визнали корисною для суспільства працею і гідним заняттям. Зросла повага до освіти, пізнання світу і його дослідженню для розуміння Божого замислу. Поряд зі збереженням загального визнання цінностей спільноти і громади виникла увага до окремої особистості.

Діємо: практичні завдання

У «Книзі прислів'їв» монаха XI ст. зібрані вислови на різні теми. Обговоріть їх значення. Яким було ставлення до багатства та бідності? Як характеризувалися жадоба та скупість?

- А** «Людина народжена для праці, а птах для польоту»
- Б** «Наполеглива праця все долає»
- В** «Усякій справі — свій час»
- Г** «Давайте, і вам повернеться»

Отже, наприкінці середньовіччя феодал керувався у своєму житті вже не вірністю сеньйору, а власними інтересами, підприємець почав думати про прибуток більше, ніж про спасіння душі, а в сусіді бачити не «ближнього», а конкурента. Навіть Церква турбувалася більше про власний вплив і статки, ніж про Царство Небесне. Моральні обмеження християнства послабилися.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ**I. Знаю й систематизую нову інформацію**

1. Дайте визначення понять: «паломництво», «сповідь», «чистилище», «містики», «карнавал».
2. Які ознаки визначали релігійний світогляд середньовічного суспільства?
3. Як суспільство уявляло простір і час? Що впливало на розвиток знань про вимірювання часу та простору?

II. Обговоріть у групі

У ранньому Середньовіччі більшість дітей не мали жодної освіти. Багато хто не вмів писати, читати. Казки, легенди і чутки заміняли книгу та підручник. Бути розумним і тямущим означало володіти гарною пам'яттю, зберігати у ній знання звичаїв, традицій. Дитячою пам'яттю могли користуватися дорослі. Наприклад, учасники поділу або продажу землі обходили межі ділянки, ведучи із собою дітей та підлітків, час від часу вони «роздавали» їм ляпаси та потиличники, тягали за вуха та волосся. Поміркуйте, чим можна пояснити таку дивну та жорстоку поведінку дорослих.

III. Мислю творчо

Чимало відомих нам казок творилося в епоху Середньовіччя. У них закладалися глибинні смисли, обряди ініціації, дорослішання дітей тощо. Оскільки середньовічний світ був жорстоким і похмурим, досить часто сюжет казок присвячували випробовуванню, перевірці на готовність до дорослого життя. Поцікавтеся первинним сюжетом відомих казок «Червоний капелюшок» або «Спляча красуня». Згенеруйте власні зображення до цих казок, використавши можливості нейромережі.

§ 58–59.

**КАТОЛИЦЬКА І ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВИ
У ПІЗЬНОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ.
СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЄРЕСІ ТА БОРОТЬБА З НИМИ**

Пригадайте. Де та за яких обставин зароджувалося християнство? Яке значення відіграла церква в житті середньовічного суспільства?

1. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЄРЕСІ У ХРИСТІЯНСТВІ

Християнська церква постійно вела вперту боротьбу з різними течіями і рухами, що відхилялися від її офіційної доктрини, зафіксованої у Символі віри. Течії, ворожі офіційному віровченню, дістали назву **єресі** (походить від грецького *hairesis*, що означає «вибір», «окреме вчення»). Згодом під ерессю стали розуміти небезпечне для офіційної церкви відхилення від обов'язкових засад церковного вчення і культу.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте скульптурну групу П'єра Ле Гро «Релігія виганяє Єресь і Ненависть». Поміркуйте, яку головну ідею закладав автор у свою роботу. Чому існування ересей було неминучим в Середньовіччі?

П'єр Ле Гро. Релігія виганяє Єресь і Ненависть (скульптурна група біля вівтаря Святого Ігнатія церкви Іль-Джезу, Рим. 1695–1699)

Перші єресі були викликані різним розумінням Трійці — хтось вважав Христа не рівним Богу-Отцю, хтось не вбачав у ньому Божественної сутності, а хтось — людської.

Поширення єретичних рухів у Європі припало на початок XI ст. Це було зумовлено поглибленням зв'язків зі Сходом, звідки до Європи проникали нехристиянські вчення — насамперед **зороастризм і митраїзм**.

Багато ересей мали своїм джерелом запозичений зі східних культів **дуалізм** — уявлення про боротьбу у світі рівних за могутністю сил Добра і Зла. Згідно з цим уявленням Бог створив не весь Всесвіт, а лише світ світлий і духовний, тоді як Сатані дісталось творення матеріального і гріховного світу, в якому приречена існувати людина. З такого погляду випливала думка про неможливість повної перемоги над злом і досягнення ідеалу справедливого суспільства в земному існуванні людини.

Крім того, поширення єретичних рухів у Західній Європі зумовлювалось кризою католицької церкви, спричиненою боротьбою між нею та світською владою. Але основною передумовою їх виникнення став розвиток у Західній Європі міст, торгівлі, поява міського плебсу, міських соціальних низів і зростання їхньої участі в громадянському й політичному житті.

Піднесення єретичних рухів відбулося на межі XI–XII ст. в Італії, Південній Франції, частково в Німеччині — місцях інтенсивного розвитку міст.

Перший великий єретичний рух виник у східних християн і дістав назву **богомільство** (від імені священника Богомила).

Єресь приваблювала віруючих моральними настановами, проповіддю аскетизму, бідності і милосердя. Заперечуючи церковний ритуал, богомили не визнавали церковної організації та ієрархії. Вони вважали, що це не відповідає принципам раннього християнства і зразку апостольських громад. Найбільше єретики ненавиділи вище духовенство — патріархів, архієпископів, єпископів, стверджуючи, що їхні привілеї не сумісні з обов'язками служителів Бога.

Поміркуймо!

Прочитайте уривок з «Бесіди проти богомилів» Пресвітера Кузьми. Яке ставлення до церковної та світської влади пропагували богомили? Чому церква вважала їх небезпечними?

«...богомили вчать своїх не підкорятися господарям (правителям); вважають, що ненависні Богу ті, хто працює на царя і наказують кожному слугі не працювати на свого господаря...»

Близьким богомільству був рух «зжидовілих», який також виник у візантійсько-слов'янському православ'ї.

Богомільство зародилося на Сході і поширилося у Болгарському царстві, а потім по всьому Балканському півострову — Сербії, Македонії, Боснії. Із Болгарії внаслідок походів Святослава та поширення вчення серед руського війська богомільство проникло і в Русь. Попри спротив церкви, це вчення стало елементом православної культури та залишило певний відбиток в українській усній і писемній творчості.

Найбільш поширеною формою єресі в Західній Європі XI–XIII ст. було катарство. Катари були відомі в різних країнах під різними назвами. У Франції — альбігойці (від м. Альбі, центру їхнього руху), в Німеччині — катари (чисті).

Єресь альбігойців поширювалася серед різних верств суспільства і закликала вірян повернутися до ранньохристиянської організації церкви. Рух альбігойців та намагання Церкви викоринити його призвели до кровопролитних альбігойських війн, які закінчилися розоренням Південної Франції.

« Робота з джерелом

Прочитайте уривок із праці Цезарія Гейстербахського «Про альбігойські єресі». Поміркуйте, у чому була особливість релігійних поглядів альбігойців порівняно з іншими віруваннями.

«...Альбігойці визнають два начала: бога доброго та бога злого, який, на їхню думку, створив усі тіла, тоді як добрий бог — людські душі... Воскресіння душі вони заперечують; висміюють усі благодіяння, що виявляють живі мертвим. Відвідувати церкву й молитися там вважають справою марною, а від хрещення відмовляються...»

Катари вважали, що матеріальний світ створений Дияволом, а тому весь навколишній світ визнавали світом зла і темряви. Вони ворожо сприймали і всі встановлені державою порядки: військову службу, страти і взагалі пролиття крові. Катари були вегетаріанцями, не споживали не тільки м'яса, а навіть і яєць, сиру та молока, натомість уживали рибу. Шлюб і сім'ю катари теж вважали породженням зла.

Вигнання катарів з Каркассона
(середньовічна мініатюра)

Проповідники катарів і справді відзначалися високими моральними якостями, що порівняно з низьким моральним рівнем католицького духовенства перетворювало їх в очах широких мас у людей святих, гідних великої шани й поваги. Вони створили свою церкву, ворожо налаштовану до католицької. Врешті катарство, як і богомільство, було не стільки єресю, скільки іншою релігією, відмінною від християнства.

Особливу проблему для католицької церкви становила **єресь вальденсів**, послідовників П'єра Вальдо. Вальденси вирізнялися суворою дисципліною та покорю керівникам своїх братств. Вони проповідували бідність, відмову від власності, заперечували потребу в католицькій церкві. Вальденси виступали проти смертної кари, проголошуючи, зокрема, що суди не можуть засуджувати до смерті, не скоюючи гріха.

Подібні єресі були поширені на сусідніх з українськими землями теренах та мали вплив на місцеве населення. Відомі факти існування у XIII–XIV ст. у Чехії та Південній Польщі громад катарів, а в XIV ст. — вальденсів у Чехії, Моравії, Сілезії, Польщі.

2. БОРОТЬБА ЦЕРКВИ З ЄРЕСЯМИ. СВЯТА ІНКВІЗИЦІЯ

Середньовічні єресі становили небезпеку як для церкви, так і для світської влади. Тому не дивно, що і Папа, і світські чиновники вживали рішучих заходів для їх придушення. Всім мирянам було заборонено тримати вдома, читати, а тим більше тлумачити Святе Письмо — цим могли займатися тільки священники.

У 1233 р. Папа Григорій IX заснував інквізицію — спеціальний релігійний суд, який мав боротися з єресями. У перекладі з латини означає «розслідувати, розшукувати». Інквізиція стала цілеспрямовано вишукувати єретиків, інакодумців.

Інквізиція не переслідувала іновірців-мусульман чи представників інших релігій. Розшукували саме християн, які відійшли від вчення Католицької Церкви. Православні під цю категорію не підпадали: у католицькому світі їх вважали не єретиками, а розкольниками.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте емблему інквізиції, подану на наступній сторінці. За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся значення написів і символів, на ній відображених.

Відео каналу XISTORY XL: «Свята»
інквізиція. Історія інквізиції»

qr.orioncentr.com.ua/CgjSP

Суд інквізиції виглядав набагато серйознішим, аніж суд світський, який часто підпорядковувався своєму правителю та його вимогам. Проте у розумінні того часу, якщо людина опинилася перед трибуналом інквізиції, то вона вже винна. І доводити треба було не винуватість, а навпаки.

Переважно інквізитор виступав і суддею, і адвокатом, і прокурором. Каткування було звичайною практикою, підслідних катували в судах, щоб вони давали свідчення. При цьому інквізиція в принципі не мала права карати. Вона мала лише провести слідство і зробити висновки. Після цього засудженого передавали світській владі. І вже вона вирішувала, як покарати людину. За час існування інквізиції — з 1478 по 1834 р. — було розслідувано близько 150 тис. справ. Із них 10 тис. закінчились смертними вироками, переважно у формі спалення на вогнищі — **аутодафе**.

У різних країнах інквізиція діяла по-різному. Наприклад, у Німеччині вона не прижилася. Інквізиторів сприймали там як чужинців, які прийшли невідомо звідки й диктують свої права. В Англії інквізиція не діяла, бо там уже була прийнята Хартія вольностей, сформувалася своя правова система й інквізитори як окреме слідство не були потрібні. Натомість в Іспанії інквізиція потрапила на дуже благодатний ґрунт. У 1496 р. монархи Фернандо Арагонський та Ізабелла Кастильська отримали

Деталь мініатюри спалення
Великого магістра тамплієрів
та ще одного тамплієра
(з «Хронік Франції чи Сен-Дені»)

титул Його та Її католицьких величностей. Іспанські монархи були головними захисниками Католицької Церкви, вважалося, що чого хочуть вони, того хоче й Церква. Через це інквізиція в Іспанії дуже поширилася. Вона перетворилася на своєрідну службу безпеки, яка займалася не лише релігійними питаннями, а й державними злочинами.

Історичні подробиці

Великим інквізитором в Іспанії був **Томазо Торквемада**. Йому приписують ледь не 30 тис. спалених людей — насправді він засудив 2200 людей, з яких близько половини було спалено. Інквізиція часто ставала знаряддям в руках політичних амбіцій правителів. Наприклад, знищення Ордену тамплієрів — це був сценарій, повністю продиктований французьким королем. Інквізиція на території Франції слухалася його, а не пап.

Набагато пізніше з'явилася легенда про страшну, криваву, жорстоку інквізицію та сотні тисяч спалених невинних людей. Нині це називається «**чорна легенда**».

Папські інквізитори діяли і на українських теренах. Вони з'явилися на території Криму та Червоної Русі (Галичини) у XIV–XV ст. під час просування в ці регіони католицьких держав — Генуезької і Венеційської республік та Королівства Польського. Інквізиторів, що діяли, зокрема, на території сучасної України, іменували «*інквізиторами з навернення єретиків у краях Сходу*». Зважаючи на те, що католиків у цих краях було не так уже й багато, інквізитори мусили поводитися дещо інакше, ніж діяли їхні західноєвропейські колеги. На українських землях значно більше доводилося пропагувати та переконувати. Отже, достовірних даних про страти єретиків за вироками інквізиції на руських теренах практично немає.

У православної церкви спеціального органу, подібного до інквізиції, не виникло, але практика покарання єретиків також існувала. Вочевидь одним із перших серйозних викликів для Церкви в Русі-Україні стала загроза поширення тут богомільства через біженців-болгар, а також через торгівців та прочан.

3. ЖЕБРУЧІ ЧЕРНЕЧІ ОРДЕНИ — СПРОБА ПОДОЛАТИ КРИЗУ

Широке розповсюдження ересей було неможливо зупинити тільки силою — воно свідчило про невдоволення мирян станом справ у католицькій церкві. Все більше християн вважало, що духовні особи не дбають про спасіння душі віруючих, а опікуються зростанням свого добробуту. Церква мала переконати

віруючих, що вона теж прихильна до ідей апостольської бідності раннього християнства. Крім того, для повернення довіри до Церкви її служителі повинні були не усамітнюватися за монастирськими стінами, а йти до людей, спілкуватися з ними і демонструвати справжню християнську поведінку.

Для цього були засновані чернечі ордени нового типу. Вони отримали назву **жебручих орденів**, оскільки головною їхньою чеснотою проголошувалась бідність.

Дуже впливовим став **орден францисканців**, заснований **Франциском Ассизьким** — купецьким сином з італійського міста Ассізі. Францисканці користувалися величезною популярністю. Вони відповідали християнським ідеалам, не заперечували існування офіційної Церкви і не піддавали сумніву католицьке вчення. Францисканці йшли до людей — простих селян і городян, щоб проповідувати серед них. Проповідь францисканців багатьох відвернула від еретиків, оскільки вона засвідчила, що жити згідно з настановами Христа можна і в офіційній Церкві.

Інший жebrучий орден заснував іспанець Домінік Гусман, вражений популярністю ідей катарів серед віруючих. Він обрав інший шлях — членами Ордену домініканців могли стати тільки високоосвічені люди, які добре розуміли християнське вчення і вміли ясно розповідати про нього. При цьому вони мали дотримуватися скромного способу життя, щоб здобути довіру людей. Головна увага домініканця мала приділятися навчанню, а бідне життя було засобом для досягнення авторитету. Орден створював власні школи, домініканці були вчителями, професорами університетів та вражали своєю вченістю.

Саме домініканці активно працювали в інквізиційних трибуналах. Емблемою Ордену було зображення собаки, що тримає в зубах смолоскип. Інколи їх називали «Господні пси», маючи на увазі їх роль у «вигризанні» ересі.

Жebrучі ордени на певний час вдихнули нове життя в католицьку церкву. Завдяки своїй діяльності вони перетягли на її бік значну частину віруючих та допомогли здолати еретичні рухи.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте інфографіку, подану на наступній сторінці. Визначте, які особливості мали жebrучі ордени францисканців і домініканців. За допомогою додаткових джерел інформації складіть коротку довідку про Франциска Ассизького та Домініка Гусмана.

4. «НОВІ ЄРЕСІ». ГУСИТСЬКІ ВІЙНИ

Але затишшя тривало недовго. «Авіньйонський полон» Пап Римських і Велика схизма 1378–1417 рр. спричинили ослаблення католицької церкви. Затяжні війни, голод та епідемії в уявленнях людей свідчили про наближення кінця світу і Страшного суду, а Церква не могла допомогти їм у спасінні душі через власну гріховність. Уже в другій половині XIV — на початку XV ст., ще більшого розмаху набули єресі. Нові вчення тепер розроблялися відомими богословами, знавцями Біблії, які бачили, що Церква потребує змін. У загальному потоці еретичних рухів чітко вирізнялися дві самостійні течії: **бюргерські і селянські єресі**.

Бюргерська єресь, або «єресь міст», була спрямована здебільшого проти багатства і політичного панування Церкви. Середньовічні бюргери вимагали насамперед «здешевлення церкви». Ця вимога означала відновлення простого устрою ранньохристиянської церкви і скасування замкнутого стану духівництва та церковної власності.

Видатним представником бюргерської єресі в Англії був доктор богослов'я і професор Оксфордського університету **Джон Вікліф**. Він заперечував необхідність католицької церковної ієрархії — головою англійської церкви, на його думку, мав бути король, із повноваженнями призначати єпископів.

Джон Вікліф

Вимагав заборонити церкві володіти багатствами, торгувати *індульгенціями* — церковними грамотами про відпущення гріхів

Визнавав єдиним і непогрішним джерелом віри **Святе Письмо**

Спочатку набув підтримки короля та знаті, але, коли його вчення набуло поширення, був засуджений

Спершу Дж. Вікліф здобув підтримку короля і знаті, яким подобались його ідея про необхідність позбавити церкву майна. Але як тільки це вчення призвело до масового народного руху, що виявився небезпечним для верхівки англійського суспільства і держави, погляди Вікліфа було засуджено.

Ще більшого розмаху набув у XV ст. еретичний рух у Чехії, де він був спрямований не тільки проти католицької церкви, а й проти засилля німецьких феодалів, священників і купців у Чехії. Очолив цей рух професор Празького університету **Ян Гус**.

Викривав у своїх викликах Папу, духовенство та міську адміністрацію у прагненні збагачення.

Заперечував верховну владу Папи і вважав, що джерелом релігії є тільки **Святе Письмо**.

У 1414 р. був відлучений від церкви та викликаний на Констанський церковний собор — засуджений і спалений.

Ян Гус

Мученицька смерть Яна Гуса викликала бурхливий рух у Чехії — **гуситські війни**, послідовники Гуса назвали себе **гуситами**. Спочатку керівну роль серед гуситів відігравали лицарі й городяни. Вони утворили поміркований табір, програмою якого були «**чотири празькі статті**», в яких містилися вимоги:

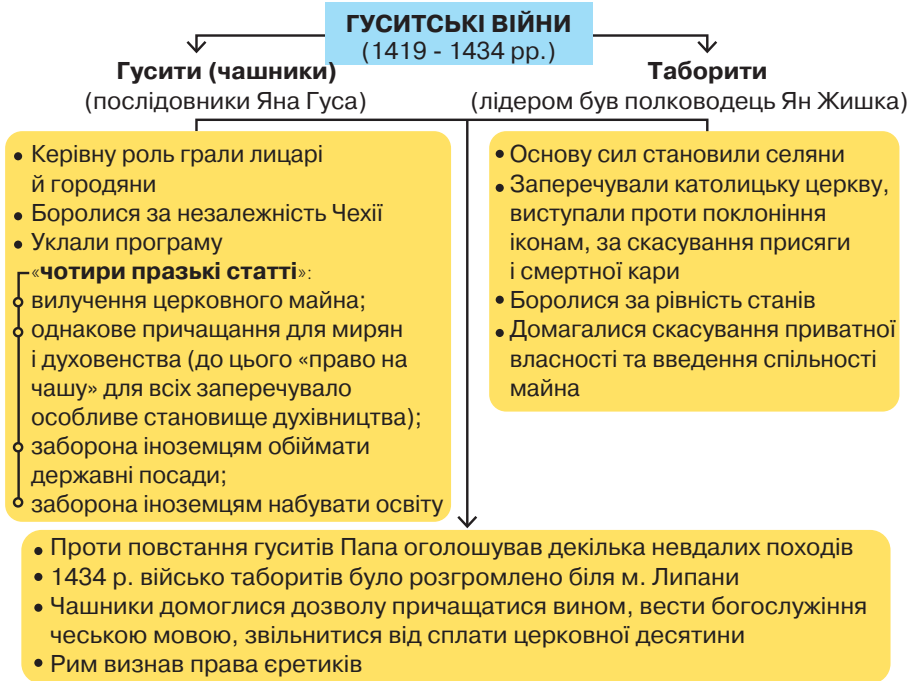
- 1) **секуляризації (конфіскації)** церковного майна;
- 2) однакового причащення для мирян, як і для духовенства — у католицькій церкві до того тільки священники причащалися

хлібом і вином, а миряни тільки хлібом, тож «**право на чашу**» для всіх заперечувало особливе становище духовництва;

3) заборони іноземцям (зокрема німцям) обіймати державні посади;

4) заборони набуття іноземцями майна. Прихильників цієї програми називали **чашниками**. Чашники готові були боротися за послаблення могутності Церкви і незалежність Чехії, але не хотіли глибокого перетворення суспільства і боялися селянської війни.

Головною ж рушійною силою селянської війни та еретичного руху стали селянсько-плебейські верстви, база яких була на горі Табір. Очолив **таборитів** відомий полководець **Ян Жишка**.

Папа оголошував кілька хрестових походів проти гуситів, але вони успішно боронили свою країну від військ хрестоносців і здійснювали успішні походи в Угорщину і на землі Священної Римської імперії. Врешті Папа і імператор вимушені були піти на поступки чашникам і у 1434 р. військо таборитів було розгромлено біля містечка Липани. Чашники домоглися дозволу причащатися вином, вести богослужіння чеською мовою, звільнилися від сплати церковної десятини, католицька церква поступилася частиною своїх земельних володінь у Чехії. Вперше в історії Середньовіччя Рим визнав права еретиків в одній з європейських країн.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте колаж, поданий в е-додатку. Зробіть висновки про хід боротьби таборитів і чашників за свої права. Який шлях боротьби за зміни у церкві ви вважаєте більш дієвим — мирний чи шляхом релігійної війни? Чи були причини гуситських війн суто релігійними?

Вчення Джона Вікліфа і Яна Гуса суттєво вплинули на подальший розвиток релігійної і політичної думки в країнах Західної Європи.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «єресі», «богомилство», «альбігойці», «інквізиція», «аутодафе», «індульгенція».
2. Які єретичні рухи виникли у Середньовіччі? Чому та як церква вела з ними боротьбу?
3. У чому особливість жєбручих чернечих орденів францисканців і домініканців? Визначте спільні та відмінні риси.

II. Обговоріть у групі

1. Як впливали на становище середньовічного суспільства інквізиції та індульгенції? Чи мають вони щось спільне?
2. Опрацюйте витяг із «Едикту» германського короля Фрідріха II (XIII ст.). Поміркуйте, що спонукало правителя перейматися церковними справами? Як ви розумієте виділену у цитаті фразу?
«Фрідріх, Божою милістю імператор Римський, завжди священний...вірно-підданим нашим...Ухвалюємо і затверджуємо, щоб єретики, як би вони не позначались і в якому б місці імперії не були засуджені церквою і передані до світського суду, були покарані з належним сумлінням. Якщо хтось з вищеназваних буде спійманий і, наляканий смертю, виявить бажання повернутись в лоно церкви у вірі, то такі, згідно з канонічними постановами, повинні бути замкнені для відбування покарання — довічного ув'язнення».

III. Мислю творчо

Розгляньте герби орденів францисканців і домініканців. Поміркуйте, що вони символізують. Підготуйте творчий проєкт про один з орденів.

Францисканці	Домініканці

§ 60.

ІСЛАМ У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Пригадайте. Як і за яких обставин виник іслам? Хто був його засновником? Які догми існують в ісламі?

1. ОСОБЛИВОСТІ ВІРОВЧЕННЯ ІСЛАМУ ТА МУСУЛЬМАНСЬКОГО СВІТОГЛЯДУ

Основи вчення ісламу викладені у священній книзі мусульман — **Корані**. Мухаммед стверджував, що його текст був сповіщений йому безпосередньо посланцем Бога, а пізніше записаний. Коран складається з 114 глав — **сур**. Вони містять настанови, які регулюють життя мусульманина. Важливою є також **Суна** — коментар до Корану. Вона тлумачить його текст і пояснює встановлені у Корані правила поведінки, звичаї та правові норми. До неї додаються **хадіси** — оповіді про життя Пророка з моральними повчаннями.

Діємо: практичні завдання

У Корані міститься чимало повчань, що стосуються загальнолюдського устрою. Наприклад: «*Аллах дав перевагу одним над іншими в життєвому уділі*»; «*Не заглядайтеся очами своїми на ті блага, що наділяємо ми деякі сім'ї...*».

Подумайте, на основі яких норм чи звичаїв могли формуватися ідеї Корану. Знайдіть подібні настанови з Корану за допомогою мережі «Інтернет». Поясніть їх зміст.

Аудіоуривок
Коран
«Про Ісуса
і Марію»
[qr.orioncentr.
com.ua/N5SNn](http://qr.orioncentr.com.ua/N5SNn)

Коран (IX ст.)

Іслам має багато спільного з християнством та юдаїзмом. Мухаммед був знайомий із цими вченнями і багато чого запозичив. Тексти Корану відчутно перегукуються з Біблією. В основі всіх трьох світових релігій лежить **монотеїзм** — віра в Єдиного Бога. Мусульмани відкинули християнське вчення про Трійцю, культ святих, заборонили зображення Бога, а заодно людей і тварин, щоб вони не стали предметами поклоніння. Христа вони вважають одним із багатьох пророків, посланих Богом. Найве-

личнішим серед них в їхньому уявленні є Мухаммед. Тому зазвичай середньовічні мусульмани були толерантні до християн та юдеїв. Вони були впевнені, що їхні релігії тільки підтверджують істинність ісламу.

Ісламська проповідь зверталася насамперед до арабів. У ранньому середньовіччі більшість їх становили неписьменні пастухи, тому віровчення ісламу мало бути простим і зрозумілим — богословські суперечки, подібні християнським, не цікавили мусульман. Основи вчення отримали назву «П'ять стовпів ісламу».

Діємо: практичні завдання

Проаналізуйте схему. Визначте основні ідеї, закладені у главі «П'ять стовпів ісламу». Чи могли вони набути поширення в християнських державах у результаті Конквісти?

Мусульманин має дотримуватися жорстких моральних правил. Чеснотами є любов до ближнього та миролюбство, але задля захисту віри і боротьби з язичниками припустимо вдаватись до священної війни — **джихаду**.

Із суто релігійними настановами тісно пов'язані правові та звичаєві норми, які засвідчують, що все життя і побут мусульманина невіддільні від його релігії. На основі Корану була розроблена система мусульманського права — **шаріат**, що жорстко регламентує поведінку кожної людини від народження до смерті. Шаріат визначав правила носіння одягу, харчування, шлюбу, виховання дітей, поведінки у громаді. Іслам дозволяв багатоженство. Як не дивно, воно було засобом захисту жінок в

умовах малої чисельності чоловічого населення. Мусульманські жінки мали коритися чоловікам, але не були безправними, вони мали право на власність і спадщину.

Релігія в житті мусульманина була невіддільна від земного життя та потреб держави. Створення справедливого суспільства за настановами Аллаха — завдання кожного віруючого, а зразком для цього є життя Пророка Мухаммеда.

2. РОЗКОЛ В ІСЛАМІ. НАПРЯМКИ ІСЛАМУ У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

На відміну від християнства, в ісламі не існує поняття «єресь». Усі, хто визнає Аллаха єдиним Богом і Мухаммеда його Пророком, вже є правовірними мусульманами. Але при цьому має місце поділ на певні *релігійні напрями*.

Суніти

- Вважали, що мусульманський правитель потребує обов'язкового походження з роду **Мухаммеда**
- Правитель держави вважається намісником Пророка
- Мусульмани повинні підтримувати його і не можуть усунути його, доки він дотримується шаріату
- Вірять, що перед кінцем світу Аллах пришле **махді** — ідеального правителя

Шіїти

- Вірили, що тільки кровні родичі Пророка можуть бути правителями мусульман, тому що вони святі і безгрішні
- Імами — нащадки Мухаммеда, мають божественну силу
- До його приходу громадою мають правити **аятоллі** — праведні люди, які мають тлумачити Коран

Середньовічний іслам мав своєрідні чернецькі ордени, які утворювали **суфії** — ісламські містики. Вони вели вкрай аскетичний спосіб життя, проповідували високу моральність та прагнули досягти ідеалу святості в земному житті. Суфії практикували медитацію, техніки контролю над свідомістю, усамітнення та єднання з Аллахом ще за життя. Деякі з них стали мандрівними проповідниками — **дервішами**. Суфії утворювали свої «ордени» — **тарикати**, і часто ставали впливовими у мусульманському світі.

Були серед мусульман і прибічники більш раціонального розуміння ісламу та поєднання віри з розумом — **файласуфи** (філософи). Вони вважали людський розум посередником між духовним і земним світами та вбачали можливість пізнання надприродного.

3. ІСЛАМСЬКА КУЛЬТУРА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЄВРОПЕЙЦІВ

Завдяки терпимості мусульман до інших релігій і культур іслам дивовижно швидко поширився на Сході. Багато підкорених

арабами народів за своїм культурним рівнем стояли вище за завойовників, тож культура ісламського світу запозичила все краще з культур народів Стародавнього Сходу, а потім і з античної культури. Сприяли культурному піднесенню і торговельні контакти з Індією та Китаєм. Потреби розвитку господарства також вимагали певного освітнього рівня.

Отже, кожен мусульманин, що мав намір зайняти поважне місце в суспільстві, повинен був здобути освіту, добре знати Коран, уміти читати і володіти письмом. Початкові школи були приватними, при мечетях у великих містах було відкрито вищі мусульманські школи — **медресе**. У Багдаді, Дамаску, Каїрі існували бібліотеки, де знаходились багаті зібрання творів грецьких вчених.

Математик аль-Хорезмі ознайомив арабів з індійськими цифрами та започаткував алгебру як окрему математичну дисципліну. Арабською мовою були перекладені твори індійських математиків і трактати Евкліда з геометрії. У Багдаді й Дамаску працювали обсерваторії, у яких використовували складні прилади для спостереження за зірками. Астрономи обчислили розмір Земної кулі, було перекладено грецькі та індійські твори з астрономії. Вчений аль-Біруні з Центральної Азії першим висловив припущення, що Земля рухається навколо Сонця.

В мусульманських країнах були створені перші аптеки та лікарні. Трактат Ібн Сіні «Канон лікарської науки» започаткував наукову медицину та описав ознаки багатьох хвороб. У X ст. мандрівники з країн ісламу склали карти відомих їм земель, було розроблено «Атлас ісламу» з картами тогочасних мусульманських країн, зібрані цікаві відомості про Африку та Східну Азію.

В арабському світі склалася своєрідна література — широко відомою була, зокрема, творчість поета Фірдоусі та його епічна поема «Шах-наме». Якщо мовою релігії та державного життя була арабська, то перська виконувала роль мови літератури і мистецтва. Вірші читали під музику, деякі з них ставали піснями. До наших часів дійшла збірка «Тисяча і одна ніч», яка увібрала легенди і перекази багатьох народів Сходу.

Релігійна заборона на зображення людей і тварин перешкоджала розвиткові живопису і скульптури. Поширення набули вишукані рослинні та геометричні орнаменти, мереживне різьблення по каменю та мозаїки. Зате справді величною була архітектура в характерному **мавританському стилі** — з куполами та високими вежами — мінаретами, легкими колонами, вишуканими арками,

різьбленим мереживом. Арабські споруди — мечеті, палаци, мавзолеї вирізнялися легкістю, витонченістю і гармонійністю.

Ісламська культура протягом багатьох століть значно випереджала європейську. Саме араби принесли до середньовічної Європи досягнення античної культури, твори грецьких письменників і філософів перекладали на латину з арабської мови. В арабів європейці запозичили індійські цифри, алгебру, назви багатьох зірок та методи їх спостереження. У них навчилися креслити карти, користуватися глобусом, виготовляти папір, скло і шовк. Багато продуктів харчування — цукор, гречка, рис, прянощі, кавуни, абрикоси, а також традиції гігієни (такі як миття рук) теж потрапили до Європи через ісламський світ.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «мечеть», «закит», «рамадан», «хадж», «шаріат», «медресе».
2. Які ідеї передбачало учення про «П'ять стовпів ісламу»?
3. Порівняйте ідеї прихильників шиїтів і сунітів. Визначте ключові відмінності.
4. У чому особливість ісламської культури в епоху Середньовіччя?

II. Обговоріть у групі

1. Визначте із переліку спільні та відмінні особливості ісламу і християнства:
  - а)** віра в одного Бога; **б)** єдиний бог — Аллах; **в)** Заклик до страждань, підкорення владі; **г)** єдиний бог в трьох іпостасях («Отець», «Син», «Святий Дух»); **ґ)** Свята книга — Біблія; **д)** Боротьба з людьми іншої віри; **е)** Свята книга — Коран; **є)** захист приватної власності; **ж)** обіцянки праведним життя в раю, а грішникам — в пеклі.

Іслам	Християнство
-------	--------------

2. На початку IX ст. при дворі халіфа Манума була створена школа перекладачів — «Будинок мудрості», де здійснювали переклади арабською мовою текстів з латинської, давньогрецької. Переважно це були наукові трактати, філософські чи художні твори. Окрім цього, арабська наука суттєво збагатилася в галузі богослов'я, астрономії, математики, медицини, картографії та історії. Поміркуйте, чи є взаємозв'язок між арабською наукою і тією увагою, яка приділялася поширенню в халіфаті наукової інформації через переклад іноземних текстів.

III. Мислю творчо

Прочитайте легенду, подану в електронному додатку. Поміркуйте, як характеризує іранський історик Ібн-Ісфендіяр цінності середньовічної людини? Які якості заохочувалися, а які, навпаки, засуджувалися? Чи існує подібний розподіл в сучасному світі?

§ 61.

БОГОСЛОВСЬКА ДУМКА У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ.
СХОЛАСТИКА

Пригадайте. Які науки набули розвитку за Середньовіччя? Чому церква мала суттєвий вплив на життя суспільства? Яку роль відігравав у середньовічній Європі розвиток культури?

1. ЗАРОДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСЬКОГО БОГОСЛОВ'Я

Слово «богослов'я» було запозичене християнськими письменниками від стародавніх греків. Ним спочатку позначали міфологічні оповіді про богів, а згодом — філософське вчення про Божество. Богослов'ям спочатку називали лише Святе Письмо, а богословами — його авторів, апостолів і пророків. Потім цим словом почали називати будь-яке вчення про християнські істини. Із XII ст. під богослов'ям почали розуміти систематичне викладення всіх християнських істин про Бога і створений ним світ.

Творцями богослов'я вважаються **Отці Східної Церкви**, духовні подвижники II–VIII ст., які розробили догматичне вчення християнства. У процесі оформлення православного богослов'я надзвичайно важливу роль зіграли богослови IV ст., названі «**каппадокійськими отцями**» (від назви малоазійської області Каппадокії): Василій Великий, Григорій Богослов, Григорій Ниський. Важлива роль у формуванні православного світогляду належить Максиму Сповіднику та Івану Дамаскину, які стали систематизаторами православної догматики.

Християни Заходу не мали часу на богословські роздуми — вражені падінням Риму, вони очікували близького кінця світу. Їх відчай добре передав у своїх творах єпископ міста Гіппон **Аврелій Августин** (354–430 рр.). Він створив учення про Бога, пізнання якого можна вивести безпосередньо із самопізнання людини. У трактаті «Сповідь», Августин створив першу філософську теорію, де досліджується психологічний бік життя людини.

У трактаті «**Про град Божий**», що був написаний під впливом вражень від підкорення Рима ордами варварів у 410 р., Августин визнає існування двох видів людської спільноти: «град земний», тобто держава, яка заснована на «самозакоханості, доведеній до презирства Бога», і «град Божий» — духовна спільнота, заснована на «любві до Бога». Він писав, що падіння Риму є покаранням за численні гріхи імперії — насильство над іншими народами, поклоніння ідолам, гоніння на християн. На думку Августина,

тільки християнство як істинна релігія могла дати надію на спасіння. Вчення богослова про гріховність, прощення і спасіння вшановують і православна, і католицька церкви.

2. ОСОБЛИВОСТІ БОГОСЛОВСЬКОЇ ДУМКИ У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ. СХОЛАСТИКА

Діємо: практичні завдання

Започаткуйте укладання порівняльної таблиці в зошиті, чи нотатнику, «Представники середньовічної західноєвропейської схоластики».

Діяч/ роки життя	Основні погляди/ідеї	Вплив на суспільство
------------------	----------------------	----------------------

В XI ст. в освічених колах Західної Європи зародився новий метод пізнання Бога і світу — **схоластика** (від латинського «схола» — школа). Він полягав у тому, щоб за допомогою логічного мислення доводити догмати християнської віри.

«Батьком» схоластики був **Ансельм Кентерберійський** (1033–1109 рр.), який вважав, що мета людського розуму — осмислення віри, а віра допоможе зрозуміти Бога і створений ним світ. Головне при цьому — дотримуватись строгої логіки і спиратись на Біблію.

Ансельм дійшов висновку, що Бог існує, оскільки існує поняття найвищої, максимально досконалої істоти.

Поміркуймо!

Як ви розумієте схоластичний принцип: «Не для того міркувати, щоб вірити, а вірити, щоб зрозуміти»? Відповідь аргументуйте.

Видатним філософом-схоластом був **П'єр Абеляр** (1079–1142 рр.). Він звертався до розуму як інструменту та критерію в пошуках істини. Філософ наполягає на раціональному доведенні істини, оскільки її необхідно не тільки сприймати, а й уміти захищати.

Вивчаючи богословську літературу, Абеляр знаходив численні суперечності, а то й просто помилки не тільки в авторитетних церковних авторів, а й у самому Святому Письмі. Такий спосіб захисту християнського вчення призводив до його критичного аналізу. Він дійшов висновку, що необхідно ототожнити поняття «християнин» і «філософ». Самого засновника християнства Абеляр трактував як філософа, що вражав своїх прихильників невблаганною силою логічних аргументів. Така інтерпретація зовсім не поєднувалася з традиційним тлумаченням Христа, тому, природно, викликали

звинувачення в ересі. Тільки публічне каяття і засудження власних поглядів врятували Абеяра від покарання.

Непримиренним ворогом Абеяра був абат **Бернард Клервоський** (1090–1153 рр.). Він вважав людський розум недосконалим і стверджував, що пізнати світ, створений Богом, він не в змозі. Смертна і слабка людина ніколи не зрозуміє велич і глибину Божого задуму — їй залишається лише молитися. Пізнавати Бога, на думку Бернара, потрібно через любов і смирення, досягаючи «злиття душі з Богом», а розум тут ні до чого. Якщо Абеяра був одним із засновників **раціоналізму**, то Бернард яскравий представник християнського **містицизму**.

Значний вплив на середньовічну схоластику справили роботи англійського філософа **Роджера Бекона** (1214–1292 рр.), який взагалі захищав ідею єдності філософії та богослов'я як таких, що не суперечать одне одному. Всі науки, вважав Бекон, повинні слугувати пізнанню Бога, бо тільки в цьому полягає цінність наук. Саме богослов'я відповідає на питання про «божественний» порядок, про сутність Бога, святої Трійці, слави і благодаті Божої. Для висвітлення ж усіх інших питань воно користується філософією.

Вершиною богословської думки середньовіччя стала творчість **Томи Аквінського** (1225–1274 рр.), який розвинув погляди свого вчителя — німецького богослова **Альберта Великого**. Після смерті Томи його вчення — **томізм** було визнано католицькою церквою як єдино правильне. Суть його полягала в раціональному обґрунтуванні католицької віри, примиренні віри і знання. Філософія й релігія, згідно з ученням Томи, мають ряд загальних положень, тому що обидві вони істинні. В тих випадках, коли є можливість вибору, краще розуміти, ніж просто вірити. Тома розробив п'ять «доказів буття Божого» логічними аргументами.

Філіппіно Ліппі.
Святий Бернард
(1489–1491)

Статуя Роджера Бекона
в Оксфорді

Беноццо Гоццолі.
Тріумф св. Томи
Аквінського (1471,
Лувр, Париж)

Головний трактат Томи Аквінського — «Сума теології» був надзвичайно популярним серед освічених європейців.

3. АРАБСЬКА ФІЛОСОФІЯ

Тома Аквінський та інші схоласти прагнули поєднати у своїх вченнях християнську віру з теоріями давньогрецького філософа Аристотеля. Довгий час його твори залишалися невідомими в Європі — у середньовіччі мало хто знав грецьку мову, а латинських перекладів не було. Знайомство європейських мислителів з Аристотелем відбулося завдяки арабам — після захоплення низки візантійських земель вони не тільки прочитали його твори, а й перекладали їх та написали свої коментарі. *Арабська філософія стала з'єднувальною ланкою між грецькою філософією, традиції якої араби сприйняли і зберегли, та схоластиком.*

У становленні християнської схоластики важливе значення має творчість великих арабських філософів: на Сході — **Авіценни (Ібн Сіні)**, на Заході — **Аверроеса (Ібн Рушда)**. Основною філософською працею Авіценни став трактат «**Книга зцілення**», в якому висвітлювались основи логіки, фізики, математики та медицини. Велике визнання здобув трактат «**Канон медицини**». Філософія Авіценни — релігійна, але в іншому розумінні, ніж християнська: світ він розумів як створення розуму Бога. Світ створений з матерії, а не з нічого: матерія є вічною, а матеріальний світ існує в часі і просторі. Вчення поєднувало елементи філософії Аристотеля з релігією ісламу. У творах Ібн Сіні викладено проєкт розумного (ідеального) суспільства і держави, де панують соціальна рівність, справедливість, свобода та гуманізм.

Якщо Авіценна — провідник арабської філософії на Сході, то провідником арабського Заходу, який значно вплинув на європейську філософію, став **Аверроес**, виходець з іспанської Кордови, відомий як богослов, юрист, лікар, математик та філософ, який вважав, що світ вічний, нескінченний, але в просторі обмежений. Бог теж вічний, як природа, тож Бог не створив світ з нічого, як проголошує релігія. Заперечував Аверроес і безсмертя особистої душі — тільки загальний розум людського роду є безсмертним. Аверроес не заперечував релігію, але вважав, що повна істина лише

одна — філософська. Не дивно, що філософія Аверроеса, як і погляди Авіценни, були різко засуджені ісламськими богословами, а їх трактати визнано за потрібне спалити, що, однак, жодним чином не послабило їхнього впливу. Європейські схоласти казали: *«Арістотель пояснив природу, а Аверроес пояснив Арістотеля»*.

4. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОСЛАВНОГО БОГОСЛОВ'Я

Православ'я у середньовіччі стало офіційною релігією Східної Римської (Візантійської) імперії. Якщо спочатку православними називали всіх християн, то після поділу церков у 1054 р. назва «православ'я» залишилася лише за християнами Сходу.

Догматичну основу православ'я становлять Святе Писання і Святе Передання (рішення перших семи Вселенських Соборів і праці Отців Церкви II–VIII ст.). Православ'я характеризує громіздкий і пишний культ. Власної системи соціальних і політичних поглядів воно не виробило — зазвичай ідеологія держави ставала основою політичних орієнтацій місцевої церкви. Православ'я не визнає вчення про вихід Святого Духа від Бога-сина, про чистилище, заперечує безшлюбність (целібат) для всього духовництва, по-своєму здійснює обряди хрещення і причастя, оздоблює храми, організовує чернече життя.

Діємо: практичні завдання

Розгляньте зображення натільних хрестиків. Спробуйте самостійно встановити, який з них є католицьким, а який — православним. За допомогою мережі Інтернет дізнайтеся, як на хрестиках відображено різне бачення догматів віри між двома церквами.

Православне богослов'я у середньовіччі не переставало розвиватися, однак відтепер основною його метою став захист і вдосконалення вже сформованого вчення Церкви в нових умовах, у протидії тиску католицького та ісламського світів. Помітну роль у цьому напрямі зіграв **Григорій Палама** у XIV ст., який затвердив **містичні** начала у православному світогляді й «захистив» його від впливів західної схоластики. Згідно з православною традицією, людина, що не має містичного досвіду спілкування з Богом, не може претендувати на істинне знання про нього.

Якщо для західних християн була характерна увага до практичних потреб людського життя та його організації, православні зосереджувались на «спогляданні й осмисленні» божественного та зневажали повсякдення.

Утім абсолютна більшість православних богословів цього періоду не створила нічого оригінального. Їхні праці склалися переважно із цитування Отців Церкви — першочерговим завданням Православної церкви було збереження їх богословських надбань, для розвитку оригінального богослов'я не залишалось інтелектуальних ресурсів та можливостей.

У X ст. православ'я стало офіційною релігією Київської держави, але візантійське містичне богослов'я майже не торкнулося Русі — тут не виникло власної філософської думки. Православні богословські книжки обмежувались Учительними Євангеліями візантійського походження та Життями святих. Увагу привертали повсякденні правила поведінки «доброго християнина», а не глибокий зміст віри. Чи не єдиним богословським твором на землях Русі-України було «Слово про закон і благодать» київського митрополита Іларіона, і те значною мірою було присвячене політичним, а не релігійним питанням.

ДУМКИ ІСТОРИКІВ

Український історик Володимир Пархоменко:

«Грецька культурна традиція була багатшою за римську. Але Русь не могла скористатися з цієї переваги. На відміну від Риму, який дав наверненим племенам і релігію, і мову, Константинополь дав слов'янам релігію, але не дав мови. Це наклало неминучі обмеження на культурну традицію Русі... Руський літописець у «Повісті минулих літ» не цитує ані Гомера, ані Платона, ані інших мудрих греків... Постаті, подібні до Томи Аквінського ... немислимі у тодішньому православному світі... Між X та XVII ст. не знайдено жодного наукового твору в церковнослов'янській традиції, навіть богословського трактату... Узагалі, якщо зібрати всі церковнослов'янських землях від прийняття християнства і аж до початку XVII ст., то за переліком вони б відповідали бібліотеці середнього візантійського монастиря. ... Руські монахи з їх культурою духовного аскетизму, можливо і були ближчими до Бога. Але коли йдеться про раціональну думку, їхній доробок виглядає досить бідним навіть у царині богослов'я».

Якими причинами історик пояснює особливості православної церкви у Русі?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Дайте визначення понять: «богослов'я», «схоластика», «раціоналізм», «містицизм».
2. Які обставини сприяли формуванню та становленню християнського богослов'я?
3. Як сприймалася схоластика представниками різних станів середньовічного суспільства?

II. Обговоріть у групі

1. Порівняйте основні риси, що були визначальними для церковно-релігійного світогляду різних культур. Заповніть таблицю. Визначте спільні та відмінні риси. Поясніть їх причини.

Схоластика в Західній Європі	Арабська філософія	Православне богослов'я
ВІДМІННІ РИСИ		
СПІЛЬНІ РИСИ		

2. Коротко схарактеризуйте діяльність та віровчення діячів-богословів:
1) П'єр Абеляр; 2) Тома Аквінський; 3) Роджер Бекон; 4) Бернар Клеровський.

III. Мислю творчо

Подумайте, як ідеї античності впливали на формування філософської думки Середньовіччя. Уявіть себе учнем / ученицею середньовічного арабського філософа. Які настанови ви могли б отримати від такого учителя?

Перейдіть за QR-кодами або покликаннями і опрацюйте матеріали уроків.

§ 62.

СЕРЕДНЬОВІЧНА ОСВІТА

qr.orioncentr.com.ua/kz53r

§ 63.

СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХІТЕКТУРА І МИСТЕЦТВО

qr.orioncentr.com.ua/wZrEr

§ 64.

УЗАГАЛЬНЕННЯ: «ДУХОВНИЙ СВІТ SEREDN'OVICHCHYA»

Перейдіть за QR-кодами або покликаннями і опрацюйте матеріали уроку узагальнення.

qr.orioncentr.com.ua/dra88

Виконайте тестові завдання.

qr.orioncentr.com.ua/kelZs

УЗАГАЛЬНЕННЯ.

СПАДЩИНА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§ 65.

ЗДОБУТКИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ. КРИЗА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. СЕРЕДНІ ВІКИ В РУСИ-УКРАЇНІ

1. КРИЗА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

• У XIV–XV ст. Європа вступила в завершальний період епохи Середньовіччя, що супроводжувалося кризою і трансформацією основ середньовічної європейської цивілізації. Вже до кінця XIII ст. припинилися внутрішня і зовнішня експансії європейських народів, освоєння нових земель. З падінням у 1291 р. Акри — останнього оплоту хрестоносців на Сході, закінчилася історія християнських держав у Палестині. З іншого боку, припинились і навали кочовиків. Вторгнення монголів 1241–1243 рр. залишили в Польщі та Угорщині страшні сліди, але ці напади були останніми.

• Поряд із цими великими подіями загального характеру, в XIV–XV ст. поширюються явища, які свідчили про початок кризи.

КРИЗА

Настало тривале похолодання, яке спричинило часті неврожаї і голодні роки

Зростання міст і розвиток торгівлі

Сеньйорам потрібно було все більше грошових коштів

У середині XIV ст. в країнах Європи спалахнула епідемія чуми

У Європі виявилось занадто мало робочих рук і занадто багато необроблених земель

Попри зубожіння селян, сеньйори вимагали від них нових платежів

Спричинило низку протестних виступів у містах, селянських бунтів, повстань

Вражені кризою країни вдалися до війни як засобу вирішення проблем

Яскравим прикладом була Столітня війна 1337–1453 рр. між Францією та Англією

• Війни не вирішили проблем середньовічного суспільства, але створили нові. Союз королів з містами дозволив сформувавши постійні наймані армії, тож потреба у служилому лицарстві відпала. А з появою вогнепальної зброї й артилерії лицарство

остаточно втратило значення у військовій справі. Події Столітньої війни продемонстрували переваги найманих військ, що підірвало авторитет всієї станової системи.

• Наслідком централізації стало поступове оформлення в Європі **абсолютних монархій**.

АБСОЛЮТНА МОНАРХІЯ В ЄВРОПІ

ФРАНЦІЯ

Людовік XI

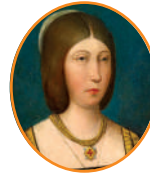
АНГЛІЯ

Генріх VII Тюдор

ІСПАНІЯ

Фердінанд й Ізабелла

- Уся повнота влади належала королю
- Його слово було законом для всієї країни

- Населення — піддані короля
- Розпоряджався державною скарбницею та армією
- Призначав суддів, воєначальників, збирачів податків
- Органи станового представництва — стали слухняними виконавцями волі короля

Абсолютна монархія складалася поступово, повною мірою її ознаки проявилися в країнах Європи тільки в Новий час.

• А тим часом над Європою нависла нова страшна небезпека — після падіння Константинополя держава османів перетворилася на Османську імперію, найпотужнішу державу тогочасного світу, і припиняти свою експансію не збиралася.

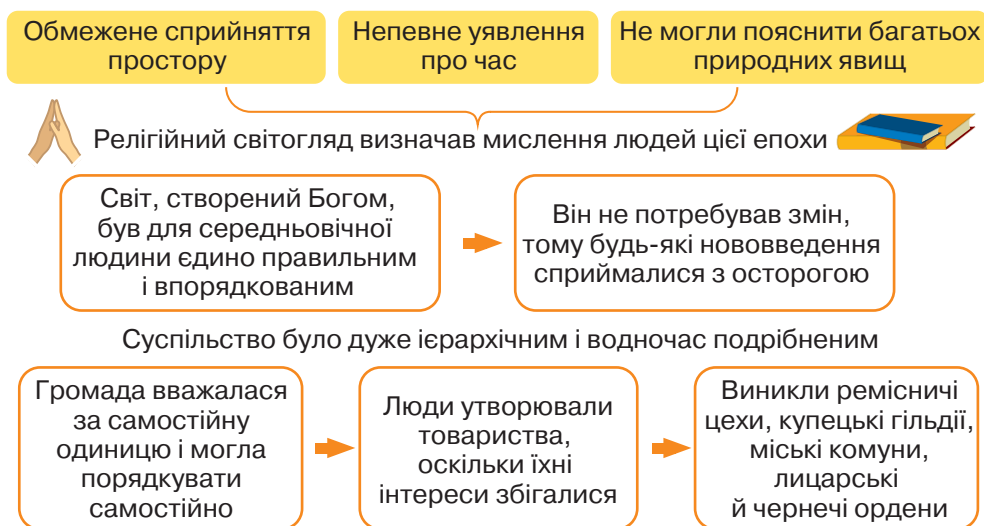
2. ЗДОБУТКИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

• Епоха середньовіччя охопила ціле тисячоліття — від загибелі Західної Римської імперії до захоплення турками-османами Константинополя. За ці десять століть склалася християнська Європа — **ідея рівності всіх християнських народів перед Богом об'єднала європейські країни**. І католицька, і православна церкви відіграли у житті європейців складну та неоднозначну роль — у різні часи її представники були то ворогами античної культури, то захисниками її традицій, одночасно натхненниками високої культури та освіти і гонителями самобутньої народної культури, пов'язаної з язичництвом.

- Спільність народів середньовічної Європи виявилась і в **матеріальній культурі**.

СВІТОГЛЯД СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЄВРОПЕЙЦІВ

• Там, де селяни не мали землі та не могли самостійно себе захистити, вони потрапляли у залежність від феодала чи аристократа. Де ж вони зберігали землю і право носити зброю — про залежність не йшлося. *Своєрідний тип відносин склався між сеньйорами і васалами — васал присягав служити сеньйору і покладався на його захист, це була система взаємних прав і обов'язків.* Отже, середньовіччя поєднало різні форми відносин між людьми. Вони лягли в основу суспільного ладу, що панував у Європі в V–XV ст.

• За це тисячоліття насправді сталися **величезні зміни**. Значного розвитку набули сільське господарство і ремесла, з'явилися перші механічні пристрої — попередники майбутніх машин, натуральне господарство стало відчутно витіснятися товарно-грошовими відносинами, зросли і зміцніли міста, оформились основні стани суспільства. Майже зникла особиста залежність селян, посилилась їхня господарська самостійність. *Значно змінилася і сама людина* — її уявлення про час і простір, рівень писемності й загальної освіченості, особливо після винайдення книгодрукування. Починає формуватися світська культура, спочатку в лицарському і міському середовищі, а потім і серед частини селян. Стала відновлюватись антична культурна спадщина. Крім того, створюються власні, відмінні від античних, культурні надбання у філософії, літературі, архітектурі та мистецтві.

• Середньовіччя — епоха панування християнства не тільки як релігії, а і як певної системи моральних принципів. І хоч пізніше позиції релігії послабляться, в моральній оцінці людини та її вчинків сучасна Європа є наступницею християнства, а отже, середньовіччя.

• У Середні віки розвинулися ті мови, якими досі розмовляють в європейських країнах, сформувалися європейські етноси з їх звичаями, культурними і психологічними особливостями та способом життя, склалися основні європейські держави, правові й судові системи, представницькі органи. Принципи римського права, які успадкувало Середньовіччя, також передані сучасній Європі. Тоді ж були закладені традиції сучасної університетської освіти. Прямими спадкоємцями Середньовіччя за своєю організацією, обрядами і догматикою залишаються сучасні християнські церкви. Хоч цей світ і відділений від нас століттями, у ньому закорінені багато національних, етнічних, релігійних конфліктів нинішньої Європи, які й досі точаться на континенті.

• Середньовіччя залишило нам у спадок пам'ятки архітектури, фрески, ікони, вітражі, прекрасну скульптуру, епічні поеми, лицарські романи, лірику трубадурів і пісні вагантів.

• До кінця XV ст. склалися передумови для глибоких і швидких змін. Європейське суспільство, збагатившись культурними досягненнями країн Сходу — Індії, Китаю, Персії — набуло того динамізму, який дозволив йому перевершити азійські країни. Якщо на початку середніх віків Європа була більш відсталою в економічному і культурному житті порівняно з Візантією та багатьма країнами Сходу, то наприкінці середньовіччя вона їх випередила і стала перетворюватись на центр світового історичного розвитку.

Історичні подробиці

У XV ст. король Богемії Іржи Подебрад запропонував задля стримання османської загрози створити спільноту католицьких держав — це був перший проект об'єднаної Європи. Подебрад закликав відмовитись від війн між європейськими державами і всі питання вирішувати на спільних асамблеях, де мають бути представлені всі християнські держави з рівним правом голосу. Проект передбачав «європейський суд» та сплату спеціального податку для фінансування спільних потреб. Пропонувалося також запровадити спільний герб, печатку, казну, архів, чиновницький апарат. Так виникла ідея «єдиної Європи».

• Отже, в епоху Середньовіччя закладався фундамент того майбутнього «європейського дому», в якому ми сьогодні живемо і який так важливо зберегти.

3. СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В РУСІ-УКРАЇНІ

• Русь виникла на перехресті цивілізацій між Заходом і Сходом, Візантією і скандинавською Північчю. У цьому своєрідність її історичного буття та її культури. Не можна применшувати роль і значення Сходу в житті Київської держави, в тому числі й у розвитку руської культури. Та цілком безперечним є те, що в XI–XII ст., після прийняття християнства, **Русь остаточно визначилася як європейська країна** з європейськими орієнтаціями, зокрема політичними й культурними.

• Київська держава належала, поряд з імперією Карла Великого, до найзначніших державних утворень раннього європейського середньовіччя, була першорядним за значенням центром цивілізації в східній частині континенту. *Визначившись в XI–XII ст. як європейська держава, вона розвивала різнобічні зв'язки не тільки з Візантією, а й з країнами Західної Європи.* Безумовно, найбільше значення мали для Русі її економічні й культурні зв'язки з Візантією, найрозвинутішою країною тогочасної Європи. Разом з тим Русь мала тоді економічні відносини й зі своїм північним сусідом, Скандинавією, і з Західною Європою, особливо з Німеччиною, а з XII ст. — і з Італією.

• Київ особливо приваблював німецьких купців багатством товарів і місцевого, і візантійського та східного походження. У X–XII ст. він був також важливим транзитним пунктом торгівлі. У XII ст. в Чорне море проникають італійські торгові республіки Генуя й Венеція, засновують свої перші колонії на його північному березі та встановлюють досить широкі торговельні зв'язки з Руською землею, зокрема з Києвом. У цілому ж названі торговельні зв'язки засвідчують, що до монгольської навали **в Європі існувала певна єдність господарського розвитку**, яка охоплювала простір від Атлантики до Волги, і Русь входила до цієї системи.

• У X–XII ст. Київська держава відіграла значну роль і в **політичному житті Європи**. З нею шукали зв'язків і порозуміння не тільки сусідні держави, а й віддалені, в тому числі Німеччина й Франція. Так, уже в X ст. походи київських князів на Візантію набули розголосу по Європі, сприяючи утвердженню військово-політичної репутації Київської держави. Слід вказати й на те, що у IX–XI ст. великі руські загони служили у візантійському війську і брали участь у нескінченних війнах, які вела Візантія, зокрема в Італії, на Сицилії і в Північній Африці, де вони нерідко стикалися з воїнами різних країн Заходу.

- Зважаючи на військову силу Київської держави, Візантія прагнула підтримувати з нею мирні й дружні відносини, що було відомо в усій Європі й справляло на неї враження.

ДИНАСТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ КИЇВСЬКИХ КНЯЗІВ З ДВОРАМИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ

У XI–XII ст.

Наприкінці
40-х років XI ст.

Король Генріх I з династії Капетингів одружується з княжною Анною, дочкою Ярослава Мудрого

1088 р.

Германський імператор Генріх IV одружився з Євпраксією, дочкою київського князя Всеволода

Із 36 «міжнародних» шлюбних союзів київських Рюриковичів у XI ст. 8 припадає на Німеччину, 2 — на Францію, 5 — на скандинавські країни й Англію, тоді тісно з ними пов'язану, 7 — на Польщу, 6 — на Угорщину, 3 — половецьких князівень, 1 шлюб було укладено з візантійською принцесою і 3 — з представниками візантійської аристократії

- Ці династичні зв'язки, разом з участю Київської держави в європейських дипломатичних відносинах, коаліціях і війнах, з повною очевидністю засвідчують, що в XI–XII ст. вона входила в європейську державно-політичну систему й усвідомлювала себе частиною цієї системи.

- Попри це, Русь не стала єдиною і монолітною державою. Вона залишилася клаптиковою країною без чітко визначених кордонів, утвореною з численних слов'янських і неслов'янських племен, нестійкою і недостатньо централізованою, складеною з кількох територій і політичних центрів-суперників (Київ, Галич, Чернігів, Новгород). Найбільший вплив Київ справляв на прилеглу до нього територію в басейні Дніпра: там проживали споріднені слов'янські племена, які стали основою формування українського етносу.

- Загалом в історичний період Київської держави на Подніпров'ї, в Галичині й на Волині, в Причорномор'ї та Приазов'ї закладалися **традиції майбутньої української державності**.

- У XI–XIII ст. визначився й досить інтенсивно йшов процес економічного, політичного та культурного спілкування Русі й Західної Європи. Але історія Європи і європейської культури склалася так, що в XIII–XV ст. її східна, греко-слов'янська частина зазнала жорстокого руйнування монгольськими й османськими походами. Остання і найпотужніша хвиля міграції кочових народів Азії затопила

Східну й Південно-Східну Європу і надовго вибила греко-слов'янський світ з орбіти й ритму загального європейського розвитку.

- Першою жертвою спустошливої навали стала в середині XIII ст. Русь. Саме так монгольське вторгнення було сприйняте і в Західній Європі. Вісті про страшний розгром Русі та інших країн Східної Європи й Передньої Азії чорною хвилею котилися по континенту, всюди викликаючи містичний жах: удар був настільки несподіваний і масштабний, що вся Європа прийняла монголів за надлюдську силу, а розгром Русі, Угорщини, Польщі був розцінений як початок «Страшного суду».

- Спустошена й поневолена монголами, а потім поділена Литвою й Польщею, Русь у XIII–XIV ст. зникла з системи європейських держав і поступово для Заходу ніби розчинилась у величезній Татарії. Зрозуміло, що пригасла вона і як одне з вогнищ європейської культури, тому в найближчі століття не могла відігравати значної ролі в її поступі.

- Необхідно брати до уваги й те, що в XIV–XV ст. зазнали розгрому та поневолення османами й інші країни греко-слов'янської культурної спільності. В XIV ст. були завойовані Сербія та Болгарія, а Візантія переживала затяжну агонію, яка завершилася в 1453 р. падінням Константинополя, з яким нерозривно пов'язане завершення епохи Середньовіччя. Сталося так, що на сході Європи воно збіглося з розгромом та поневоленням країн греко-слов'янської культурної спільності й руйнуванням їхньої культури.

- Ізоляція східної частини Європи поглиблювалася церковним розколом, поділом християнської церкви на католицьку й православну, що стався в середині XI ст. й посилювався в наступні століття. Насправді східнослов'янського світу як цілості в післямонгольський період не існувало — його південно-західні й західні землі, майбутні Україна й Білорусь, перебували в іншому становищі, ніж землі північно-східні, де складалася Московська держава, і їхній розвиток відбувався в іншому напрямі. Якщо останні були надовго підкорені монголами й зазнавали монгольських впливів, то українські й білоруські землі в другій половині XIII — на початку XIV ст. були частиною Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського. На західноукраїнських землях існувало незалежне Королівство Руське, яке зникло тільки в середині XIV ст. й було розподілене між Польським королівством і Великим князівством Литовським. Обидва ці державні утворення належали до системи європейських держав і підтримували з ними різнобічні зв'язки, що від-

кривало й певні можливості для становлення та розвитку культурних відносин українських і білоруських земель з «латинською Європою».

Із середини XIV ст. в містах Галичини, а згодом і в інших містах українських земель, вводиться магдебурзьке право, тобто починається засвоєння західноєвропейської правової культури

Українські землі опиняються в зоні активної торговельної діяльності італійських міст-республік, адже XIV і перша половина XV ст. — це час майже неподільного панування на Чорному морі генуезців і венеціанців

Поширення на українських землях латини, яка була мовою міжнародного спілкування та науки в католицьких країнах середньовічної Європи

• Необхідно зазначити також, що в XIV–XV ст. Русь пов'язувала із Західною Європою її пряма чи опосередкована участь у деяких історичних подіях і процесах усеєвропейського масштабу й значення. Маємо на увазі такі визначні й різноманітні явища європейської історії того часу, як боротьба слов'янських і литовського народів з німецько-рицарським «походом на Схід», як організація відсічі османським завоюванням на Балканах і на Дунаї, як уславлений гуситський рух у Чехії. Всі ці історичні події і рухи тією чи іншою мірою втягували в свою орбіту українські та білоруські землі і позначилися й на їхніх культурних і літературних зв'язках із Західною Європою, знаходили певне відбиття в західних історико-літературних пам'ятках.

• Добре відомо, що українські й білоруські землі, які входили до Великого князівства Литовського, брали найактивнішу участь у війнах з Тевтонським орденом, що руські полки зіграли велику роль у вирішальній Грюнвальдській битві 1410 року.

• Ведучи боротьбу з монголами, український народ наприкінці XIV і в XV ст. поступово втягується також і в боротьбу з новим, не менш небезпечним ворогом європейської цивілізації — з турками-османами. Ця боротьба в зазначений період перетворилася на колективну справу держав Європи. Загони з Червоної Русі входили до війська Польського королівства, яке разом із військом ледве не всіх країн тогочасної Європи, з Англією та Італією включно, брало участь у спільному поході 1396 року проти турків-османів.

• У 20-х роках XV ст. руські загони з Великого князівства Литовського спільно з угорцями, хорватами, поляками та італійцями воювали з турками-османами на Дунаї, стримуючи їхній натиск на Угорщину. У 1429 р. в Луцькому замку на Волині, який у XV ст. правив за південну резиденцію великих князів литовських, відбувся конгрес європейських монархів, у якому взяли участь литовсько-руський князь Вітовт, польський король Ягайло, німецький імператор Сигізмунд, данський король Ерік VII, магістри Тевтонського й Лівонського орденів, кримський хан, тоді васал Вітовта, господар молдавський, папський легат і послани від візантійського імператора Іоанна VIII Палеолога. Конгрес обговорював різні політичні питання Центральної і Східної Європи.

• Проте головним серед них було питання про організацію колективної відсічі османській загрозі, яка неухильно зростала. Прямих військово-політичних наслідків цей конгрес не дав внаслідок глибокої розбіжності інтересів його учасників, але все-таки він відіграв певну роль у консолідації країн Центральної та Східної Європи перед лицем османської загрози. Зокрема, це вилилося у новий спільний похід європейських країн на турків 1443–1444 рр., у якому також взяли участь руські загони з Галичини й Великого князівства Литовського і який закінчився розгромом християнських військ у битві під Варною 10 листопада 1444 року.

• Особливий зміст і характер мали зв'язки Русі з гуситським рухом у Чехії, який був чи не найістотнішим явищем європейської історії першої половини XV ст. Гуситство чинило великий ідейний вплив на всю Європу, в тому числі на українські та білоруські землі. Невдовзі після заснування Празького університету в ньому з'явилися студенти з українських та білоруських земель, кількість їх зросла в XV ст. Відомо, яку значну роль відігравав Празький університет у гуситському русі, і, ймовірно слід гадати, «руська молодь», яка там навчалася, засвоювала певні впливи цього руху та й переносила їх до рідних країв.

• Переважно з українців складалося військо Сигізмунда Корибута, князя новгород-сіверського. Навесні 1422 р. воно вирушило в Чехію на допомогу гуситам. Коли Корибут прибув до Праги зі своїм військом як намісник великого князя литовського, котрий згодився прийняти запропоновану гуситами чеську корону, він був визнаний обома гуситськими партіями — і чашниками, і таборитами, зокрема прославленим очільником останніх Яном Жижкою.

- Загалом же Корибут відігравав активну роль у гуситських війнах, кілька разів з'являючись у Чехії зі своїм військом. Останнього разу — в 1429–1431 рр. — він узяв участь у походах гуситів на сусідні країни, де громив разом з ними війська німецьких феодалів та їхніх союзників. Походи Корибута особливо сприяли проникненню гуситських впливів на українські землі. Учасники цих походів, повертаючись із Чехії, приносили з собою гуситські ідеї і віяння. Щоб припинити їхнє поширення, польський король видав у 1424 р. указ про затримання та ув'язнення «єретиків», прибічників гуситів.

- Слід усвідомлювати різницю відмінність ситуацій, що склалися на той час у двох культурно-історичних спільнотах середньовічної Європи. Руйнівними завоюваннями і поневоленням країни греко-слов'янської спільноти були вибиті з орбіти й ритму європейського культурного розвитку. На Русі й на Балканах внаслідок руйнування культурних центрів, жорстоких утисків і переслідувань культурний поступ був надто утруднений. У таких умовах особливої ваги і значення набувало збереження власних культурних цінностей, вірність традиціям та підтримання їх. Але все це неминуче призводило до консервації структур духовного життя, існуючих форм та усталених традицій.

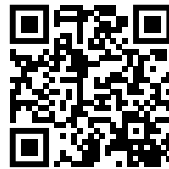
- У той час, коли культура греко-слов'янського світу, позбавлена можливостей вільного розвитку, консервувалася у своїх середньовічних формах, Західна Європа вступала в епоху яскравого культурного розквіту — епоху Відродження. І якщо в попередній історичний період поступ європейської культури був пов'язаний з обома її вогнищами — західним і східним, то тепер центр ваги змістився до «латинської Європи». **Історія триває...**

Практичні роботи

qr.orioncentr.com.ua/y0Mry

Дати

qr.orioncentr.com.ua/N4PU8

Навчальне видання

ЩУПАК Ігор Якович
СЕКИРИНСЬКИЙ Дмитро Олександрович
ВЛАСОВА Наталя Сергіївна
КРОНГАУЗ Владислав Олександрович

ІСТОРІЯ: УКРАЇНА І СВІТ

Підручник інтегрованого курсу для 7 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Головна редакторка *І. В. Красуцька*
Редакторка *І. В. Красуцька*
Головна художниця *І. П. Медведовська*
Художня редакторка *Н. А. Андрійченко*
Технічний редактор *Е. А. Авраменко*
Коректорки *О. В. Должикова, Ю. А. Полулященко*

Розробка інфографіки, колажів і коміксів — *Наталія Власова*
Світлини *Тетяна Будкевич, Наталя Власова, Тетяна Григораиш, Валерій Соловійов*

Карти у підручнику розроблені картографічною редакцією
УОВЦ «Оріон» під керівництвом *І. С. Руденко*
Художниці *Н. В. Гожа, О. С. Шуклінова*

В оформленні підручника використано фото з вільних джерел мережі «Інтернет»
та матеріали з фотобанку *Shutterstock*

*Бренди та ресурси зображуються лише з освітньою метою
та не є закликком для їх купівлі / відвідування*

Формат 70x100^{1/16}. Ум. друк. арк. 23,4 + 0,324 форзац.

Обл.-вид. арк. 21,5 + 0,55 форзац.

Зам. №

Тираж 12 695 пр.

ТОВ «Український освітянський видавничий центр “Оріон”»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції»
Серія ДК № 4918 від 17.06.2015 р.

Адреса видавництва: 03061, м. Київ, вул. Миколи Шепелева, 2

Віддруковано:

Віддруковано у ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 6115, від 29.03.2018 р.
03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12